Зміст

ШАНОВНІ АВТОРИ Й ЧИТАЧІ!
Від редакції й редколегії «АРХЕОЛОГІЧНОЇ КЕРАМОЛОГІЇ» **3**

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КЕРАМОЛОГІЇ

Юрій ПУГОЛОВОК
«АРХЕОЛОГІЧНА КЕРАМОЛОГІЯ»: З ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ Й ПОШИРЕННЯ ТЕРМІНА **5**

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КЕРАМОЛОГІЇ

Костянтин ПЕЛЯШЕНКО
ВИПАДКИ НЕСТАНДАРТНОГО ПОКЛАДЕННЯ ЛІПЛЕНОГО ПОСУДУ В ПОХОВАЛЬНИЙ ПРОСТІР (пам'ятки скіфського часу лісостепової частини Північного Причорномор'я) **12**

Іван СНИТКО, Олена СНИТКО, Сергій ЯЦЕНКО
СТОЛОВА ІМПОРТНА КЕРАМІКА З НЕКРОПОЛІВ ХОРИ ОЛЬВІЇ VI–III СТОЛІТЬ ДО НАШОЇ ЕРИ: САКРАЛЬНО-РИТУАЛЬНИЙ АСПЕКТ **18**

Роман РЕЙДА
ГЛИНЯНИЙ ПОСУД З КАРАНТИННОЇ БУХТИ: СКЛАД, СПЕЦИФІКА, КОНТЕКСТ (за матеріалами підводних досліджень акваторії Херсонеса Таврійського 2009 року) **27**

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Эрдмуте ШУЛЬТЦЕ
ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНЫЕ АНАЛИЗЫ СЕРОЙ КЕРАМИКИ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ: ВОЗМОЖНОСТИ, ОПЫТЫ, РЕЗУЛЬТАТЫ **36**

ДЕКОР

Віталій ОТРОЩЕНКО
ЗНАКИ НА КЕРАМІЦІ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ **53**

Оксана КОВАЛЕНКО, Роман ЛУГОВИЙ
ОРНАМЕНТАЦІЯ ПОСУДУ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ: СПРОБА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ВИВЧЕННЯ (за матеріалами Сторожівського могильника) **78**

Надія ГАВРИЛЮК
ГЕОМЕТРИЧНИЙ ОРНАМЕНТ ЛИСКОВАНОГО ПОСУДУ КІММЕРІЙЦІВ (на прикладі двох груп орнаментації) **105**

ІСТОРІЯ Й ТЕХНОЛОГІЯ ГОНЧАРСТВА

Поліна ПЕТРАШИНА
ТЕХНІКА ДАВНЬОГО РЕМОНТУ ЛІПЛЕНОГО ПОСУДУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ГОНЧАРНОГО КОМПЛЕКСУ ПАМ'ЯТОК ДОБИ БРОНЗИ З МУЗЕЙНОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА *«ХОРТИЦЯ»* **121**

Олена ОНОГДА
СПІЛЬНІ РИСИ РОЗВИТКУ ГОНЧАРНОГО ВИРОБНИЦТВА СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ Й МОЛДОВИ ВПРОДОВЖ XIV–XV СТОЛІТЬ **142**

Elnur Latif oglu HASANOV
INNOVATIVE FEATURES OF RESTORATION AND RESEARCH OF TRADITIONAL CERAMIC PATTERNS OF GANJA **149**

ПОДІЇ

Вікторія КОТЕНКО
МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ СИМПОЗІУМ *«КЕРАМІКА ЯК МАРКЕР МІЖКУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ІМПОРТИ, ЗАПОЗИЧЕННЯ, ІМІТАЦІЇ»* **155**

Contents

DEAR AUTHORS AND READERS!
From the Publishers and Editorial Board of ARCHAEOLOGICAL CERAMOLOGY Journal **3**

HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL CERAMOLOGY

Yuriy PUHOLOVOK
***ARCHAEOLOGICAL CERAMOLOGY*: FROM THE HISTORY OF THE EMERGENCE AND EXTENSION OF THE TERM** **5**

TOPICAL ISSUES OF ARCHAEOLOGICAL CERAMOLOGY

Kostiantyn PELIASHENKO
CASES OF NON-STANDARD POSITION OF HANDMADE POTTERY IN THE BURIAL SPACE (sites of the Scythian time of the forest-steppe part of the Northern Black Sea region) **12**

Ivan SNYTKO, Olena SNYTKO, Serhiy YATSENKO
IMPORTED TABLEWARE FROM THE NECROPOLIS OF OLBIAN CHORA 6th – 3rd CENTURIES BC: THE SACRED-RITUAL ASPECT **18**

Roman REIDA
CLAY WARE FROM THE BAY KARANTYNNA: COMPOSITION, SPECIFICS, CONTEXT (on the materials of underwater exploration of the water area of Tauric Chersonesos in 2009) **27**

INTERDISCIPLINARY RESEARCH

Erdmute SCHULTZE
NATURAL SCIENTIFIC ANALYSES OF GREY WHEEL-MADE POTTERY OF THE CHERNYAKHIV CULTURE: OPPORTUNITIES, EXPERIENCES, RESULTS **36**

DECOR

Vitaliy OTROSHCHENKO
SIGNS ON THE LATE BRONZE AGE POTTERY **53**

Oksana KOVALENKO, Roman LUHOVYI
POTTERY ORNAMENTATION OF THE CATACOMBNA CULTURE: ATTEMPT OF THE EXPERIMENTAL STUDY (based on Storozhivskyi burial ground) **78**

Nadia GAVRYLYUK
GEOMETRIC ORNAMENT OF THE CIMMERIANS' POLISHED WARE (on the example of two groups of ornamentation) **105**

HISTORY AND TECHNOLOGY OF POTTERY

Polina PETRASHYNA
THE TECHNIQUE OF ANCIENT REPAIR OF THE HANDMADE POTTERY AFTER RESULTS OF RESEARCHES OF CERAMIC COMPLEX FROM THE SITES OF THE BRONZE AGE FROM MUSEUM COLLECTION OF NATIONAL RESERVE *KHORTYTSIA* **121**

Olena ONOHDA
COMMON FEATURES OF THE POTTERY PRODUCTION DEVELOPMENT IN THE MIDDLE DNIPRO REGION AND MOLDOVA DURING XIV–XV CENTURIES **142**

Elnur Latif oglu HASANOV
INNOVATIVE FEATURES OF RESTORATION AND RESEARCH OF TRADITIONAL CERAMIC PATTERNS OF GANJA **149**

EVENTS

Viktoriia KOTENKO
INTERNATIONAL SCIENTIFIC SYMPOSIUM *POTTERY AS A MARKER OF INTERCULTURAL RELATIONS OF THE ANCIENT POPULATION OF UKRAINE: IMPORTS, BORROWINGS, IMITATIONS* **155**

ШАНОВНІ АВТОРИ Й ЧИТАЧІ!

Науковий часопис *«Археологічна керамологія»* покликаний об'єднати керамологів, археологів, істориків, мистецтвознавців, музеологів та вчених інших спеціальностей навколо актуальних питань вивчення давнього гончарства України та світу. Його поява стала закономірним результатом стрімкого розвитку керамологічних студій в Україні впродовж 1990-х – 2010-х років та виокремлення їх у окрему наукову дисципліну. Важливим напрямком цих досліджень постає археологічна керамологія з чітко окресленим колом пошукових завдань та з корпусом взаємопов'язаних методів їх вирішення. З огляду на специфіку, це вже не класична археологія, завданням якої є польові дослідження комплексів пам'яток матеріальної культури та їх інтерпретація, а фундаментальне вивчення виявлених під час археологічних розкопок пам'яток гончарства та реконструкція за ними різних явищ матеріальної й духовної культури етноспільнот минулих епох.

Часопис стане ефективною платформою для публічного обговорення керамологічної проблематики, а також інтеграції української керамології в міжнародний науковий простір. Зокрема, на його сторінках знайдуть відображення теорія, історія, історіографія й джерельна база, наукові школи археологічної керамології; персоналії й підготовка кадрів учених-керамологів; дефініції наукової дисципліни й особливості формування сучасної фахової термінології; технологія палеогончарства; форми, декор глиняних виробів різних археологічних культур; функції кераміки в побуті, звичаях та обрядах; кераміка як унікальне історичне джерело для реконструкції різних аспектів традиційно-побутової культури; етнокультурна специфіка глиняних виробів; міжкультурні й міжетнічні впливи; консервація й реставрація археологічної кераміки; сучасні методи атрибуції та інтерпретації кераміки; інтеграція наукових дисциплін в дослідженні давнього гончарства, кераміки; міжнародна співпраця.

Публікуватимуться результати наукових студій гончарного ремесла й кераміки України та світу від часу появи перших виробів з глини до модерного часу. Перевага надаватиметься аналітичним працям з оригінальними авторськими інтерпретаціями, основаними на залученні новітніх джерел.

Статті подаватимуться за тематичними рубриками. Зокрема, в *«Історії археологічної керамології»* осмислюватиметься наукова спадщина минулих століть. У ній знайдуть відображення питання становлення наукової дисципліни, еволюції поглядів учених-керамологів та їх особистого внеску в пізнання гончарної культури. В іншій рубриці – *«Актуальні питання археологічної керамології»* – вирішуватимуться нагальні завдання керамології, з'ясовуватимуться проблемні й дискусійні питання, перспективні напрямки досліджень. У *«Історії і технології гончарства»* зосереджуватимуться статті про особливості історичного розвитку ремесла в різних регіонах світу. У рубриці *«Декор»* аналізуватимуться окремі елементи, орнаменти глиняних виробів, їх часові видозміни, впливи й запозичення

різноетнічних культур. Тематично спорідненою буде інша рубрика – *«Публікація нових матеріалів»*, яка дозволить оперативно вводити в науковий обіг керамологічні матеріали новітніх археологічних розкопок. Не менш важливим буде блок статей із рубрики *«Міждисциплінарні дослідження»*, присвячених комплексному дослідженню гончарної спадщини методами різних наук, співпраці вчених різних спеціальностей.

На сторінках часопису також висвітлюватимуться експериментальні студії давнього гончарства, гончарських інструментів, теплотехнічних споруд; подаватиметься інформація про захисти керамологічних дисертацій, наукові форуми, новітню керамологічну літературу (огляди, рецезії), музеєфікацію та популяризацію пам'яток гончарства.

Редакція дотримується принципів Етичного кодексу ученого України, Комітету з етики публікацій [*Committee on Publication Ethics (COPE)*], етики публікацій *Academy Publisher*, рекомендацій видавництва *Elsevier*, до ознайомлення з якими закликає й своїх потенційних авторів, а також звертає їхню увагу на необхідності безумовного дотримання принципів академічної доброчесності, неприпустимості в статтях плагіату або ж використання матеріалів, здобутих незаконним шляхом (грабіжницькими розкопками).

Редакційна колегія *«Археологічної керамології»* зосереджується на здобутті журналом професійного визнання через включення до переліку фахових видань України та входження до інтегрованого науково-інформаційного простору (міжнародних наукометричних баз даних). З цією метою, починаючи з першого номера, уже доступна онлайн-версія журналу (www.archaeological.ceramology.gov.ua).

Отже, щиро запрошуємо керамологів та вчених інших наукових дисциплін (археологів, істориків, етнологів, мистецтвознавців, краєзнавців, музеологів) до більш активної співпраці з пізнання давнього гончарства, кераміки як унікального явища світового економічного й культурного поступу.

РЕДАКЦІЯ Й РЕДКОЛЕГІЯ
«АРХЕОЛОГІЧНОЇ КЕРАМОЛОГІЇ»

УДК 903-033.64:001.4"1850/1899"

© **Юрій Пуголовок**, 2019

Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України,
старший науковий співробітник
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.
ORCID ID 0000-0002-7610-8005.
yuriy.puholovok@gmail.com (Опішне, Україна)

«Археологічна керамологія»: з історії виникнення й поширення терміна

Здійснено огляд історії виникнення й поширення терміна «археологічна керамологія» в європейській археології від другої половини XIX століття. Подано історіографічний нарис пошуку дефініцій на означення досліджень та дослідників кераміки. Розглянуто сучасний стан використання терміна в наукових студіях давньої кераміки.

Ключові слова: археологічна керамологія, історія науки, археологія, кераміка, гончарство.

Від початку археологічних досліджень глиняні вироби з розкопок є тією категорією знахідок, до якої прикута особлива увага спеціалістів. Кераміка в багатьох випадках слугує хронологічним індикатором для датування культурного шару чи археологічної пам'ятки, оскільки здебільшого саме вона становить домінуючу, а часом і єдину категорію знахідок під час розкопок. Крім цього, її поглиблене вивчення дозволяє вирішувати низку дослідницьких завдань загальноісторичного характеру. Тому видається цілком правомірним і закономірним об'єднання наукових студій, спрямованих на вивчення давнього гончарства й кераміки, у межах ***«археологічної керамології»***.

Термін *«археологічна керамологія»*, як і *«керамологія»*, не є новим для світової і, звісно ж, української науки. Його активне використання на сторінках академічних видань і застосування в науковій лексиці свідчить про адекватне сприйняття цього поняття науковими й освітніми колами Європи.

Термін *«керамологія»* є відносно сучасним. З історії науки відомо, що впродовж кінця XVIII – XIX століття в Європі на означення декору кераміки й людей, що займалися оздобленням глиняних виробів, послуговувалися термінами *«ceramograf»*, *«ceramografia»*, *«ceramographique»*. Зокрема, останній використано в роботі французьких мистецтвознавців Шарля Ленормана й Жеана де Вітта, присвяченій історії релігії та звичаїв античності (мал. 1) (Lenormant, de Witte, 1844–1861).

Цікавими є подальші пошуки терміна на означення дослідників і досліджень кераміки в Європі, зокрема в Іспанії. Наприклад, 1872 року відомий іспанський історик мистецтва Педро де Мадрасо (1816–1898) (мал. 2) у дослідженні про античну кераміку із зібрання Національного археологічного музею (м. Мадрид) користувався терміном *«ceramografo»* (Madrazo, 1872, p. 293-324). Наприкінці XIX століття знаний іспанський історик мистецтва й археолог Хосе Гестосо (мал. 3) використовував термін *«ceramofilo»* на означення тих, хто досліджує кераміку в історичному, технічному, художньому, етнографічному й інших аспектах (Domenech, 1981, p. 15-17). Цей термін у першій половині XX століття замінило поняття *«ceramografo»*, що зафіксовано в багатьох іспанських виданнях (Sempere, 2006, p. 412). У статті Цезаря Мартінеса

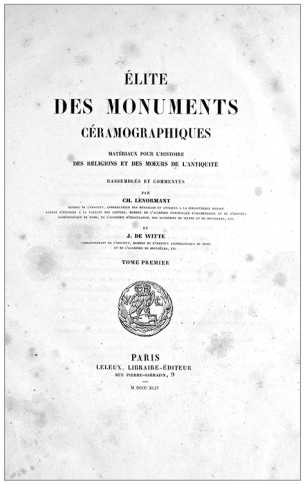
ÉLITE
DES MONUMENTS
CÉRAMOGRAPHIQUES
MATÉRIAUX POUR L'HISTOIRE
DES RELIGIONS ET DES MŒURS DE L'ANTIQUITÉ
RASSEMBLÉS ET COMMENTÉS
PAR
CH. LENORMANT
ET
J. DE WITTE
TOME PREMIER
PARIS
LELEUX, LIBRAIRE-ÉDITEUR
RUE PIERRE-SARRAZIN, 9

Мал. 1
Обкладинка книги
Шарля Ленормана й Жеана де Вітта
«Élite des monuments céramographiques: matériaux pour l'histoire des religions et des moeurs de l'antiquité».
Париж, Франція. 1844–1861
(Lenormant, de Witte, 1844–1861)

Мал. 2
Антоніо Марія Есківель.
Портрет іспанського
історика мистецтва
Педро де Мадрасо
(Madrazo, 1872)

1992 року, присвяченій термінам археологічної кераміки, знаходимо поняття *«ceramografia»*, яке означало *«tratado sobre la historia de la ceramica. Estudio de la ceramic»* (*«трактат з історії кераміки. Вивчення кераміки»*) (Martínez, 1992, p. 16). З утворенням 1989 року в Іспанії Асоціації керамологів на означення дослідників і наукової дисципліни про кераміку застосовували терміни *«ceramologo»* й *«ceramologia»*. Власне, таке об'єднання всієї сукупності знань про глиняні вироби в *«керамологію»* набуло особливого поширення в іспаномовних країнах Старого й Нового світів. Як приклад, варто згадати Інститут керамології *«Кондоруасі»* в Аргентині (*«Instituto de Ceramologia Condorhuasi»*) (мал. 4), співробітники якого дотримуються поглядів, що керамологія – це сукупність усіх знань про кераміку (Пошивайло, 2007, с. 28). Схожі визначення знаходимо й у роботах іспанських археологів. Зокрема, у книзі Антоніо Каро

1

2

Мал. 3
Іспанський історик мистецтва й археолог Хосе Гестосо і Перес за виготовленням глиняних виробів (1-2) (Domenech, 1981)

Мал. 4
Емблема Інституту керамології *«Кондоруасі»*. Буенос-Айрес, Аргентина (Condorhuasi..., 1999–2011)

«Diccionario de términos cerámicos y de alfareria» (*«Словник керамічних термінів»*) керамологію визначено як загальний напрямок досліджень гончарного виробництва й гончарної справи, пов'язаний з археологією, етнографією, історією й географією (Caro, 2008, p. 71).

Окремо варто згадати спробу введення терміна на позначення керамологічних студій чеського дослідника Владіміра Шойфлера. У своїх працях про етнографічну кераміку він використовував похідні від *«керамікології»* терміни – *«керамікологічні проблеми»*, з *«керамікологічного погляду»* тощо (мал. 5) (Scheufler, 1985, p. 11, 167-172). Однак вони не набули поширення в європейській науці, на чому наголошував Олесь Пошивайло (2007, с. 27).

Щодо європейської археологічної науки, можна констатувати переважання вужчого, на відміну від зазначених вище, погляду на археологічну керамологію. Упродовж 1960-х – 1970-х років у європейських археологічних виданнях активно послуговувалися термінами *«керамологія»* й *«археологічна керамологія»* на означення допоміжної археологічної дисципліни, що має на меті поглиблене й систематичне вивчення давніх глиняних виробів (Balfet, 1966, p. 279; Holthoer, 1977, p. 2; Vannini, 1977, p. 77-93). Наприкінці 1970-х років з'явилися перші роботи, в яких аналізувався стан керамологічних досліджень в окремих країнах (Lutz, 1980). Це простежувалося й надалі, особливо в публікаціях, що стосувалися винятково археологічної кераміки (Buko, 1990, 1992; Hulthén, 1994; Stilborg, 1995, 1996, 1997). Зокрема, Оле Стілборг у другій половині 1990-х років подав визначення керамології як дисципліни з вивчення глиняних артефактів, сировини, технології й організації ремесла, а також поширення продукції (Stilborg, 1997, p. 89). Цей термін і нині широко застосовується в університетських курсах, поєднуючись з таким важливим дослідницьким напрямком, як археометрія. Проте варто зазначити, що на території Британії та Північної Америки більш уживаними є терміни *«ceramic studies», «ceramic archaeology», «pottery analysis»* або *«ceramic analysis»* і похідні від них (див., наприклад: Orton, 2003; Rice, 1987; Shepard, 1985).

У пострадянських країнах активне використання й упровадження терміна *«археологічна керамологія»* в науковий лексикон вдало відбулося насамперед в Україні, де із середини 1990-х років, завдяки активній науковій діяльності Олеся Пошивайла, з'явилися терміни *«керамолог»* й *«українська керамологія»* на означення дослідників і досліджень гончарства на українських теренах від найдавніших часів і донині (Пошивайло, 1996, с. 13-17; 2007, с. 26-29). Відтоді термін у наукових студіях застосовують дослідники давнього гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному та Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. Подібна ситуація з використанням цього терміна спостерігається в Італії, Іспанії, Польщі, Франції й Швеції, де в публікаціях звичними стали *«ceramologia», «ceramologie», «ceramology»* та *«archaeological ceramology»*. Значно, меншого поширення термін набув у Росії, де на означення досліджень давнього гончарства й кераміки послуговуються терміном, синонімічним поширеному в Британії й США, – *«анализ керамики»* (Бобринский, 1978, с. 3, 5). Трапляються також і спроби введення нових термінів, суть яких не завжди зрозуміла. Наприклад, Ігор Глушков, підбиваючи підсумок вивчення давньої кераміки в Росії, запропонував

Мал. 5
Обкладинка книги Владіміра Шойфлера
«Lidové hrnčířství v českých zemích». Прага, Чехія. 1972
(Scheufler, 1972)

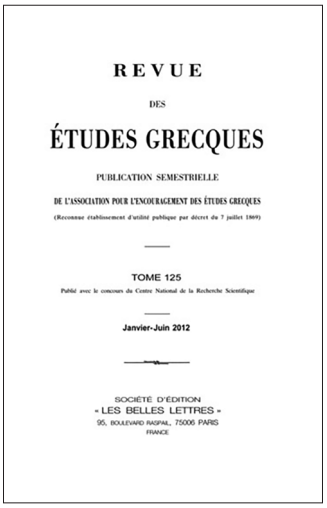

Мал. 6
Обкладинка журналу
«Revue des Études Grecques». Париж, Франція. 2012
(Persée, 2005–2018)

утвердження *«нового синтезирующего направления – керамической экологии»* (1996, с. 7). Лише деякі російські вчені використовують терміни *«керамология»* або *«археологическая керамология»* (Коваль, 2009a, с. 137-141; 2009b, с. 142-152; Черкасов, 2004, с. 9).

Розглядаючи археологічну керамологію, варто зупинитися на появі в останній чверті XX століття нового терміна й дисципліни *«амфорологія»*. Поштовхом до цього став той факт, що в Європі найбільш розвинуті саме дослідження античної кераміки, що й знайшло відображення у формуванні окремого напрямку. Не дивлячись на те, що це неологізм, він є вживаним і усталеним у європейській науковій спільноті. Амфорологія є субдисципліною археологічної керамології, що вивчає амфори. Головним друкованим органом амфорологів є бюлетень *«Bulletin amphorique»*, що з 1987 року виходить один раз на п'ять років у рамках бюлетеня *«Bulletin archeologique»* журналу *«Revue des Études Grecques»* (*«Огляд грецьких досліджень»*) (мал. 6) розділу *«Amphores et timbres amphoriques»*. Перші три випуски були опубліковані Жан-Івом Амперером й Івоном Гарланом, четвертий – Івоном Гарланом, який також є редактором п'ятого випуску спільно з Натаном Баду.

Від початку свого існування бюлетень було присвячено амфорам й амфорним клеймам, виготовленим у античній Греції, починаючи з архаїчної й закінчуючи візантійською добою. Однак з 2007 року з його змісту вилучено статті, присвячені амфорам пізньоримського, протовізантійського й візантійського періодів. У виданні також розглядаються клейма на черепиці, які епіграфічно схожі або аналогічні до амфорних клейм. Такі дослідження можливі завдяки детальній розробці типології виробів, їх картографії, фізичному й хімічному аналізу формувальних мас, залишків майстерень, дешифровці штампів, а також різноманітних систем нанесення клейм та їх стилістичних особливостей. Усі матеріали, які публікуються в бюлетені, рецензуються. Електронною платформою видання є сайт *«Amphoreus»* (*«Амфореус»*) (мал. 7). Він надає в розпорядження користувачів довідкові матеріали: покажчик,

Мал. 7
Емблема сайту *«Амфореус»*.
Париж, Франція
(Amphoreus, 2007)

який містить 1825 бібліографічних записів із *«Bulletin amphorique»*, правила публікації амфорних клейм, систему умовних позначень і бібліографічних скорочень тощо (Amphoreus).

Отже, термін *«археологічна керамологія»* є розумілим для археологів на теренах Європи й Латинської Америки. Відповідно до належності дослідників до тієї чи іншої національної школи, він наповнюється *«широким»* чи *«вузьким»* змістом. В іспаномовних країнах та в Україні під керамологією розуміють сукупність знань про кераміку й гончарну справу, що пов'язана з археологією, етнографією, історією, мистецтвознавством тощо. У франкомовних країнах цей термін позначає спеціальну археологічну дисципліну, метою якої є систематичне й поглиблене вивчення давнього гончарства, спрямоване на вирішення конкретних історичних завдань. Схожим є розуміння археологічної керамології у Великобританії й США, хоча там цей термін використовують украй рідко.

Такий огляд появи й використання терміна *«археологічна керамологія»* вказує на перспективність сприйняття, розуміння й розвитку його методологічної основи. На користь цього свідчить і виділення з археологічної керамології нових субдисциплін, таких як амфорологія.

Отже, археологічна керамологія – це наукова дисципліна, що займається поглибленим і систематичним вивченням кераміки, технології її виробництва, закономірностей поширення й функціональних особливостей у давніх соціокультурних спільнотах.

Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения.* М.: Наука.

Глушков, И. Г. 1996. *Керамика как археологический источник.* Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН.

Коваль, В. Ю. 2009a. Археологическая керамология в России (эпоха средневековья). В: Энговатова, А. В. (ред.) *Археология Подмосковья.* Материалы научного семинара, 5, с. 137-141.

Коваль, В. Ю. 2009b. Хронологическая стратификация памятника методами керамологии (на примере селища Мякинино-1). В: Энговатова, А. В. (ред.) *Археология Подмосковья.* Материалы научного семинара, 5, с. 142-152.

Пошивайло, О. 1996. Гончарство і українська мова. *Українське гончарство: національний культурологічний щорічник. За рік 1995*, 3, с. 13-17.

Пошивайло, О. 2007. *Українська академічна керамологія XXI сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужинок, майбутній поступ. Книга 1 (2001–2005).* Опішне: Українське Народознавство.

Черкасов, В. В. 2004. *Круговая керамика Коломны XII–XVIII вв.: Эволюция гончарной продукции.* Диссертация к.и.н. Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова.

Amphoreus, 2007. Access mode: http://www.amphoreus.org [Дата звернення 2 листопада 2018].

Balfet, H. 1966. La céramique comme document archéologique. *Bulletin de la Société Préhistorique Française. Etudes et Travaux*, 63 (2), p. 279-310.

Buko, A. 1990. *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badan.* Wroclaw: Wydawnictwo Polskej Akademii Nauk.

Buko, A. 1992. Ceramology and Medieval pottery research in Poland. *Archaeologia Polona*, 30, s. 5-25.

Caro, A. B. 2008. *Diccionario de términos cerámicos y de alfarería.* Sevilla: Muy Ilustre, Antigua y Real Hermandad de los Santos de Lebrija Agrija.

Condorhuasi: Instituto de Ceramologia, 1999–2011. Access mode: http://www.condorhuasi.org.ar [Дата звернення 30 вересня 2018].

Domenech, R. 1981. *La ceramic*. Cosas de Sevilla, 14. Sevilla: Ed. Grupo Andaluz De Ediciones.

Gestoso y Pérez, J. 1981. *Diccionario Andaluz*. Tomo V. Sevilla: Biblioteca de Ediciones Andaluzas, p. 247-252.

Holthoer, R. 1977. *New Kingdom Pharaonic Sites. The Pottery*. The Scandinavian Joint Expedition to Sudanese Nubia, 5:1.

Hulthén, B. 1994. Ceramic artefacts – a key to ancient society. In: Vincenzini, P. (ed.). *The Ceramics Cultural Heritage*. Proceedings of the International Symposium «The Ceramics Heritage of the 8th CIMTEC-World Ceramics Congress and Forum on New Materials, Florens, Italy June 28 – July 2, 1994». Faenza, s. 3-121.

Lenormant, Ch., de Witte, J. 1844–1861. *Élite des monuments céramographiques: matériaux pour l'histoire des religions et des moeurs de l'antiquité*. Paris: Leleux libraire-éditeur.

Lutz, M. 1980. Etat actuel des études céramologiques en France. *Revue archéologique du Centre de la France*, 19 (1), p. 77-80.

Madrazo, P. de. 1872. *Vasos italo-griegos del Museo Arqueólógico Nacional*. Madrid: Museo Español de Antigüedades, p. 293-324.

Martínez, C. M. H. 1992. Glosario terminológico para el estudio de las cerámicas arqueológicas. *Revista Española de Antropología Americana*, 22, p. 9-24.

Orton, C., Tyers, P., Vince, A. 2003. Pottery in archaeology. *Cambridge manuals in archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Persée. 2005–2018. *Revue des Études Grecques, tome 125, fascicule 1, Janvier-juin 2012* [online]. Access mode: https://www.persee.fr/issue/reg_0035-2039_2012_num_125_1 [Дата звернення 10 листопада 2018].

Rice, P. M. 1987. P*ottery analysis. A sourcebook*. Chicago: The University of Chicago Press.

Scheufler, V. 1972. *Lidové hrnčířství v českých zemích*. Praha: Ceskoslovenske akademie ved.

Sempere Ferràndiz, Emili. 2006. *Historia y Arte en la cerámica de España y Portugal. De los orígenes a la Edad Media. Les Puntxes*. Barcelona: Antonio Machado Libros.

Shepard, A. O. 1985. *Ceramics for the Archaeologist*. Washington, D. C.: Carnegie Institution of Washington Publication 609.

Stilborg, O. 1995. Ceramological analyses: an archaeological enigma. Statisticallybased archaeometric analyses in a humanistic world. In: Lindahl, A., Stilborg, O. (eds). *The aim of laboratory analyses of ceramics in archaeology*. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, konferenser 34. Stockholm: Almqvist and Wiksell International, p. 139-146.

Stilborg, O. 1996. Ceramology: Getting closer to the potters and their world. *Past and Present in Andean Prehistory and Early History*. Ethnological Studies, 42, p. 225-233.

Stilborg, O. 1997. *Shards of Iron Age Communications. A ceramological study of internal structures and external contacts in the Gudme-Lundeborg Area, Funen during the Late Roman Iron Age*. Lund: Keramiska Forskningslaboratoriet, Lunds Universitet,Tornavägen.

Vannini, G. 1977. Archeologia medievale e ceramologia. Problemi specifici e prospettive di ricerca. *Quaderni del Centro per il Collegamento degli Studi Medievali e Umanistici nell' Universita di Perugia*, 7, p. 77-93.

Yuriy Puholovok
Candidate of Historical Sciences. Senior Researcher of the Ceramology Institute – the branch of the Ethnology Institute of the National academy of sciences of Ukraine. Senior Researcher of the National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne. ORCID ID 0000-0002-7610-8005. yuriy.puholovok@gmail.com (Opishne, Ukraine)

Archaeological ceramology: from the history of the emergence and extension of the term

The article gives an overview of the history of the emergence and extension of the term «archaeological ceramology» in European archaeology from the second half of the nineteenth century. The historiographical essay is devoted to the search for definitions for the identification of researches and researchers of ceramics. The current state of using the term in scientific studios of ancient ceramics is considered.

The term «archaeological ceramology» is acceptable and understandable to archaeologists in the territories of Europe and Latin America. According to the membership of researchers to a particular national school, it is filled with «broad» or «narrow» content. In Spanish-speaking countries and in Ukraine, ceramology is understood as a collection of knowledge about ceramics and pottery, which is connected with archaeology, ethnography, history, art studies, etc. In French-speaking countries, this term refers to a special archaeological discipline, the purpose of which is the systematic and in-depth study of ancient pottery, aimed at addressing specific historical tasks. Similar is the understanding of archaeological ceramology in the United Kingdom and the United States, although it uses this term very rarely.

Such an overview of the emergence and use of the term «archeological ceramology» indicates the promise of perception, understanding and development of its methodological basis. In favor of this is evidenced by the allocation of archaeological ceramics of new subdisciplines, such as amphorology.

Consequently, archaeological ceramology is a scientific discipline that deals with in-depth and systematic study of ceramics, technology of its production, patterns of distribution and functional peculiarities in ancient socio-cultural communities.

Keywords: archaeological ceramology, history of science, archaeology, ceramics, pottery.

Отримано 16 жовтня 2018
Received October 16, 2018

УДК 903.23'15.02:903.5'15(477.7)

© **Костянтин Пеляшенко**, 2019
Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Харківського історичного музею імені Миколи Сумцова.
ORCID ID 0000-0002-5445-6949.
kpelasenko@gmail.com (Харків, Україна)

Випадки нестандартного покладення ліпленого посуду в поховальний простір (пам'ятки скіфського часу лісостепової частини Північного Причорномор'я)

Наведено факти фіксації нетрадиційного використання ліпленого посуду в поховальній обрядовості населення скіфського часу Дніпровського Лісостепу. Розглянуто різновиди нестандартного покладення посуду в поховання: перевернутого догори дном, навмисно розбитого, покладеного один в один, залишеного зверху або поза межами поховальної камери. Ці випадки не відповідають поширеній концептуальній думці про використання посуду як ємностей для залишення напутньої їжі або рідини. На підставі етнографічних даних зроблено спробу визначити семіотичне значення подібних ритуальних дій.

Ключові слова: археологічна керамологія, ліплений посуд, поховальний обряд, скіфський час, лісостепова частина Північного Причорномор'я.

У поховально-поминальній практиці кераміка, як і інші категорії інвентарю, виконувала певні символічні функції, пов'язані з міфологічним мисленням та вірою в потойбічне життя. За численними етнографічними даними, посуд, окрім господарської й естетичної, завжди виконував ритуальну функцію й наділявся значною кількістю семіотичних значень, залежно від характеру обрядово-культових дій (Пошивайло, 2000, с. 208-285; Свешникова, Цивьян, 1979, с. 147-148).

Однією з актуальних проблем у археологічній науці є питання, який саме *«текст»* несуть у собі предмети в контексті поховальної обрядовості. Тому під час сучасних досліджень особливо важливим моментом є точна фіксація поховального інвентарю й відображення цієї інформації в науково-звітній документації. Дослідження, спрямовані на вивчення ритуальних функцій предметів матеріальної культури, були розпочаті ще в 1920-х – 1930-х роках (Топорков, 1989, с. 90-91). Поступово укорінилася теза, що в давньому суспільстві речі використовували з більшим смисловим навантаженням, аніж у сучасному. Предмети, зроблені людиною, виступають також як семіотичні засоби – *«знаки»*, і поєднують у собі символічні й утилітарні функції (Байбурин, 1989, с. 70-71). Включення речей у ритуальний контекст змінює їх семіотичний статус, унаслідок чого вони відіграють роль передачі певної ритуальної інформації (Байбурин, 1981, с. 224). Отже, окрім утилітарної функції, серед додаткових смислових навантажень предметів можна назвати: естетичні, престижні, соціальні, магічні, етнічної й територіальної належності.

Традиційною є думка, що в поховальній обрядовості речі, що залишалися в могилі, мали забезпечити потреби небіжчика

в *«потойбічному»* світі й подорожі до нього. Виявлені в похованні предмети у цьому контексті трактуються як особисті, що відображають майновий, соціальний, статевий статус та певні професійні якості похованого. Однак існує альтернативний погляд, згідно з яким померлі виступають у ролі посланців у *«інший світ»* і виконують функції посередників між людьми й надприродними силами. Інвентар у цьому випадку не призначався покійнику і не відображав його прижиттєвий статус, а виступав у ролі *«дарів»* або жертви, як запорука заступництва з боку потойбічних сил. У функції ж людини-жертви входило його транспортування (Берестнев, Берестнева, 2011, с. 75-78).

У поховальній обрядовості населення скіфського часу лісостепової частини Північного Причорномор'я ліплений посуд використовувався досить широко, особливо в архаїчний період. Водночас, у кількості й способах покладення кераміки до поховального простору помітні певні регіональні, хронологічні й соціальні відмінності. Найбільш розповсюдженою є думка, що речі під час ритуалів наділялися символічним значенням, обумовленим їх практичним призначенням. Згідно з цим, ліплений посуд, знайдений у похованнях, мав містити в собі заупокійну їжу або рідину відповідно до утилітарної функції кожної конкретної категорії. У деяких особливостях розташування кераміки в поховальному просторі виразно простежується роль посуду для зберігання напутньої їжі й пиття рідини. Більшість кубків та кухлів виявлено біля голови похованих, корчаги й глеки зафіксовано здебільшого в ділянці ніг, хоча чіткого канону в розміщенні певних категорій посуду в могилі немає. Іншим варіантом пояснення факту розміщення кераміки в поховальному просторі може бути інтерпретація поховальної споруди як моделі житла. У цьому контексті посуд є одним з обов'язкових елементів структури будинку.

Проте в процесі дослідження виділено цілу низку випадків нестандартного покладення ліпленої кераміки в поховання, які дозволяють пов'язувати їх з іншими обрядами, аніж залишення напутньої їжі й рідини або імітації розміщення її в житловій споруді. Можна виділити кілька варіантів нестандартного покладення посуду до поховального простору.

1. Розміщення посудин догори дном. У межах лісостепової частини Північного Причорномор'я відома низка поховальних комплексів, у яких зафіксовано обряд перевертання. У Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі: 1. Марченки (Восьме поле), курган 2 – черпак та одну з мисок зафіксовано в перевернутому стані біля східної стінки камери (Махортых и др., 2006, с. 6-7); 2. Лубни (ур. Замок), курган 1, поховання 2 – два невеликі горщики знайдено в перевернутому стані (Супруненко, 2000, с. 217); 3. Баранівка, курган 1 – перевернутий горщик біля західної стінки (Кулатова, Луговая, Супруненко, 2000, с. 84); 4. Мачухи, курган 20 – миска, покладена догори дном (Ковпаненко, 1970, с. 162). У комплексах передскіфського й скіфського часу правого берега Дніпра також відомий обряд перевертання: 1. Кагарлик, курган 238 – перевернутий догори дном черпак з відбитою ручкою (Ковпаненко, 1981, с. 25); 2. Під насипом кургану 10 могильника Оситняжка зафіксовано пропечений майданчик з кальцинованими кістками, навколо яких було розміщено три миски догори дном та дві посудини у вигляді глечиків (Ильинская, 1975, с. 36); 3. У похованні в насипі кургану 163 могильника Тенетинка знайдено перевернуту миску (Ильинская, 1975, с. 47); 4. Цікавим є комплекс гробниці 2 Реп'яховатої могили, в якому було виявлено дві миски й два горщики, поставлені догори дном (Ильинская, Мозолевский и Тереножник, 1980, с. 40); 5-8. Низку поховань з перевернутим посудом відомо в могильнику Медвин: група 1, курган 4 (миска); група 2, курган 2 (миска); група 3, кургани 1 та 2 (відповідно кубок та миска) (Ковпаненко, 1977, с. 49, 60, 63).

Майже в усіх випадках, окрім перевернутих, у могилі було знайдено посудини, що знаходилися біля небіжчика у звичайному положенні. Згідно з етнографічними даними, перевернутий посуд набуває магічних властивостей, пов'язаних з перетворенням, і використовується під час різних обрядових дій. Ритуал перевертання речей відомий у багатьох слов'янських традиціях і пов'язаний

з дією, направленою на метаморфозу, перехід від одного стану в інший, у сферу діалогу *«цього світу»* з *«іншим світом»* (Толстой, 1990, с. 126). У поховальній обрядовості слов'ян посудини догори дном залишали зверху на могилі з метою запобігти *«поверненню»* покійника (Толстой, 1990, с. 122-123). Перевертання може бути як вертикальне (зверху вниз), так і горизонтальне (зліва направо). Отже, цілком можливо, що фактів такої дії було набагато більше, однак через невідомі нам канони в розміщенні предметів (наприклад, традиційне розміщення предметів у межах житлового простору), з'ясувати це важко.

2. Розміщення розбитого посуду або уламків. Можна лише здогадуватися, що частину посуду навмисно розбивали або клали лише фрагменти розбитих форм кераміки. Зазвичай, дослідники пов'язують фрагментарність з пограбуванням або обвалом перекриття камери. Однак існує ймовірність цілеспрямованої дії, направленої на захист від покійника або на переведення в *«потойбічний»* стан, шляхом приведення в непридатність (Берестнев, Берестнева, 2011, с. 83). У поховальних ритуалах низки світових культур відбувалось узливання рідини з посуду покійного з подальшим його розбиванням наприкінці церемонії (Пошивайло, 2000, с. 230). Биті посудини також знаходять на могилах біснуватих людей (Пошивайло, 2000, с. 231). Ритуальне розбивання посуду в східних романців широко практикувалося під час переходу від одного до іншого етапу буття людини: при народженні, шлюбі та похоронах. У поховальному обряді ця магічна дія символізує повернення землі того, що колись було взято в неї, тобто кінець життя людини (Свешникова, Цивьян, 1979, с. 183).

Для визначення ролі посуду в поховальній обрядовості важливо також звертати увагу на вік самих речей. Як зазначав Анатолій Гейко, частина кераміки в комплексі Малий Тростянець (курган 2, поховання 1) слабко випалена, тому, мабуть, виготовлена спеціально для поховання (Гейко, 2001, с. 93). Водночас, ціла низка знахідок свідчить, що в багатьох випадках у могилу клали старий інвентар, часто – уживаний (черпаки й кухлі з відбитими ручками, посудини зі сколами). Старі речі, знаходячись на шляху між життям і смертю, подібні вмираючому, що вже бачить світ мертвих, і це положення робить їх особливо придатними для обрядів, пов'язаних з шануванням померлих (Топорков, 1989, с. 97).

3. Розміщення посуду один в одному. Не можуть бути пов'язані з обрядом залишення напутньої їжі та рідини й випадки покладення однієї посудини в іншу або кількох малих посудин у велику. Значну кількість комплексів, у яких виявлено набори посуду, покладені один в один, відомо в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі: 1. Бобриця, курган 90 – у велику корчагу покладено два черпаки (Ковпаненко, 1970, с. 17-18); 2. Медвин, *«Середній курган»* – поряд з великою посудиною було знайдено миску, в якій розміщено черпак, три кубки й *«вазу»* (Ковпаненко, 1970, с. 37-38); 3. Медвин, група 1, курган 3 – під стінкою знайдено миску, усередині якої був черпак і невеликий горщик (Ковпаненко, 1977, с. 48); 4. У похованні могильника Пешки, курган 363, знайдено нижню частину горщика, на якій було розміщено миску й черпак (Ковпаненко, 1970, с. 48); 5. У комплексі кургану 113 могильника Тенетинка виявлено покладені одна в одну миски; в останній був черпак (Ильинская, 1975, с. 44); 6. У кургані 211 того ж могильника в мисці знайдено кубок і ще дві посудини (Ильинская, 1975, с. 49). Кілька випадків відомо в поховальних комплексах Дніпровського Лісостепового Лівобережжя: 1. Пожарна Балка, курган 6, на Ворсклі – у миску поставлено горщик, а в нього – невеликий горщик (Андриенко, 1984, с. 14); 2-3. Сеньківка, кургани 7 і 9, у Придніпровському терасовому Лісостепу – в обох випадках маленьку посудину виявлено під розвалом більшої (Покровська, 1965 , с. 143).

У більшості комплексів з покладеними один в один посудинами було виявлено й посуд у традиційному положенні, що, найімовірніше, призначався для напутньої їжі й рідини.

Аналогії вкладення однієї форми в іншу відомі в поховальній традиції передскіфського часу в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі. У похованні чорноліської культури біля с. Мотовилівка тюльпаноподібний

горщик з кремацією було покладено в однотипну посудину більшого розміру (Тереножкин, 1961, с. 45).

Випадків нестандартного розміщення кераміки в поховальному просторі, безперечно, мало б бути більше. На заваді їх фіксації – численні пограбування могил скіфського часу (як у давнину, так і в наші дні) та факти недосконалої фіксації (особливо – у дореволюційний період) і відсутності детальної інформації про розміщення предметів у поховальному просторі.

4. Розміщення посуду зверху могили на дерев'яному перекритті. Упродовж скіфського часу в поховальній традиції місцевого населення зафіксовано традицію залишення ліпленої кераміки на дерев'яному перекритті могили. Найбільша кількість таких комплексів походить з басейну Ворскли: 1. Скоробор, курган 2 – невелику ліплену миску зафіксовано над могилою, поряд із дерев'яним перекриттям (Шрамко, 1994, с. 107); 2. Скоробор, курган 9 – уламки лискованої корчаги знайдено у верхньому заповненні над рівнем поваленого перекриття камери (Шрамко, 1994, с. 109); 3. Найбільш цікавим є курган 22 могильника Скоробор. Там, на дерев'яному накатнику виявлено п'ять посудин, з них – три миски, черпак і горщик (Шрамко, 1994, с. 119); 4-5. Розбиті миску й корчагу зафіксовано на залишках перекриття двох поховань курганів 2 та 11 могильника Олефірщина (Кулатова, Луговая, Супруненко, 1993, с. 12, 24); 6-7. Розвали корчаги й горщика виявлено над могилами курганів 10 та 12 могильника Куп'єваха (Бойко, Берестнев, 2001, с. 15, 18). У кургані 9 могильника Лубни (ур. Лиса Гора) Посульської групи, на залишках дерев'яного накатника знайдено маленький горщик (Супруненко, 2000, с. 227). На дерев'яному перекритті поховання кургану 4 могильника Оситняжка (басейн Тясмину) знайдено черпак (Ильинская, 1975, с. 35).

У більшості випадків ці комплекси містили кераміку і в самій камері. Навряд чи ці знахідки можна пов'язувати з тризною, під час якої посуд, як правило, розбивали. Окрім цілого посуду, на перекритті могили також залишали інший інвентар (вузду, зброю). У вищезазначеному комплексі кургану 22 могильника Скоробір в одну із трьох мисок було насипано гаряче вугілля, вірогідно з метою очищення місця поховання. Цей обряд поки що не знаходить однозначних пояснень, однак його особливий характер, не пов'язаний ані з поховальною їжею, ані з тризною, безсумнівний.

5. Залишення кераміки поза межами поховання. Зазвичай, у насипах курганів фіксуються невиразні уламки посуду, які дослідники пов'язують зі слідами поминальної тризни. Зафіксовано кілька випадків розміщення цілого посуду в рову кургану: 1. Глекоподібну посудину виявлено в рову кургану 3 біля с. Мирне, що містив під насипом катакомбу степового типу (Круц, Березанская, Ковалева, 1974, с. 5); 2. На дні рову кургану 4 могильника Марченки (Восьме поле) знайдено невеликий горщик (Махортых и др., 2007, с. 21); 3. У рові кургану 1 групи 2 могильника Медвин знайдено горщик і роздавлену миску, яку зафіксовано перевернеою догори дном (Ковпаненко, 1981, с. 41).

Взагалі ж, питання про роль ліпленого посуду в поховальній обрядовості не знаходить однозначної відповіді, багато аспектів досі можна вважати дискусійними. Символічні функції, які виконувала кераміка в ритуалі, найімовірніше, не обмежуються одним значенням, а навпаки – у кожному конкретному випадку вона несе своє смислове навантаження. Наведені приклади нестандартного розміщення кераміки в поховальному просторі є свідченням того, що не весь посуд призначався для залишення поховальної їжі й напоїв. Ще одним свідченням є певні статеві відмінності в кількості й видових різновидах поховального посуду (Пеляшенко, 2012, с. 134-141). Наявність наборів посуду в жіночих похованнях і одиничні випадки – в чоловічих навряд чи вказують на те, що жінки потребували більшої кількості й різноманіття їжі й напоїв. Нерідко в одиночному похованні залишалося по кілька однакових за своєю морфологією посудин. Як приклад, можна навести непограбований комплекс кургану 454 могильника Макіївка: при дівчинці-підлітку було залишено вісім посудин: два горщики, дві миски,

два черпаки й два кубки (Ильинская, 1975, с. 32). Знахідки в архаїчних комплексах черпаків, як правило, належать до жіночих поховань. Найімовірніше, наведені статеві відмінності свідчать про певну суспільну функцію жінок з прошарку пересічних і заможних общинників. З них найважливішими були домашнє господарство й причетність до певних жрецьких дій у домашніх або більш високого рангу культах.

Цілком вірогідно, що в поховальній практиці черпак відігравав роль ритуального предмета у відповідному контексті. Так само можна інтерпретувати кубки, основна маса яких походить саме з поховальних пам'яток. Сакральна функція черпаків, у морфології й орнаментації яких втілено уявлення про родючість землі, персоніфікується в образі жінки (Горбов, 2002, с. 252). В уявленнях багатьох культур світу глиняний посуд асоціюється з жінками, оскільки саме вони займалися гончарством. Тому на могилах жінок залишали гончарські знаряддя праці й продукти виробництва (Пошивайло, 2000, с. 231, 233).

Набори посуду, що подекуди зафіксовано поставленими один в один, ймовірно, були власними речами покійних і вважалися необхідними в потойбічному світі. Розміщення посуду в поховальній камері, яка часто є уявленням моделі житла, у деяких випадках повинне відповідати *«господарській зоні»*. Зовсім іншу роль відігравали в поховальному обряді перевернуті й розбиті посудини, які слід пов'язувати з магічними діями, спрямованими на захист від повернення покійного або від нечистої сили. Можливо, як жертвоприношення виступають посудини, покладені зверху могили, на дерев'яному перекритті.

Визначення семіотичного статусу кераміки в поховальній практиці, без сумніву, потребує диференційованого підходу, що пов'язано з широким її використанням та різними варіантами передачі ритуальної інформації.

Андриенко, В. П. 1984. *Отчет об археологических исследованиях у с. Пожарная Балка в 1984 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, 1984/198.

Байбурин, А. К. 1981. Семиотический статус вещей и мифология. *Сборник музея антропологии и этнографии,* 37. Ленинград: Наука, с. 215-226.

Байбурин, А. К. 1989. Семиотические аспекты функционирования вещей. В: Мыльникова, А. С. (ред.) *Этнографическое изучение знаковых средств культуры.* Ленинград: Наука, с. 63-88.

Берестнев, С. И., Берестнева, Л. Н. 2011. Вещи в контексте культового объекта (к проблеме социальной интерпретации погребальных памятников). *Древности 2011. Харьковский историко-археологический ежегодник.* Харьков: ООО «НТМТ», с. 75-87.

Бойко, Ю. Н., Берестнев, С. И. 2001. *Погребения VII–IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени).* Харьков: РА–Каравелла.

Гейко, А. В. 2001. Охоронні розкопки курганів скіфського часу поблизу с. Малий Тростянець. *Археологічний літопис Лівобережної України,* 2, с. 90-95.

Горбов, В. Н. 2002. О сакральной функции архаических черпаков Лесостепной Скифии. В: *Структурно-семиотические исследования в археологии, 1.* Донецк: ДонНУ, с. 243-256.

Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин.* Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1980. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. В: Тереножкин, А. И. (ред.) *Скифия и Кавказ.* Киев: Наукова думка, с. 31-63.

Ковпаненко, Г. Т. 1970. Кургани поблизу с. Мачухи на Полтавщині. *Археологія,* 24, с. 146-169.

Ковпаненко, Г. Т. 1977. Курганы скифского времени у с. Медвин в Поросье В: Тереножкин, А. И. (ред.) *Скифы и сарматы.* Киев: Наукова думка, с. 40-72.

Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в басейне р. Рось.* Киев: Наукова думка.

Круц, В. А., Березанская, С. С., Ковалева Л. Г. 1974. *Отчет о раскопках курганов эпохи бронзы и раннего железного века Бортнической экспедиции в 1974 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, 1974/14.

Кулатова, И. Н., Луговая, Л. Н., Супруненко, А. Б. 1993. *Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла.* Москва, Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею.

Махортых, С. В., Ролле-Герц, Р. А., Скорый, С. А., Герц, В. Ю., Белозор, В. П. 2006. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г.* Киев: Издательство Института археологии НАН Украины.

Махортых, С. В., Ролле-Герц, Р. А., Скорый, С. А., Герц, В. Ю., Каравайко Д. В. 2007. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2006 г.* Киев: Издательство Института археологии НАН Украины.

Пеляшенко, К. Ю. 2012. Ліпний посуд як елемент поховальної обрядності населення скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу. *Древности 2012. Харьковский историко-археологический ежегодник*. Харьков: ООО «НТМТ», с. 134-146.

Покровська, Є. Ф. 1965. Кургани біля с. Сеньківки. *Археологія*, 18, с. 139-149.

Пошивайло, І. 2000. *Феноменологія гончарства: Семіотико-етнологічні аспекти*. Опішне: Українське Народознавство.

Свешникова, Т. Н., Цивьян, Т. В. 1979. К функциям посуды в восточнороманском фольклоре. В: Королюк, В. Д. (ред.) *Этническая история восточных романцев (древность и средние века)*. Москва: Наука, с. 147-190.

Супруненко, О. Б. 2000. *Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської)*. Київ, Полтава: Археологія.

Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: Издательство АН УССР.

Толстой, Н. И. 1990. Переворачивание предметов в славянском погребальном обряде. В: Иванов, В. В. и Невская, Л. Г. (ред) *Исследования в области балто-славянской духовной культуры (погребальный обряд)*. Москва: Наука, с. 119-128.

Топорков, А. Л. 1989. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры. В: Мыльникова, А. С. (ред.) *Этнографическое изучение знаковых средств культуры*. Ленинград: Наука, с. 89-101.

Шрамко, Б. А. 1994. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор. *Древности 1994. Харьковский историко-археологический ежегодник*. Харьков: АО «Бизнес Информ», с. 102-126.

Kostiantyn Peliashenko
Candidate of Historical Sciences. Senior Researcher of the M.F.Sumtsov Kharkiv Historical Museum.
ORCID ID 0000-0002-5445-6949. kpelasenko@gmail.com (Kharkiv, Ukraine)

Cases of non-standard position of handmade pottery in the burial space (sites of the Scythian time of the forest-steppe part of the Northern Black Sea region)

The article discusses the burial complexes of the Scythian time of the Dnipro Forest-Steppe, handmade pottery is fixed in non-standard positions. The standard provisions of ceramics include the fact that vessels are in a standard position: placed on the bottom, sometimes with evidence of food being stored, inside the burial chamber. This provision implies the abandonment of burial food next to the deceased, which corresponds to the traditional concepts in archeological science about the functions of pottery in funeral rites. Among the non-standard cases we have identified the following: turned upside down, specially broken, put one on one, left on top of the wooden ceiling of the burial chamber or outside the burial chamber. A number of complexes with fixation of non-standard position of ceramics suggests that these are not isolated cases. Pottery in the burial space could perform various ritual functions and be endowed with a large number of semiotic meanings, depending on the nature of the ritual acts. On the basis of ethnographic studies, the article presents an attempt to determine the semiotic meanings of ritual actions associated with the non-standard position of handmade pottery.

Keywords: archaeological ceramology, handmade pottery, funeral rite, Scythian time, forest steppe zone of Northern Black Sea region.

Отримано 16 жовтня 2018
Received October 16, 2018

УДК 903.23'15.02:2-5(-5/2)

© **Іван Снитко**, 2019
Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник Державної інспекції
з охорони пам'яток культури в Миколаївській області
diopkmo@ukr.net (Миколаїв, Україна)
© **Олена Снитко**, 2019
Молодший науковий співробітник
Миколаївського обласного краєзнавчого музею.
museumskr1913@ukr.net (Миколаїв, Україна)
© **Сергій Яценко**, 2019
Начальник Державної інспекції
з охорони пам'яток культури в Миколаївській області.
diopkmo@ukr.net (Миколаїв, Україна)

Столова імпортна кераміка з некрополів Хори Ольвії VI–III століть до нашої ери: сакрально-ритуальний аспект

Розглянуто знахідки столового імпортного посуду на некрополях хори Ольвії архаїчного, класичного та елліністичного періодів у контексті їх використання для поховального церемоніалу давньогрецьким населенням Нижнього Побужжя. Проаналізовано окремі особливості використання імпортного столового посуду на різних етапах поховального ритуалу. Наявність висококоштовної аттичної й іонійської кераміки серед залишків тризни та в складі поховального інвентарю додатково свідчить про важливість й урочистість самого ритуалу поховання в греків-ольвіополітів.

Ключові слова: археологічна керамологія, античний час, кераміка, імпорт, кілік, скіфос, фіала, канфар, кратер, ойнохоя, тарілка, солонка, глечик.

Разом з тарою для ритуальної рідини (амфорами) за давньогрецьким поховальним обрядом У некрополях Нижнього Побужжя – історично утвореної території Ольвійського поліса в античну добу (Крыжицкий и др., 1989, с. 9; Крыжицкий, Буйских, Отрешко, 1990; Буйских, 2009, с. 232-233; Снитко, 2012, с. 31-42), у могилу звично покладали й посуд для пиття та їжі (кіліки, скіфоси, фіали, канфари, кратери, ойнохої, тарілки, рибні тарелі, солянки, горщики тощо), який був одним із найбільш поширених елементів складу інвентарного супроводу небіжчика (Снытко, Липавский, 1990, с. 139; Снитко, 2009b, с. 332). Столовий посуд використовували й під час проведення офірувань та поминальної тризни, унаслідок чого його фрагменти часто трапляються біля могил, у засипках поховальних споруд, жертовних ям, рівчаків та поминальних майданчиків. Для поховального ритуалу частіше використовували імпортну, навіть *«парадну»* кераміку і, набагато рідше, місцевий, виготовлений на гончарному крузі, й, особливо, ліплений посуд (Снытко, Снытко, Халычев, 2011, с. 468-472). Так само імпортна продукція домінувала й серед спеціальної кераміки (лекіфи, бальзамарії, амфориски, алабастри, гутуси, світильники, аски тощо), яка в некрополі Ольвії (Козуб, 1974, с. 91 сл.; Папанова, 2006, с. 215 сл.) й на периферійних могильниках частіше була представлена безпосередньо в складі поховального інвентарю похованих. Зазначимо, що в повсякденному побуті ольвіополіти іноді використовували виготовлені на гончарному

крузі й ліплені прототипи імпортного столового й спеціального посуду власного виробництва – канфари, тарілки, рибні тарелі, солянки, гутуси, світильники тощо. На пам'ятках хори Ольвії зафіксовано навіть знахідки ліплених кратерів (Рубан, 1980, с. 287-290). Цей факт безперечно є додатковим свідченням того, що імпортний посуд, найвірогідніше, був достатньо дорогим і застосовувався, переважно, для урочистих симпосій, культових святкових узливань та інших сакрально-ритуальних подій, до яких належав і поховальний обряд.

З-поміж глиняних виробів для вживання різноманітної рідини (вино, вода, молоко, їх суміші) найбільш популярними були **кіліки**, які в поховальному церемоніалі мешканців хори застосовували з архаїчної доби. Кіліки, переважно, чорнолакові, виробництва Афін. Зафіксовано як цілі посудини, іноді з невеликими пошкодженнями, так і фрагменти. Ніжки кіліків знайдено в похованнях пізньоархаїчного – ранньокласичного часів Північного некрополя біля с. Прибузьке № 114 [470–450 роки до н. е. (Sparkes and Talcott, 1970, fig. 5, № 471)], 155 [тип *delicate class*, з штампованим орнаментом на внутрішній поверхні, близько 430 року до н. е. (Sparkes, Talcott, 1970, pl. 50, № 488)] та 202/2000 [межа першої й другої чвертей V століття до н. е. (Снытко, 2000, с. 90, рис. 125, 1-3)]. У похованні 158/2000 знаходився кілік останньої чверті V століття до н. е. типу *«болсал»* [420–400 роки до н. е. (Sparkes, Talcott, 1970, pl. 24, № 549)].

Серед кіліків VI–V століть до н. е. є фрагменти з чорнофігурним декором. У похованні 96/2000 Північного некрополя знайдено два фрагменти з уривками сцени *«прощання воїнів»*. Для покриття окремих елементів мальовки фігур воїнів майстер використовував і пурпур. Аналогічна за типом фрагментована посудина аттичного виробництва, датована 20–10 роками VI століття до н. е., походить з Ольвії (Назарчук, 1986, с. 126-133, рис. 1; Буйських, 2009). Популярність військової тематики в сюжетах на посуді, призначеному для сакрально-ритуальних цілей, разом з наявністю в декотрих похованнях сільської округи пізньоархаїчного й ранньокласичного часів зброї та деталей військового обладунку, певною мірою, висвітлюють деякі характерні риси, притаманні давньогрецькій колоніальній громаді, де, як у метрополії (Маринович, 1975, с. 266-267), так і в районах колонізації (Фролов, 1988, с. 228), у тому числі і в Нижньому Побужжі, кожний вільний громадянин поліса чоловічої статі, передовсім, був воїном – захисником своєї держави (Снытко, Липавский, 1990, с. 140; Снитко, 2001, с. 18). Крім того, наявність зброї в чоловічих похованнях указує на умови життя на неукріплених приольвійських поселеннях, хуторах, окремих садибах і пастуших селищах, які могли стати легкою здобиччю кочівників (Крижицький, 2001, с. 24). Тому, військова справа в середовищі грецьких колоністів знаходилася на належному високому рівні й була обов'язковою для чоловіків – громадян поліса. Вітчизняні вчені-скіфологи часто не враховували первинну військову організацію грецької колоніальної громади. Підкурганні поховання на могильниках хори Ольвії (Аджигол) з наявністю зброї вони вважали варварськими й відносили до так званого *«локального варіанту скіфської культури»*, з певними елементами грецького впливу на варварський поховальний обряд (Яценко, 1959, с. 61; Мурзин, 1984, с. 43; Черненко и др., 1986, с. 17; Гребенников, Фридман, 1985, с. 91-92), або до приольвійської групи скіфських пам'яток (Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 198 сл.; Гребенников, 2008, с. 36-39). Такі погляди сформувалися на базі застарілих уявлень 1950-х років про приольвійські поселення, коли багато безпосередніх дослідників пам'яток без сумніву відносили їх до тубільних, місцевих, скіфських або, принаймні, – елліно-скіфських, що не сприяло усвідомленню ролі й значення хори в історії Ольвійського поліса (Буйських, 2007, с. 74). Також скіфологи, починаючи з 1980-х – 1990-х років і надалі, у повній мірі не використовували для побудови своїх гіпотез матеріали новітніх досліджень ольвійської хори (Отрешко, 1979, 1982; Крыжицкий и др., 1980, 1989; Крыжицкий, Буйских, Отрешко, 1990; Рубан, 1985; Снытко, 1987, с. 151; Снытко, Липавский, 1989, 1990; Липавский, Снытко, 1989, 1990; Snytko, 1996). Сучасним прихильникам ідеї варварської належності приольвійських

підкурганних поховань притаманний усе той же *«технологічний»* підхід до археологічного матеріалу, занадто прискіплива увага до окремих артефактів і відсутність, а іноді й свідоме ігнорування комплексного їх розгляду в контексті давньогрецького колоніального ареалу Нижнього Побужжя (Гребенников, 2008; Гречко, 2010; Носова, 2011, с. 176 сл.). Це часто призводить до того, що те чи інше рішення конкретної проблеми набуває довільного характеру, оскільки в історичних умовах античної доби й тісного греко-варварського співіснування, методи інтерпретації конкретного артефакту або групи артефактів, які дослідники використовують для більш ранніх стадій розвитку суспільства, для античного часу є малопридатними (Крыжицкий, 2007, с. 18). Наслідком цього є завищена оцінка варварського впливу на історичний процес, що певною мірою дезорієнтує загальне уявлення про розвиток давньогрецьких держав Надчорноморщини як еллінських полісів традиційного античного типу.

Уламок чорнофігурного кіліка із зображенням Сілена (?) походить з поховання $_1$J Аджигольської ділянки Марицинського некрополя (Ebert, 1913, s. 6, abb. 3). Можливо, сюжети із зображенням вакханалій на мальованій кераміці спеціально підбирали для поховальної церемонії рідні похованих, у контексті культу Діоніса та уявлень щодо перебування небіжчиків у потойбічному світі.

У контексті можливого свідомого підбору відповідних сюжетів мальовки до складу поховального інвентарю наведемо й посудину спеціального призначення – чорнофігурний циліндричний лекіф (мал. 1: 1) з Північного некрополя зі сценою підготовки до офірування бика (Снитко, 2001, с. 16-17, мал. 7: 1), що надає певні образні уявлення про хід цього процесу.

Чорнолаковий кілік на високій ніжці межі першої й другої чвертей V століття до н. е. (Sparkes, Talcott, 1970, pl. 18, № 393), разом з двома хіоськими амфорами й бронзовим кіафом (майже повний набір для узливань) знаходився в похованні кургану $_1$G Аджигольської ділянки Марицинського некрополя в складі інвентарного супроводу (Ebert, 1913, s. 12-13, abb. 10). Загалом, в Аджигольському та Пітухівському

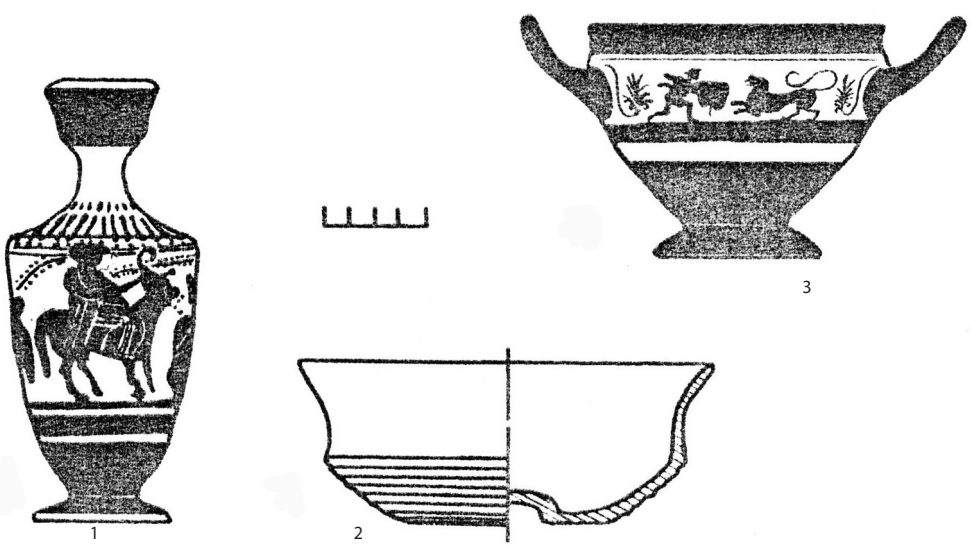

Мал. 1
Чорнолакова кераміка з Північного некрополя біля с. Прибузьке:
1 – лекіф, 2 – фіала, 3 – скіфос *(за Снитко, 2001)*

некрополях VI–III століть до н. е. кіліки зафіксовано ще в трьох могилах ($_1$N, $_1$P, $_3$D), переважно, серед поховального інвентарю (Ebert, 1913, s. 28, abb. 31, s. 29, abb. 32, s. 46, abb. 48).

Два чорнолакових кіліки першої половини V століття до н. е. знайдено в поховальних спорудах курганів 3 й 4 Матросівського некрополя як інвентарний супровід (Гребенников, 2008, с. 51, мал. 17: 10-11). Також два чорнолакових аттичних кіліки походять з нещодавно дослідженої ділянки некрополя поселення Миколаїв-6 IV–III століть до н. е. (поховання № 7, 10) (Смирнов, 2012, с. 150, 153, 154, мал. 4: 2, с. 155, мал. 5: 3, с. 159, 163).

У похованнях некрополів хори пізньоархаїчної – ранньокласичної доби часто трапляються й кіліки родосько-іонійського виробництва. Так, кілька фрагментів такої посудини з петлеподібними, горизонтально розташованими щодо тулуба вушками й лаковою смугою на краю вінець, зафіксовано в похованні 290/2000 Північного некрополя біля с. Прибузьке (Снытко, 2000, с. 90, мал. 124: 6). Слід зауважити, що посудина є найбільш ранньою з-поміж усіх знахідок на могильнику. Більшість дослідників датують цей тип у рамках 600–565 років до н. е. й відносять до продукції Самосу (Alexandrescu, 1978, p. 114, pl. 70, cat. 741; Онайко, 1980, с. 78; Охотников, 1990, с. 29). Навряд чи цим часом слід датувати саме поховання. Можна лише припустити, що кілік покладено до могили після тривалого використання в побуті й уже в дещо пошкодженому стані. Найвірогідніше, посудиною довгий час за життя користувався сам небіжчик, тож з ним були пов'язані певні спогади. Отже, цілком імовірно, що за його власним передсмертним побажанням, кілік було внесено до складу інвентарю.

Нерідко, особливо в пізньоархаїчну й ранньокласичну добу, до могил покладали **скіфоси** й **фіали**. Зацікавлення викликає чорнофігурний аттичний скіфос кінця VI століття до н. е. з розташованими обабіч симетрично сюжетами полювання на лева з підкурганного поховання № 1 Північного некрополя біля с. Прибузьке, де як *«мисливця»* можна вбачати Геракла, а сам сюжет, за міфологією, трактувати, як його полювання на Німейського лева (мал. 1: 3) (Снытко, 2001, с. 16-17, мал. 7: 3). Додамо, що недалеко від некрополя, на поселенні Кателине-1, населення якого безперечно ним користувалося, знаходиться зольно-земляний пагорб, на якому засвідчено знахідки, пов'язані з культом Геракла, через що й сам пагорб, можливо, є давнім святилищем, де, починаючи з пізньоархаїчної доби, відправляли культ бога-героя (Снытко, 2009а, с. 365-371; Снытко, Снытко, Николаев, 2010, с. 114-119; Снытко, Касьяновский, 2012, с. 62). У цьому контексті цілком вірогідним видається здогад, що скіфос із зображенням Геракла до складу поховального інвентарю підібрано спеціально для померлої людини, у родині якої культ героя був достатньо популярним або навіть гентильним. Також, враховуючи наявність курганного насипу над цим похованням, знахідку в могилі кіліка із зображенням звитяги Геракла можна певним чином пов'язати з героїзацією самого померлого, яка була властива грекам-ольвіополітам античної доби й простежується в поховальному ритуалі (Липавский, 1990, с. 26; Русяева, 2000, с. 106-112; Папанова, 2006, с. 116; Диатроптов, 2001, с. 59; Снытко, Касьяновский, 2012, с. 66-67).

Першою чвертю V ст. до н. е. (500–480 роки до н. е.) датується чорнолакова аттична **фіала** (мал. 1: 2) із заповнення підкурганного поховання № 3 Північного некрополя біля с. Прибузьке (Снитко, 2001, с. 16-17, мал. 7: 2; Sparkes, Talcott, 1970, p. 105-106, pl. 23; fig. 6, № 520, 521). Аналогічні посудини відомі в архаїчному некрополі Ольвії (Фармаковский, 1918, с. 44, мал. 65) та інших античних центрів (Брашинский, 1976, с. 105; Sparkes, Talcott, 1970, p. 105, 271-272; pl. 23), що є додатковим свідченням певної традиційності їх використання з ритуальною метою в пізньоархаїчну – ранньокласичну добу для грецького населення.

У IV–III століттях до н. е., особливо, починаючи з ранньоелліністичної доби, як посуд для пиття, здебільшого, використовували аттичні чорнолакові **канфари**, які часто-густо траплялися і в складі поховального інвентарю. У Пітухівському некрополі їх зафіксовано в чотирьох похованнях: $_2$Y (Ebert, 1913, s. 39, 53, abb. 42), $_3$D (Ebert, 1913, s. 46, abb. 48),

$_3$H (Ebert, 1913, s. 54, 57, abb. 56), $_3$O (Ebert, 1913, s. 68, abb. 76). Два канфари (пох. № 40, 160/2000), один з яких іонійського (?) виробництва, знайдено в Північному некрополі біля с. Прибузьке як інвентарний супровід (Снытко, 2000). Один чорнолаковий аттичний канфар походить з поховання № 23 некрополя поселення Миколаїв-6 (Смирнов, 2012, с. 161, 163, мал. 9: 3). Цікавий екземпляр, датований останньою третиною IV століття до н. е. (Иванов, 1963, табл. XVI, XX; Rotroff, 1997, fig. 4, 8; pl. 1, 5-9), зафіксовано разом з гераклейською амфорою в похованні некрополя в Старій Богданівці (Снытко, Смирнов, 2009, с. 268-270, мал. 3, 4: 4). Тулуб канфара в нижній частині просвердлено, що можна пов'язати з особливою традицією спеціального пошкодження поховального інвентарю, притаманною окремим приольвійським сільським общинам. Цим, у деяких випадках, імовірно, треба пояснювати й спеціальне побиття посуду під час проведення поховальної й поминальної тризни та вже неякісний стан окремих предметів, що іноді трапляються в складі інвентарного супроводу.

Часто як у Ольвії, так і в інших античних центрах, на некрополях хори фіксуються знахідки кратерів. Відомі кратери з некрополів хори знайдено, здебільшого, у місцях ритуальних офірувань і узливань. Так, у південно-східній частині кромлеха кургану 2 Північного некрополя біля с. Прибузьке знайдено уламки чорнофігурного кратера (мал. 2) (Снытко, 2001, с. 4-16, мал. 6). Збереглися деталі вушок з нанесеними на привінцевій поверхні в чорнофігурному стилі пальметами, вінця із зображенням сцени полювання лева на оленя й фрагмент нижньої частини тулуба, на якій угадується зображення колеса (можливий традиційний сюжет з колісницею?). Ця знахідка дозволяє висловити здогад, що в цьому місці кільцеподібної споруди була влаштована спеціальна ділянка для заупокійної тризни. Слід додати, що кратери з Північного некрополя, як і з інших некрополів хори, дійшли до нас

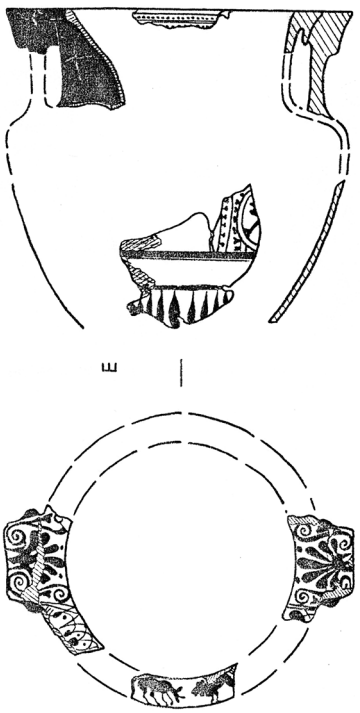

Мал. 2
Реконструкція чорнофігурного кратера з Північного некрополя біля с. Прибузьке
(за Снытко, 2011)

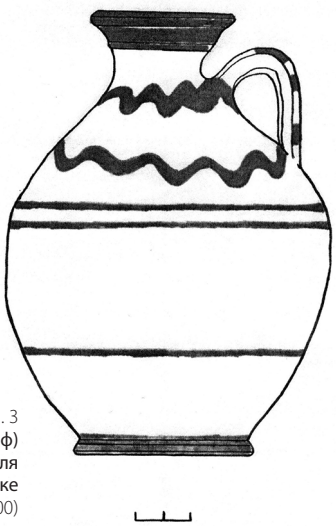

Мал. 3
Іонійський глечик (лекіф) з Північного некрополя біля с. Прибузьке
(за Снытко, 2000)

лише у фрагментах, що, можливо, є свідченням спеціального ритуального їх побиття після завершення поховальної церемонії. Уламки ще трьох чорнофігурних кратерів зафіксовано в безкурганних похованнях пізньоархаїчного та ранньокласичного часу Північного некрополя біля с. Прибузьке [№ 27, 42, 67/2000 (див.: Снытко, 2000, 2001, с. 14-15)].

Кратери дуже часто знаходять під час розкопок некрополів у Беотії, Сицилії, Південній Італії, на Родосі й Чорноморському узбережжі. Їх майже скрізь в античному світі традиційно використовували в поховальному процесі під час траурних узливань (Kurtz, Boardman, 1971, p. 77-79).

Найбільш поширеними серед столового посуду були тарілки, солянки й різноманітні горщики й глечики – як імпортні аттичні (Афіни), іонійські (Самос, Хіос), так і місцевого виробництва, призначені для пиття, жертовної й заупокійної їжі. Посуд місцевого виробництва звичайно траплявся в могилах середнього й бідного прошарку населення хори Ольвії. У так званому Марицинському некрополі імпортні (?) тарілки зафіксовано в двох похованнях – $_4$R і $_1$G (Ebert, 1913, abb. 19, 22, 42). Солянки, одна з яких аттичного виробництва, знайдено в похованнях $_4$R, $_1$N, $_1$J (Ebert, 1913, abb. 19, 22, 31, 60). У п'яти могилах ($_4$R, $_1$G, $_1$Y, $_3$D, $_1$J) виявлено глечики, один з яких (могила $_1$Y) іонійського (?) виробництва.

У Північному некрополі біля с. Прибузьке серед значної кількості глечиків найбільше привертає увагу посудина іонійського виробництва першої чверті V століття до н. е. з поховання № 197 (Снытко, 2000, мал. 128). Глечик мав лійкоподібне вузьке горло, одне петлеподібне вушко, округлий тулуб та низький кільцеподібний піддон. Вінця й піддон вкриті темно-коричневою фарбою. Цією ж фарбою нанесено дві хвилясті смуги під вінцями, дві прямі – у центрі тулуба, й одну – ближче до піддону – концентричні лінії. Також три фарбові смуги нанесено впоперек на поверхні вушка (мал. 3). Аналогічна посудина походить з поселення хори Ольвії Каборга-1 (Крыжицкий и др., 1989, с. 69, мал. 26: 5). Малюнок виконано в стилі хіоських гідрій архаїчного часу (Technau, 1929, s. 31, abb. 23, fig. 88, 508), що, можливо, свідчить про виробництво цих глечиків саме на Хіосі. До того ж сам колір та якість фарби дуже нагадують підфарбування та діпінті, нанесені на амфорах цього центру кінця VI – першої чверті V століття до н. е.

Підбиваючи певні підсумки, зазначимо:

1. Імпортна столова кераміка в некрополях хори Ольвії була, здебільшого, аттичною (Афіни) та іонійською (Самос, Хіос) продукцією й становила важливу складову давньогрецького поховального обряду мешканців ольвійської сільської округи.

2. Для поховальних сакрально-ритуальних потреб давньогрецьке населення Нижнього Побужжя, передовсім, використовувало саме імпортний посуд, який підкреслював важливість і урочистість самого поховального церемоніалу в ольвійському громадянському суспільстві.

3. Можливо, що окремі мальовані посудини для поховальної церемонії й складу поховального інвентарю підбирали спеціально за сюжетами, у контексті культів, які найбільше поважали небіжчики, і згідно з загальними культовими традиціями й, загалом, сакральною ідеологією ольвіополітів, пов'язаною з ритуалом поховання на тлі вірогідних міфологічних інновацій, сформованих у середовищі давньогрецької колоніальної громади на теренах Північного Причорномор'я.

4. Столова кераміка місцевого виробництва, здебільшого, трапляється в похованнях середнього й бідного прошарку давньогрецького населення Нижнього Побужжя.

Брашинский, И. Б. 1976. Аттическая расписная и чернолаковая керамика из Елизаветовского могильника. *Труды Государственного Эрмитажа.* Ленинград: Наука, 17, с. 18-29.

Буйських, С. Б. 2007. Хора Ольвійського поліса (до історії наукової розробки проблеми). *Археологія,* 1, с. 66-77.

Буйских, С. Б. 2009. Хора колониального полиса в Нижнем Побужье: от архаики к эллинизму. В: Толочко, П. П. (ред.) *Старожитності степового Причорномор'я і Криму,* XV, с. 225-247.

Гребенников, Ю. С. 2008. *Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX–III вв. до н. э.)*. Николаев: ООО «Илион».
Гребенников, Ю. С., Фридман, М. И. 1985. К вопросу о населении ольвийской периферии в середине V в. до н. э. *Проблемы исследования Ольвии*. Парутино, с. 91-92.
Гречко, Д. С. 2010. Курганы конца VI – середины V в. до н. э. Нижнего Побужья: греки или скифы? В: Кадеев, В. И. (ред.) *Древности*. Харьков: ООО «НТМТ», 9, с. 116-135.
Диатроптов, П. Д. 2001. *Культ героев в античном Северном Причерноморье*. Москва: Индрик.
Иванов, Т. 1963. Антична керамика от некропола на Аполония. *Аполония. Разкопкие в некропола на Аполония през 1947–1949 г.* София: Българска Академия на науките, с. 65-269.
Ильинская, В. А., Тереножкин А. И. 1983. *Скифия VII–IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
Козуб, Ю. І. 1974. *Некрополь Ольвії V–IV ст. до н. е.* Київ: Наукова думка.
Крижицький, С. Д. 2001. Ольвія і скіфи у V ст. до н. е. До питання про «скіфський протекторат». *Археологія*, 2, с. 21-36.
Крыжицкий, С. Д. 2007. О двух тенденциях в исследовании проблем греко-варварского взаимодействия в Нижнем Побужье VI–V вв. до н. э. В: Гаврилюк, Н. (ред.) *Античный мир и варвары на юге России и Украины. Ольвия. Скифия. Боспор*. Москва, Киев, Запорожье: Дикое поле, с. 18-25.
Крыжицкий, С. Д., Буйских, С. Б., Бураков, А. В., Отрешко, В. М. 1989. *Сельская округа Ольвии*. Киев: Наукова думка.
Крыжицкий, С. Д., Буйских, С. Б., Отрешко, В. М. 1990. *Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта)*. Киев: Наукова думка.
Крыжицкий, С. Д., Бураков, А. В., Буйских, С. Б., Отрешко, В. М., Рубан, В. В. 1980. К истории ольвийской сельской округи. В: Анохин, В. А. (ред.) *Исследования по античной археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 3-18.
Липавский, С. А. 1990. О времени появления курганных погребений в Ольвии. В: Липавский, С. А., Снытко, И. А. *Материалы по археологии Ольвии и её Округи*. Препринт. Киев: Институт археологии АН УССР, с. 18-28.
Липавский, С. А., Снытко, И. А. 1989. Новые данные о погребальном обряде архаического населения Нижнего Побужья. В: Толочко, П. П. (ред.) *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР*. Тези доповідей XX Республіканської конференції. Київ: Наукова думка, с. 145-146.
Липавский, С. А. и Снытко, И. А. 1990. *Материалы по археологии Ольвии и её Округи*. Препринт. Киев: Институт археологии АН УССР.
Маринович, Л. П. 1975. *Греческое наёмничество IV в. до н. э. и кризис полиса*. Москва: Наука.
Мурзин, В. Ю. 1984. *Скифская архаика Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
Назарчук, В. И. 1986. Фрагментированный килик из Ольвии. В: Русяева, А. С. (ред.) *Ольвия и её округа*. Киев: Наукова думка, с. 126-133.
Носова, Л. В. 2011. «Греческое» и «варварское» в Северо-Западном Причерноморье в «переходный» период (в связи с исследованием погребений конца VI – первой половины V вв. до н. э. у с. Маяки. В: Бруяко, И. В. (ред.) *Материалы по археологиии Северного Причерноморья*. Одесса: Печатный дом «Фаворит», 12, с. 150-191.
Онайко, Н. А. 1980. *Архаический Торик. Античный город на северо-востоке Понта*. Москва: Наука.
Отрешко, В. М. 1979. К проблеме экономического районирования Нижнего Побужья в архаическую эпоху. В: Лордкипанидзе, О. (ред.) *Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья*. Материалы 1 Всесоюзного симпозиума по древней истории Причорноморья. «Цхалтубо-1977». Тбилиси: Мецниереба, с. 151-158.
Отрешко, В. М. 1982. З історії Ольвійського поліса в IV–I ст. до н. е. *Археологія*, 41, с. 34-36.
Охотников, С. Б. 1990. *Нижнее Поднестровье в VI–V вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
Папанова, В. А. 2006. *Урочище Сто могил – некрополь Ольвии Понтийской*. Киев: Знания Украины.
Рубан, В. В. 1980. Раннеэллинистические лепные кратеры из Нижнего Побужья. *Советская археология*, 1, с. 287-290.
Рубан, В. В. 1985. Проблемы исторического развития ольвийской хоры в IV–III вв. до н. э. *Вестник древней истории*, 1, с. 26-46.
Русяева, А. С. 2000. Курганы Ольвии как символ её славы и сакральной охраны. *Археологические вести*, 7, с. 106-112.
Смирнов, А. И. 2012. Александровский – новый могильник хоры Ольвии в г. Николаев. В: Тельнов, Н. П. (ред.) *Древности Северного Причерноморья III–II вв. до н. э.* Тирасполь: Приднестровский государственный университет имени Т. Г. Шевченка, с. 149-164.
Снытко, И. А. 1987. Погребальные обряды населения ольвийской хоры IV–III вв. до н. э. В: *Актуальные проблемы историко-археологических исследований*. Тезисный доклад VI республиканской конференции молодых археологов. Киев: Наукова думка, с. 151.

Снытко, И. А. 2000. *Отчёт о раскопках Северного некрополя у с. Прибугское в 2000 году*. Науковий архів Інституту археології НАН України, 2000/141.

Снитко, І. О. 2001. Підкурганні поховання некрополів хори Ольвії VI–V ст. до н. е. *Археологія*, 1, с. 11-22.

Снытко, И. А. 2009a. О культуре Ахилла в Нижнем Побужье в античную эпоху. В: Зуев, В. Ю. (ред.) *Босфорский феномен. Искусство на периферии античного мира*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 365-371.

Снитко, І. О. 2009b. Поховальний обряд населення хори Ольвії IV–III ст. до н. е. *Археологія*, 3, с. 25-34.

Снитко, І. О. 2012. Ще раз про межі Ольвійського поліса. *Археологія*, 4, с. 31-42.

Снытко, И. А., Касьяновский, В. А. 2012. *Богоявленск и его окресности. Историко-краеведческие очерки*. Симферополь: Таврида.

Снытко, И. А., Липавский, С. А. 1989. Исследования Южного и Северного некрополей у с. Прибугское В: *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причорноморья*. Тезисы докладов областной конференции, посвящённой 90-летию со дня рождения профессора Б. Н. Гракова. Запорожье, с. 145-146.

Снытко, И. А., Липавский, С. А. 1990. Античные сельские некрополи VI–V вв. до н. э. в Нижнем Побужье. В: *Древнее Причерноморье*. Одесса, с. 134-141, табл. XV–XVIII.

Снытко, И. А., Смирнов, И. А. 2009. Охранные раскопки античного некрополя у с. Старая Богдановка В: Буйских, С. (ред.) *Ольвийские древности*. Сборник научных трудов памяти В. М. Отрешко (1949–1999). Киев: Наукова думка, с. 268-270.

Снытко, И., Снытко, Е., Николаев, Н. 2010. О культуре героев в Нижнем Побужье в античную эпоху. *Revista Arheologica*. Chishinau, VI (2), с. 114-119.

Снытко, Е. В., Снытко, И. А., Халычев А. С. 2011. Лепная ткерамика из античных сельских некрополей Нижнего Побужья VI–III вв. до н. э. В: Немченко, И. В. (ред.) *Древнее Причерноморье*. Одесса: ФЛП «Фридман А. С.», IX, с. 468-472.

Фармаковский, Б. В. 1918. Раскопки в Ольвии. В: *Отчет археологической комиссии за 1913–1915 годы*. Петербург: Девятая государственная типография, с. 1-51.

Фролов, Э. Д. 1988. *Рождение греческого полиса*. Ленинград: Издательство Ленинградского государственного университета.

Черненко, Е. В., Бессонова, С. С., Болтрик, Ю. В., Полин, С. П., Скорый, С. А., Бокий, Н. М., Гребенников, Ю. С. 1986. *Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Яценко, И. В. 1959. Скифия VII–V вв. до н. э. В: Смирнов, А. П. (ред.) *Труды Государственного исторического музея*. Москва, 36, 118 с.

Alexandrescu, P. 1978. La ceramique d'epoque archique et classique (VII–IV-e S.). *ARSR*, IV. Histria. Bucureresti.

Boardman, J. 1967. *Excavation in Chios 1952–1955: Greek emporio*. London: British School of Archaeology at Athens.

Ebert, M. 1913. *Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson (Sud. Rusland)*. Prachistorische Zeithrift, V. Leipzig.

Kurtz, D., Boardman, J. 1971. *Greek Burial Customs*. London, Southampton: Thames and Hudson.

Rotroff, S. I. 1997. *Hellenistic Pottery. Athenian and imported wheelmade table ware and related material*. The Athenian Agora, XXIX, Part I. New Jersey: Princeton Academic press.

Rotroff, S. I. 1997. *Hellenistic Pottery. Athenian and imported wheelmade table ware and related material*. The Athenian Agora, XXIX, Part II. New Jersey: Princeton Academic press.

Snytko, I. 1996. Greek burial customs in Olbian Chora (6-th–5-th centuries B.C.). *The Thracian World at the crossroads of civilizations*. The 7-th international congress of Tracology. May 20-26.Constanta – Mangalia – Tulcea. Romania, Ducharest: The Romanien Institute of Thracology, P. 408-409

Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6-th, 5-th and 4-th Centuries B. C*. The Athenian Agora, XII, Part I. New Jersey, Princeton: Printed in Germany at J. J. Augustin Gluckstadt.

Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6-th, 5-th and 4-th Centuries B. C*. The Athenian Agora, XII, Part II. New Jersey, Princeton: Printed in Germany at J. J. Augustin Gluckstadt.

Technau, W. 1929. Griechiesche keramik in samicschen heraion. *Mitteilungen des Deutschen Archeologischen Instituts Athenische Abteilung*, 54, S. 25-58.

Ivan Snytko
Candidate of Historical Sciences.
Senior Researcher of the State Inspection of the Protection of Heritage in the Mykolaiv region.
diopkmo@ukr.net (Mykolaiv, Ukraine)
Olena Snytko
Junior Researcher of the Mykolaiv Regional Museum of Local History.
museumskr1913@ukr.net (Mykolaiv, Ukraine)
Serhii Yatsenko
Chief of the State Inspection for the Protection of Heritage in the Mykolaiv region.
diopkmo@ukr.net (Mykolaiv, Україна)

Imported tableware from the necropolis of Olbian chora 6th – 3rd centuries BC: the sacred-ritual aspect

The proposed article discusses the finds of imported tableware from the necropolises of the Olbian chora of the Archaic, Classical and Hellenistic periods in the context of their use for burial ceremonies by the ancient Greek people of Lower Bug region.

According to the ancient Greek burial ceremony, except the amphorae, there were usually put down the dishes for drinking and eating (kylix, skyphos, phiale, kantharos, krater, oinochoe, plate, saltcellar, jugs) to the grave in necropolis of Lower Bug region. It was one of the most common elements of inventory accompaniment of the deceased.

Imported tableware ceramics from necropolis of the chora of Olbia was mostly Attic (Athens) and Ionian (Samos, Chios) products and also was important part of ancient Greek burial ceremonies of the inhabitants of agricultural settlements of Olbia. Ancient Greek population of Lower Bug region used mainly imported pottery for the burial sacramental purposes that emphasized importance and solemnity of the funeral ceremony in Olbian society.

It is possible that some painted vessels for burial ceremony and warehouse funeral equipment were selected specially for subjects, in the context of cults, that most were respected by the dead and according to common cult traditions and, in general, the sacred ideology of olbiopolites, associated with burial ritual on the background of probable mythological innovations, formed in the environment of ancient Greek colonial community on the territory of the North Black Sea region.

Vessels of local ceramics production mainly occurs in burials of the middle and poor people of ancient Greek population of Lower Bug region.

Keywords: archaeological ceramology, Ancient time, pottery, imports, kylix, skyphos, phiale, kantharos, krater, oinochoe, plate, saltcellar, jug.

Отримано 11 жовтня 2018
Received October 11, 2018

УДК 903.23(477.7)”2009”

© **Роман Рейда**, 2019
Кандидат історичних наук,
науковий співробітник Відділу археології ранніх слов'ян
та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України.
ORCID ID 0000-0001-7512-8074. romanreyda@ukr.net (Київ, Україна)

Глиняний посуд з Карантинної бухти: склад, специфіка, контекст (за матеріалами підводних досліджень акваторії Херсонеса Таврійського 2009 року)

Подано результати підводних археологічних досліджень Карантинної бухти (м. Севастополь, АР Крим, Україна), проведених автором 2009 року. Розглянуто шляхи надходження, загальний стан і контекст виявлення фрагментів глиняного посуду у водах бухти та чинники, які впливають на ці процеси. Опубліковано різночасові знахідки фрагментів, виявлених у акваторії Херсонеса Таврійського.

Ключові слова: археологічна керамологія, підводна археологія, кераміка, глиняний посуд, Україна, Херсонес Таврійський, Карантинна бухта.

2009 року було проведено підводну археологічну експедицію Департаменту підводної спадщини України Інституту археології НАН України в акваторії Херсонеса Таврійського, а саме – в акваторії Карантинної бухти (Рейда та ін., 2010, с. 360).

Карантинна бухта розташована в межах Південно-Західного Криму та, у свою чергу, на території Гераклейського півострова. Бухта простягається в напрямку з півночі на південь і включена до складу порту Севастополь. Вона розміщується на південь від входу до Севастопольської бухти. Західний бік Карантинної бухти безпосередньо прилягає до Херсонеського городища. Сама бухта утворилася внаслідок тектонічної діяльності в місці одного з порівняно значних скельних розломів. Північні частини її східного й західного берегів є досить урвистими й складаються з місцевих скельних порід, що характеризуються відносною м'якістю й високою крихкістю.

Бухта вдається в берег на 8 кбт на SSW від мису Костянтинівський. Півострів, що виступає з її східного берега, ділить бухту на дві умовні частини: північну й південну. Друга, що відрізняється вузькістю й звивистістю, зазнала сильного антропогенного впливу в новітній час.

Максимальні глибини (поблизу входу в бухту) становлять 16 м. Глибини по фарватеру – 10-14 м. Глибина перед входом до бухти складає близько 20-22 м.

Північне узбережжя Чорного моря сформоване пізніше південного внаслідок повільного широтного опускання, що викликало затоплення значних суходільних просторів (Геология..., 1982, с. 83). Рельєф Гераклейського півострова, унаслідок включення до свого складу досить м'яких гірських порід – вапняків, глин та пісків (Гидрогеология..., 1971, прилож. III; Путеводитель..., 2006, с. 3), зазнав змін як у результаті активної ерозійної діяльності, так і завдяки розломам земної кори. Утворення й формування бухт Гераклейського півострова, у тому числі й Карантинної, пов'язують саме з цими факторами.

Існуюча берегова лінія, у тому числі й Карантинної бухти, і нині є порівняно динамічною системою. У цьому відіграють роль кілька факторів.

Одним із головних для цього дослідження є трансгресія Чорного моря, рівень якого за останні 2 тис. років піднявся, за оцінками дослідників, до 4 м.

Останнє автоматично призвело до затоплення й руйнування значної частини античних пам'яток, розташованих традиційно в прибережній зоні північного узбережжя Чорного моря. Наступ моря неодноразово відзначали багато дослідників і щодо давнього Херсонеса.

Іншим процесом, який безпосередньо впливає на підводну прибережну частину Чорного моря й узбережжя, є абразія, швидкість якої на прибережних територіях України є найвищою (Шуйский, 1981, с. 83). Прибережна територія Гераклейського півострова, складаючись із порівняно м'яких вапняків, глин та пісків, зазнає активної абразії.

Зруйновані гірські породи відкладаються в морі, причому переважна їх частина – в прибережній смузі. Переважаючими кутами нахилу морського дна поблизу Херсонеса є 0-0,5 градуса (Геология..., 1982, с. 87), що перешкоджає переміщенню продуктів абразії на більш глибокі ділянки морського дна. Середня цифра швидкості осадонакопичення для всього Чорного моря нині складає 469 см/1000 років (Шуйский, 1981, с. 87). Така швидкість вказує, що рівень дна в Карантинній бухті вже в історичний час (близько 2 тис. років тому) міг бути на кілька метрів нижче сучасного. Це, а також урахування підняття рівня Чорного моря вимагають значної й складної кореляції в історичних реконструкціях та, зокрема, підводних археологічних дослідженнях. Необхідним є визначення рівня абразії й особливостей осадонакопичення в цьому районі. Окрім зазначених об'єктивних факторів, які необхідно врахувати, до обрахунків нагально потрібно внести поправку на кількаразові роботи з поглиблення Карантинної бухти. Останнє зробити досить проблематично, оскільки обрахунків кількісних показників цих робіт та археологічного нагляду за ними в більшості випадків не було. Відповідно, визначення обсягів вибраного з акваторії Карантинної бухти ґрунту та культурного шару залишається, навіть за найбільш прискіпливими підрахунками, дуже гіпотетичним.

Проте без урахування наведених вище факторів впливу на рівень і стан донної поверхні Карантинної бухти, будь-які висновки щодо її вигляду в давнину залишаються малоймовірними, що не сприяє прогресу в побудові історичних реконструкцій.

Підводні археологічні дослідження в акваторії Карантинної бухти проводилися неодноразово. Одними з найбільш результативних стали роботи, здійснені експедицією Володимира Блаватського. Дослідження відбувалися як у межах затопленої частини Херсонеса (сучасна акваторія Карантинної бухти), так і в безпосередній близькості від міста. Характерною ознакою зазначених робіт було детальне обстеження пам'ятки й досить точне картографування виявлених під водою об'єктів. У результаті досліджень Володимира Блаватського було зафіксовано низку значних скупчень фрагментів кераміки та будівельні залишки споруд в акваторії сучасної Карантинної бухти. Стало можливим, у загальних рисах, говорити про характер затопленої частини середньовічного, а можливо, і римського міста (Блаватский, 1958, с. 76; 1961, с. 150-156).

Упродовж 1964–1966 років підводні археологічні дослідження в Карантинній бухті проводила експедиція Харківського державного університету. Їх результатом стало відкриття пірсу середньовічного часу й залишків фортечних башт Херсонеса (Шаповалов, 1987, с. 2; Вишневский, Войценя, Ранюк, 1987, с. 21-22).

У 1970-х роках підводні дослідження бухти проводила експедиція Херсонеського заповідника на чолі з Мироном Золотарьовим. Роботи здійснено за допомогою геоакустичного пошуку в районі можливого знаходження споруд херсонеського порту. Було з'ясовано місцезнаходження берегової лінії античного часу, яка, внаслідок підняття рівня моря на 3,5-4 м в пізніші часи, нині знаходиться під водою. Наслідком проведених досліджень стало укладення карти давніх обрисів берегової лінії бухти. За допомогою геолокатора було зафіксовано й частково обстежено прямокутні підрубки на дні, інтерпретовані автором робіт

як давні елінги для кораблів. Виявлені споруди візуально на донній поверхні не простежувалися (Золотарёв, 2004, с. 57-66).

Упродовж 1996–1997 років група аквалангістів Центру підводної археології Київського національного університету імені Тараса Шевченка провела обстеження шельфу поблизу Херсонеса, у результаті яких було досліджено кілька місць давніх корабельних катастроф (Зеленко, 2002, с. 39-40).

З 2001 року Московська підводна археологічна експедиція разом з Національним заповідником *«Херсонес Таврійський»* проводили обстеження в прибережних водах адміністративної території м. Севастополь. Дослідження здійснено, зокрема, і в прибережній зоні самого Херсонеса. Розвідки в західній частині Карантинної бухти, у районі затоплених портових споруд, дозволили виявити будівельні залишки винятково біля зрізу води. Інші, раніше відомі споруди були вкриті потужним шаром мулу й на момент спостережень візуально не простежувалися (Лебединский, 2002, с. 15-23; Николаенко, 2002, с. 4-14).

Водночас, незважаючи на порівняно високий ступінь вивченості акваторії Карантинної бухти, актуальність її досліджень залишається досить гострою. Це спричинено кількома чинниками. Першим з них є сама специфіка розміщення археологічних пам'яток під водою в прибережній смузі. Вона полягає, передовсім, у постійній зміні навколишніх умов і стану самої пам'ятки внаслідок впливу прибійних хвиль, фізико-хімічних процесів і т. д. Відповідно, стан будь-якого об'єкта під водою може змінюватися кожного сезону й навіть під час кожного шторму.

Другим за значенням є антропогенний вплив на пам'ятки. Людська діяльність безпосередньо впливає на стан підводної частини Херсонеса й на окремі об'єкти, причетні до його історії. Серед них – неодноразові роботи з поглиблення бухти, що проводяться з певною періодичністю. Обсяги таких робіт є досить значними: кількакубовими ковшами з дна бухти видалено ґрунт, що містив чималу кількість артефактів, зокрема, археологічну кераміку. Такі роботи, унаслідок їх значних обсягів, навряд чи можна контролювати в археологічному аспекті. Наслідком є повне або часткове руйнування культурного шару. Вилучений ґрунт вивезено за межі акваторії бухти в інші місця, таким чином створюючи неіснуючі підводні пам'ятки типу корабельних аварій і т. ін., які можуть бути виявлені в майбутньому й хибно інтерпретовані.

Ще одним аспектом антропогенного чинника є морське судноплавство в акваторії бухти. Плавзасоби, окрім фізичного впливу, здійснюють забруднення Карантинної бухти паливно-мастильними матеріалами й каналізаційними викидами.

Останнім аспектом антропогенного чинника в акваторії Карантинної бухти є активна систематична діяльність грабіжників-колекціонерів, яка триває кілька десятків років і не може бути припинена без загальної заборони використання берегової лінії херсонеського городища як рекреаційної зони для туристів та мешканців м. Севастополя.

Результатом зазначених вище факторів є постійне й невпинне руйнування та, часто, незворотня втрата значної кількості цінних для реконструкції історії давнього Херсонеса об'єктів і окремих артефактів.

Саме цими чинниками була викликана актуальність дослідження акваторії Карантинної бухти експедицією ДПС України.

З огляду на вищезазначене, було сформульовано таку мету й завдання підводних археологічних досліджень 2009 року :

- проведення археологічної підводної розвідки задля ознайомлення з історичною топографією підводної частини міста на час обстеження;
- складання картографічного плану підводної місцевості (довгостроковий план);
- визначення пріоритетних місць для подальших досліджень;
- виявлення окремих об'єктів (затонулих суден, окремих споруд тощо);
- дослідження культурних нашарувань портової частини Херсонеса в Карантинній бухті;
- виявлення та підйом окремих предметів культурної спадщини з подальшою їх консервацією та реставрацією;
- музеєфікація предметів, отриманих у результаті археологічних розвідок та розкопок;

• укладення генерального плану всіх відомих та нововиявлених об'єктів затопленої й зруйнованої частини міста (довгострокове завдання);

• складання плану дій рекомендаційного характеру з метою запобігання подальшої руйнації прибережної та затопленої частин Херсонеса.

Підводні археологічні розвідувальні роботи 2009 року проводилися в північно-західній частині Карантинної бухти. Зокрема, було оглянуто частину бухти, яка безпосередньо прилягає до цитаделі Херсонеса Таврійського, донну поверхню в районі яхт-клубу та поверхню дна від старої колекторної труби і в бік виходу з бухти, де й проводився основний обсяг досліджень. Останній район оглянуто від прибережної лінії й до фарватеру.

Розвідки проводилися за допомогою візуального огляду донної поверхні на глибинах 0-16 м. Розвідковими дослідженнями було охоплено західну частину Карантинної бухти від входу до неї й до сучасної території яхт-клубу включно, що безпосередньо прилягає до території городища.

У результаті розвідок виявлено, що:

1. Рельєф дна бухти в районі сучасного яхт-клубу повністю видозмінений днопоглиблювальними роботами. Останнє призвело до знищення на цій території древнього культурного шару.

2. Ділянка дна від пірса до виходу з бухти містить значну кількість давніх культурних залишків, серед яких у результаті розвідкових досліджень виділено матеріали класичного й елліністичного, римського й візантійського часів, чимало матеріалів, які стосуються Східної війни (1853–1856).

Особливостями розміщення давніх матеріалів на донній поверхні Карантинної бухти є їх багато разів перевідкладений стан. Наслідком цього стало те, що різночасові археологічні матеріали досить часто розташовані поруч і не утворюють окремих хронологічних шарів, що значно зменшує можливість їх контекстної інтерпретації. Їх походження в акваторії бухти безсумнівно пов'язане з Херсонеським городищем, проте сам процес випадіння й процес формування культурного шару під водою може бути опосередкований кількома чинниками:

• уже згадані вище зміни в рівні Чорного моря, що в цьому випадку призвело до затоплення берегової частини Карантинної бухти;

• функціонування Карантинної бухти як портової частини античного й середньовічного Херсонеса Таврійського;

• вітрова й водна ерозія, яка руйнує пам'ятку, внаслідок чого відбувається обвал частини культурного шару у води бухти;

• скидання археологічних відвалів у води бухти, разом з якими туди потрапляла частина матеріалів (Букатов, Рейда, Хохлов, 2010, с. 114);

• сучасні днопоглиблювальні роботи й судноплавство.

Ці основні, на мою думку, чинники призвели до того, що фактично, основним контекстом місцезнаходження археологічних матеріалів, виявлених у Карантинній бухті, є прибережна (затоплена) або портова частина давнього міста. Відповідно, усі інші інтерпретації цих матеріалів є порівняно менш імовірними. Це стосується, насамперед, можливості виявлення там давніх корабельних аварій. Не заперечуючи теоретичних шансів таких подій упродовж двотисячолітньої історії Херсонеса, можна впевнено стверджувати про складність доведення такого факту в місці, де був порт і якірна стоянка. Унаслідок останнього й без корабельних катастроф акваторія Карантинної бухти насичена відповідними матеріалами: якірними каменями, штоками якорів, якорями й т. ін. Звичайно, до часів функціонування портової частини давнього міста належить і частина інших археологічних матеріалів, безпосередньо з морською справою не пов'язаних. Насамперед, це фрагменти глиняного посуду.

Від шляхів потрапляння глиняного посуду чи його фрагментів до води бухти (затоплення, берегова ерозія, скидання археологічних відвалів, події, пов'язані з існуванням порту тощо), а також глибини й часу (наприклад, ерозія берега триває й дотепер) залежить і їх фізичний стан. Важливе значення має й підстилаюча поверхня: у прибережній частині Карантинної

бухти на глибинах 0-4 м це скеля з невеликою кількістю піску, мулу й дрібного каміння; на глибинах від 4 м і більше – потужний шар піску й дрібнодисперсного мулу, розміщених на скельній основі.

Відтак, на незначних глибинах у прибережній зоні фрагменти глиняного посуду мають порівняно невеликі розміри й різний ступінь обкатаності (аж до стану гальки); кількість профільних частин украй обмежена або ж вони взагалі відсутні; цілі або археологічно цілі форми відсутні. Виняток складають уламки, що потрапили у води бухти внаслідок сучасної берегової ерозії, а також ті фрагменти, які опинилися в донних скельних тріщинах, заповнених білою дрібнодисперсною пластичною глиною. Здебільшого, прибережна зона бухти являє собою динамічну систему, зазнаючи постійного впливу прибійних хвиль, які, рухаючи всі донні фракції (у тому числі уламки кераміки), поступово нівелюють їх до стану гальки.

На більших глибинах (від 4 і до максимальних 14-16 м на фарватері) стан фрагментів кераміки загалом інший: уламки давнього глиняного посуду у своїй більшості не мають або майже не мають слідів фізичного впливу води (обкатаності); часто трапляються великі профільні фрагменти й археологічно цілий (різного ступеня збереженості) посуд. Завдяки наявності шару піску й мулу на більших глибинах, а також відносній захищеності Карантинної бухти від штормів, динаміка рухів у придонній частині на більш значних глибинах набагато нижча за прибережну, що і сприяє загалом гарній збереженості фрагментів давнього глиняного посуду.

Найбільш чисельною категорією археологічних знахідок з Карантинної бухти є кераміка. Її особливістю іноді є високий рівень завапнованості, що може, у деяких випадках, ускладнювати культурно-хронологічну інтерпретацію без попереднього звільнення від вапнякових нашарувань. Матеріали також вирізняються досить високим ступенем засоленості, що, без належних реставраційно-консерваційних заходів, може призвести до руйнування артефактів унаслідок дії солей.

Кераміка в Карантинній бухті зустрічаються в значній кількості від зрізу води й до максимальних глибин. Збереженість окремих фрагментів кераміки теж має індивідуальні особливості. У прибійній зоні, під дією гідрофізичного чинника фрагменти кераміки часто зазнають істотного фізичного впливу, що призводить до поступового перетворення їх форми в оптимальну – округлу, втрачаючи індивідуальні особливості. Повністю або частково обкатані фрагменти кераміки здебільшого траплялися в районі невеликого пісочного пляжу поблизу цитаделі. Сам пляж утворився, за свідченням очевидців, порівняно недавно – в 1980-х роках – унаслідок особливо сильного шторму, який підняв з донної поверхні бухти й переніс на берег багато піску.

В основному районі проведення робіт – від яхт-клубу на південь – такі деформовані фрагменти теж досить часті в прибійній зоні (до 4 м), хоча нерідко поряд є випадки розміщення й поки що майже невидозмінених уламків кераміки. Зі збільшенням глибин гідрофізичний вплив поступово зменшується, і в нижній частині скату дна трапляються значні за розмірами уламки кераміки.

Кількість фрагментів кераміки на дні Карантинної бухти є досить значною, проте далеко не завжди уламки посуду є доступними для візуальної фіксації. Як експеримент, у нижній частині скату дна, на глибині 9 і 11 м, було проведено пробне використання підводного буксирувального пристрою в ролі інструменту археологічних досліджень. Було обрано візуально майже порожню ділянку дна (точка N 44°36’46.8’’ E 033°29’55.3’’) і буксирувальником зметено верхній (5-10 см) шар піску. У результаті цього під рухливим верхнім піщаним шаром було виявлено скупчення різночасових фрагментів кераміки від елліністичного до пізньовізантійського часу. Серед них – південнопонтійська амфора без ніжки (тип F за Дмитром Шеловим) (мал. 1), верхня частина амфори візантійського часу з графіті (мал. 2: 3), циліндричний важок для рибальства (мал. 2: 1). Кількість фрагментів кераміки виявилася достатньо значною. Глибина їх залягання становить від 0 до 0,3-0,4 м.

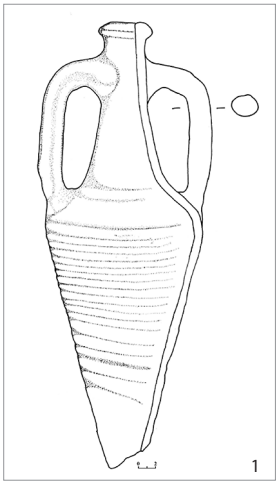
1

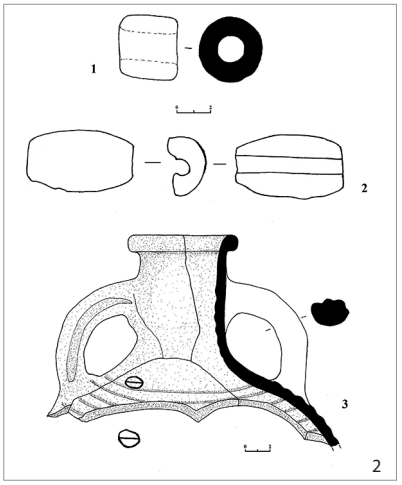

2

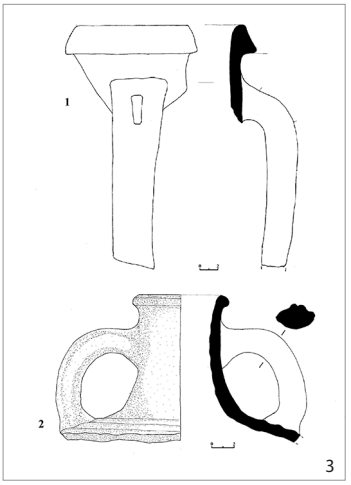

3

4

▌Мал. 1
Римська амфора типу F (за Дмитром Шеловим).
Карантинна бухта. 2009

▌Мал. 2
Знахідки кераміки:
1-2 – глиняні важки;
3 – верхня частина амфори з графіті візантійського часу.
Карантинна бухта. 2009

▌Мал. 3
Знахідки кераміки:
1– фрагмент вінець амфори херсонеського (?) виробництва;
2 – верхня частина амфори візантійського часу.
Карантинна бухта. 2009

▌Мал. 4
Підводні дослідження Карантинної бухти.
Робочий момент. Карантинна бухта. 2009

▌Мал. 5
Учасники експедиції зі знайденою римською амфорою. Карантинна бухта. 2009

Виявлені фрагменти глиняного посуду не утворювали хронологічних шарів: так, зазначена амфора римського часу знаходилася над уламками візантійського тарного посуду. Це можна пояснити, з одного боку, значним впливом гідрофізичного чинника на переміщення різночасових фрагментів та скупчення їх, завдяки йому, у певних місцях, а з іншого – знаходженням зазначеної точки в нижній частині скату дна. Останнє вказує, що фрагменти кераміки й окремі цілі форми могли, під дією сили тяжіння й зовнішніх чинників, скотитися скатом до більш-менш рівних майданчиків і там відкластися в доволі значній кількості.

Підстилаючою поверхнею цієї ділянки дна є материкова скеля, що розміщувалася на глибині 30-40 см. Візуально, без зазначеної операції з буксирувальним пристроєм, на момент огляду донної поверхні, фрагменти кераміки майже не фіксувалися.

З метою перевірки зазначених вище висновків було проведено повторне здування поверхневого шару піску в іншому квадраті (N 44°36'46.3" E 033°29'54.1") донного скату на глибині 12 м. У результаті зафіксовано аналогічну вищеописаній ситуації зосередження різночасових фрагментів глиняного посуду під тонким шаром піску на скельній поверхні. Серед виявлених фрагментів – вінця амфори з ручкою та клеймом, вірогідно, херсонеського виробництва (мал. 3: 1), верхня частина амфори візантійського часу (мал. 3: 2).

Ще одну групу із серії риболовних важків становить знахідка фрагмента (половини), виготовлена, імовірно, з амфорної ручки (мал. 2: 2).

Якщо окремі категорії знахідок, виявлених в акваторії Карантинної бухти, можна хоча б умовно прив'язати до якогось контексту (так, рибальські важки та якорі, якірні штоки та якірні камені відповідно стосуються давніх промислу й судноплавства), то виявлення фрагментів глиняного посуду, унаслідок універсальності й поширення останнього, не дозволяє впевнено віднести цю категорію до якогось контексту. Варіанти відкладення цих фрагментів у Карантинній бухті є різноманітними й однаково імовірними. Це, відповідно, знижує інформаційну цінність таких *«безконтекстних»* або *«ширококонтекстних»* знахідок (Карантинна бухта, акваторія Херсонеса Таврійського тощо), проте дозволяє зрозуміти механіку утворення культурного шару в цій частині пам'ятки (Херсонеса Таврійського) й застерігає від можливих інтерпретаційних помилок у тлумаченні здобутого у водах Карантинної бухти археологічного матеріалу.

Загалом, проведені розвідкові дослідження показали, що продовження підводних досліджень Карантинної бухти є нагальним питанням. Ця нагальність пояснюється, з одного боку, значною кількістю різночасових археологічних матеріалів, що знаходяться в придонній частині бухти, з іншого – поступовим їх нищенням унаслідок природних факторів (водна й вітрова ерозія), антропогенного впливу (днопоглиблювальні роботи, проходження великих суден), особливостями методики дослідження наземної частини пам'ятки та, зрештою, діяльності аматорів – *«любителів історії»* – колекціонерів – грабіжників. Останній фактор впливу є особливо дієвим у прибережній зоні городища, на доступних для роботи без акваланга та спеціального спорядження глибинах (0-4 м). Звичайно, у більшості випадків під дією потужного гідрофізичного чинника культурний шар у прибережній частині городища знаходиться в перевідкладеному стані, проте й окремо взяті знахідки в контексті всього городища або його відрізка, без сумніву, мають свою цінність і допомагають реконструювати життя давнього населення Херсонеса Таврійського.

Відповідно, необхідність проведення й розширення подальших досліджень донної поверхні Карантинної бухти й усієї прибережної частини навколо Херсонеського городища не викликає ніяких сумнівів.

Продовження підводних археологічних досліджень акваторії Херсонеса Таврійського та археологічних пам'яток стане можливим лише після деокупації Кримського півострова, який нині окупований Російською Федерацію.

Блаватский, В. Д. 1958. О подводной археологии. *Советская археология*, 3, с. 73-89.

Блаватский, В. Д. 1961. Работы подводной азово-черноморской экспедиции 1960 г. *Советская археология*, 4, с. 148-157.

Букатов, А. О., Рейда, Р. М., Хохлов, М. В. 2010. Вплив гідрофізичного чинника на стан підводних археологічних пам'яток. *Археологія*, 3, с. 111-118.

Вишневский, В. И., Войценя, В. С., Ранюк, Ю. Н. 1987. Три года подводных исследований в Херсонесе. В: *Проблемы охраны и исследования подводных историко-археологических памятников Запорожья*. Тезисы докладов. Запорожье, с. 20-21.

Геология шельфа УССР. Среда. История и методика изучения. 1982. Киев: Наукова думка.

Гидрогеология СССР. 1971. Москва: Недра.

Зеленко, С. М. 2002. Подводные археологические исследования экспедиции Киевского университета имени Тараса Шевченко у берегов Крыма. В: Лебединский, В. В. (ред.) *Подводная археология: сто лет исследований*. Москва: Институт востоковедения РАН, с. 39-41.

Золотарёв, М. И. 2004. Портовые сооружения Херсонеса Таврического в Карантинной бухте. В: Золотарёв, М. И. (ред.) *Херсонесский сборник*. Севастополь, XIII, с. 55-67.

Лебединский, В. В. 2002. Результаты новейших подводных археологических исследований в акватории г. Севастополя в рамках реализации проекта: «Составление фундаментального свода подводных археологических памятников Черноморского бассейна и создание подводно-археологической карты». В: Лебединский, В. В. (ред.) *Подводная археология: сто лет исследований*. Москва: Институт востоковедения РАН, с. 15-23.

Николаенко, Г. М. 2002. Значение подводно-археологических изысканий в исследованиях Херсонеса и хоры. В: *Подводная археология: сто лет исследований*. Москва: Институт востоковедения РАН, с. 4-14.

Путеводитель геологической экскурсии по Юго-Западному Крыму. 2006. Симферополь.

Рейда, Р. М., Хохлов, М. В., Кулагін, А. В., Вахонєєв, В. В., Воронова, О. А. 2010. Нові підводні дослідження у Карантинній бухті. В: *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.* Київ: Інститут археології НАН України, с. 360.

Шаповалов, Г. И. 1987. 50 лет подводных археологических исследований на Украине. В: *Проблемы охраны и исследования подводных историко-археологических памятников Запорожья*. Тезисы докладов. Запорожье, с. 1-2.

Шуйский, Ю. Д. 1981. Опыт изучения баланса осадочного материала в береговой зоне Чёрного моря. *Геологический журнал*, 41 (5), с. 82-89.

Roman Reida
Candidate of Historical Sciences. Researcher of the Department of Archeology of the Early Slavs and Regional Field Studies of the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine.
ORCID ID 0000-0001-7512-8074. romanreyda@ukr.net (Kyiv, Ukraine)

Clay ware from the bay Karantynna: composition, specifics, context (on the materials of underwater exploration of the water area of Tauric Chersonesos in 2009)

The article is devoted to the publication of the results of underwater archaeological research of the bay Karantynna (Sevastopol, Crimea, Ukraine), carried out by the author in 2009. There are considered the ways of delivery, the general position and context of detecting of fragments of ceramic ware in the water of the bay and the influencing factors of these processes. Finds of fragments of different historical time, discovered in the water area of Tauric Chersonesos are published.

Among variants of delivery of fragments of ceramic ware and other products to bay Karantynna are allocated: 1) changes in the level of the Black Sea, which led to the flood of the coastal part of the bay; 2) functioning of the bay as a port part of the ancient and medieval Tauric Chersonesos; 3) wind and water erosion, which destroys the monument, that leads to the landslide of a part of the cultural layer to the water of the bay; 4) discharges of archaeological dumps to the water of the bay, along with which part of the materials fell into the water; 5) modern dredging and shipping.

In small (0-4 m) depths in the coastal zone, fragments of ceramic ware have relatively small sizes and varying degree of rolled up to the level of pebbles; the number of profile fragments is extremely limited or absent, survived or archeological survived forms are absent. The coastal zone is a dynamic system, undergoing a permanent influence of coastal waves, which, moving all the bottom fractions (and fragments of ceramics), gradually level them to the pebble shape.

At greater depths (from our observations – from 4 m and up to a maximum of 14-16 m on the fairway), the shape of ceramic fragments in general is different: ceramic fragments of ancient ware in it majority do not have or almost have no traces of physical impact of water (rolling); often finds are large profile fragments and archeologically survived (varying degrees) ware. Due to the presence of a layer of sand and silt at greater depths and the relative captured of the bay Karantynna from storms, the dynamics of movements in the bottom part at greater depths is much lower than at the coastal part, which also contributes, in general, to the good preservation of fragments of ancient ceramic ware.

The revealed fragments of ceramic ware in no case formed the chronological layers. The context of its placement is the bay Karantynna (Tauric Chersonesos) in general.

The continuation of underwater archaeological explorations of the waters of Tauric Chersonesos will become possible after the de-occupation of the Crimean peninsula, which is now occupied by the Russian Federation.

Keywords: archaeological ceramology, underwater archaeology, ceramics, pottery, Ukraine, Tauric Chersonesos, the bay Karantynna.

Отримано 10 жовтня 2018
Received October 10, 2018

УДК 903/02-04./44

© **Эрдмуте Шультце**, 2019
Доктор философии,
сотрудник Евразийского отдела Немецкого археологического института.
Erdmute.Schultze@eurasien.dainst.de
(Берлин, Германия)

Естественнонаучные анализы серой керамики черняховской культуры: возможности, опыты, результаты*

Представлено археометрический анализ серой керамики черняховской культуры, изготовленной на гончарном круге. Результаты и опыт применения методов естественных наук использованы для украинско-германского проекта (Германо-славянская экспедиция Национального университета имени Василия Каразина в Харькове, отделение Евразии Германского археологического института), связанного с археологическим комплексом в Войтенках. Поселение и могильник около Войтенков находились в восточной части территории распространения черняховской культуры. Сегодня участок расположен в Харьковской области, на востоке Украины.

Ключевые слова: археологическая керамология; посуда, изготовленная на гончарном круге; производство керамики, римское время, черняховская культура, Германо-Славянская археологическая экспедиция Харьковского национального университета имени Василия Каразина, Войтенки.

Введение. Изучение керамики черняховской культуры методами естественных наук не является сейчас научной новизной. Еще в шестидесятые годы прошедшего века О. Ю. Круг исследовала керамику поселения Журавка Ольшанская с помощью петрографии (Круг, 1965a, 1965b). Между тем специалисты-керамологи развивали методы химии, минералогии или находили новые возможности для изучения материала. Сегодня они играют большую роль при изучении керамики. Здесь представлены результаты работы с применением методов естественных наук для исследования керамики памятника черняховской культуры возле с. Войтенки. Статья включает в себя: общую характеристику памятника, краткий обзор методов, изложение результатов и проблем.

Поселение черняховской культуры Войтенки 1 и его могильник находятся на территории Валковского района Харьковской области Украины (рис. 1). Памятник был обнаружен в 1972 г. во время обследования территории в зоне сооружения Ново-Мерчанского (Александровского) водохранилища. В 1975 г. Александр Дьяченко провел первые раскопки на поселении. В 2004 г. Германо-Славянская археологическая экспедиция Харьковского

* *Этот текст включает результаты исследований до 2013 года. В последнее время специалисты естественных наук улучшили свои методы. Сейчас есть в целом анализы 331 пробы из Войтенков, 73 пробы из 10 других поселений. Новые результаты подтверждают вывод, что, прежде всего, каждое поселение производило посуду для своих нужд, только ограниченное количество проб свидетельствует о керамике неместного происхождения. По некоторым фрагментам керамики из разных поселений с одинаковыми признаками можно предполагать их происхождение из одной мастерской. Речь идёт о пробах, во-первых, из Войтенков и Халимоновки, и, во-вторых, из Войтенков и Шляха 2. Другие вышеописанные сходства не указывают на то, что фрагменты происходят из одной мастерской*

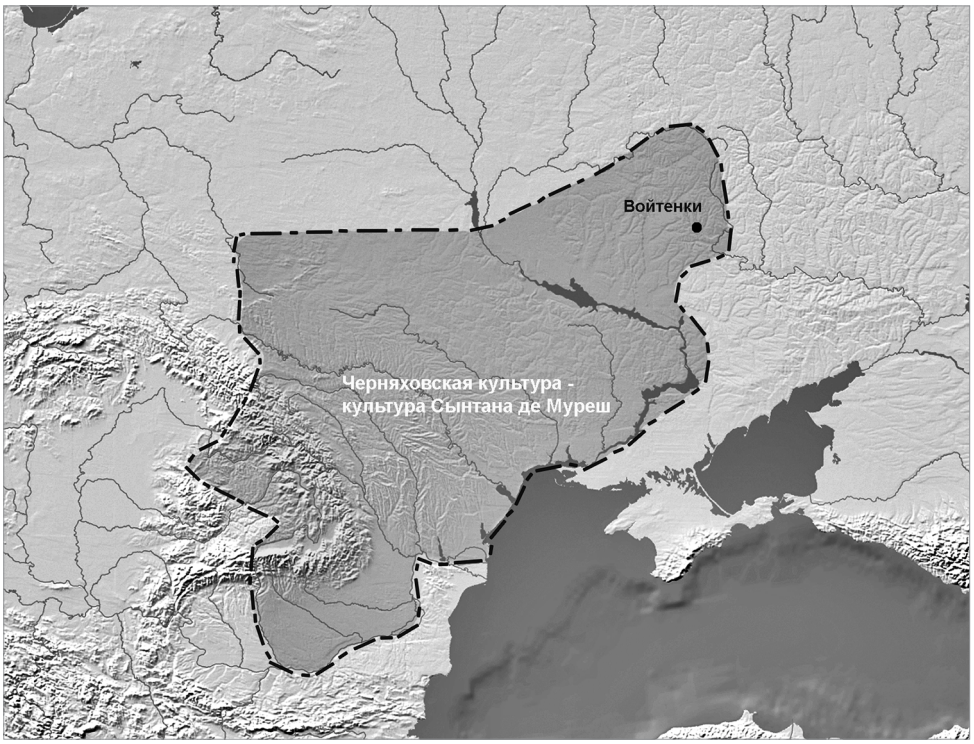

1

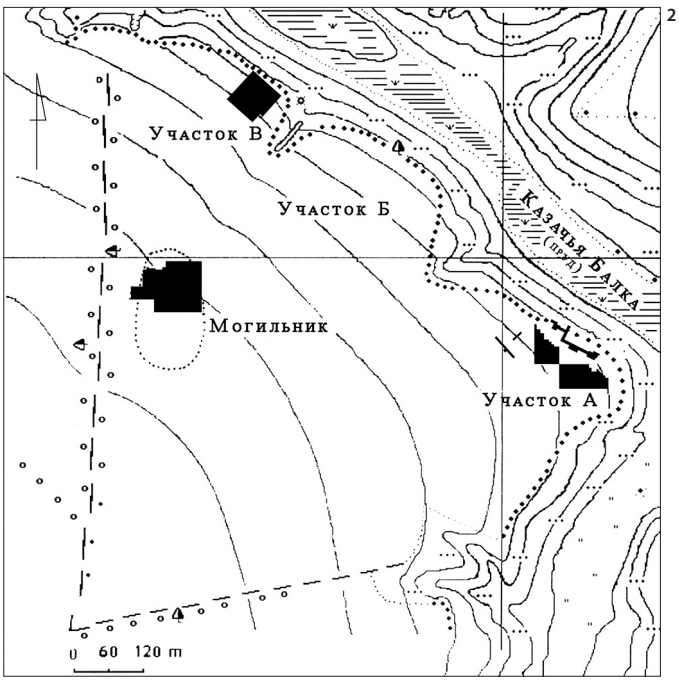

2

Рис. 1.
Войтенки I:
1 – положение памятника в ареале черняховской культуры;
2 – общий план археологического комплекса с указанием участков и мест раскопок
Автор: А. Реутер *(1)*, Германо-славянская экспедиция Харьковского национального университета имени Василия Каразина *(2)*

национального университета имени Василия Каразина под руководством Михаила Любичева начала изучение памятника. Поселение находится в области днепро-донецкого водораздела на склоне обводненной балки, где протекала река (ныне пруд) шестого порядка днепровской системы. Поселение охватывает три мыса склона, так называемые участки А-В, имеет площадь более чем 20 га. До настоящего времени там исследованы полуземлянки, надземные постройки, 4 гончарных горна, ямы, очаги и т. д. Могильник расположен выше поселения и отделен от него приблизительно двухсотметровой *«стерильной»* зоной. В течение 2005–2012 гг. здесь изучено 151 погребение, и работы продолжаются. Частично результаты раскопок уже введены в научный оборот (Ljubičev, 2006; Любичев, 2009, 2011a, 2011b; Шультце, Любичев, 2010a, 2012; Варачева, 2010; Ljubičev, Schultze, 2011).

В 2005 г. экспедиция Харьковского национального университета начала сотрудничество с Евроазиатским отделом Немецкого археологического института в Берлине. Первый совместный проект руководителя экспедиции Михаила Любичева и автора статьи состоял в изучении керамики из раскопок 2004–2007 гг. Мы специально занимались с керамикой горна № 1, составом керамики на участках А и В, керамикой из инвентаря погребений № 1-70 (Шультце, Любичев, 2009a, 2009b, 2010b). Эти исследования включали обработку материала с помощью археологических методов. Кроме того, специалисты-керамологи Гервульф Шнейдер, Малгожата Дашкевич, Ева Бобрич обрабатывали находки с помощью методов естественных наук.

В керамическом комплексе преобладает керамика, изготовленная на гончарном круге, как на поселении, так и на могильнике. Керамический комплекс состоит из кухонной керамики (горшки, сосуды-хранилища или *«зерновики»*, крышки сосудов, некоторые миски открытого типа с шершавой поверхностью и конические миски) (рис. 2) и столовой (ребристые и округлобокие миски закрытого типа, миски открытого типа, горшки-вазы, миски-вазы, кувшины, трехручные вазы и кубки) (рис. 3, 4). Кроме того, обнаружены фрагменты светлых глиняных амфор и одна краснолаковая миска. Керамический набор могильника в общих чертах идентичен поселению, но на могильнике отсутствуют *«зерновики»* и крышки сосудов (рис. 5). Только на могильнике фрагмент краснолаковой миски присутствует в погребении № 48. Но на поселении имеются фрагменты светлых глиняных амфор, которые отсутствуют в погребениях (Шультце, Любичев, 2010a). В очень ограниченном количестве в комплексах и слое черняховской культуры найдена лепная керамика. На участке *«А»* коллекция лепной керамики связывается лишь с предчерняховским горизонтом Боромля. Этот материал был включен в обработку материала, но здесь не играет роли.

На поселении Войтенки были обнаружены свидетельства местного производства керамики (рис. 6). В 2012 г. был обнаружен уже третий гончарный горн. Поэтому, в рамках проекта возник вопрос о доли местного производства керамики. Второй вопрос касается роли местных гончаров в производстве керамики для нужд других поселений. На эти вопросы невозможно ответить с помощью археологических методов. Типы сосудов в черняховской культуре показывают большую степень стандартизации. Материал из многих других поселений похож и ничто не указывает на происхождение сосудов и место их производства. Поэтому становится необходимым использование других методов при решении данной проблемы.

Методы естественных наук. Для наших исследований, по рекомендации специалистов, мы использовали комбинацию методов. В Берлине и Варшаве работает группа специалистов по анализу керамики*. Её сотрудники Гервульф Шнейдер, Малгожата Дашкевич, Ева Бобрич уже давно работали во многих проектах и на основе использования

* *Фирма ARCHEA, Варшава, и Arbeitsgruppe Archäometrie TOPOI Берлинского свободного университета*

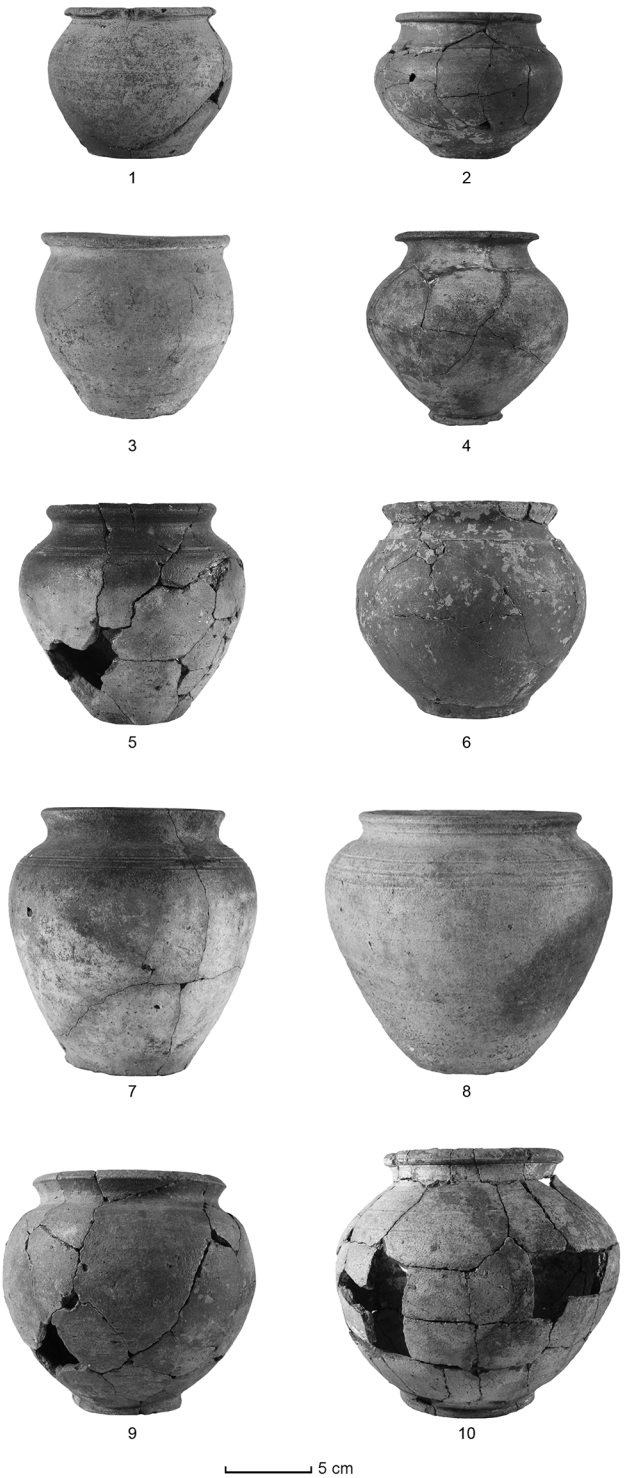

Рис. 2.
Войтенки I.
Горшки, изготовленные на гончарном круге, из могильника.
Фото – Германо-славянская экспедиция Харьковского национального университета имени Василия Каразина, макет А. Реутера

Рис. 3.
Войтенки I.
Миски, изготовленные на гончарном круге, из могильника: на левой стороне – миски закрытого типа, на правой стороне – миски открытого типа.
Фото – Германо-славянская экспедиция Харьковского национального университета имени Василия Каразина, макет А. Реутера

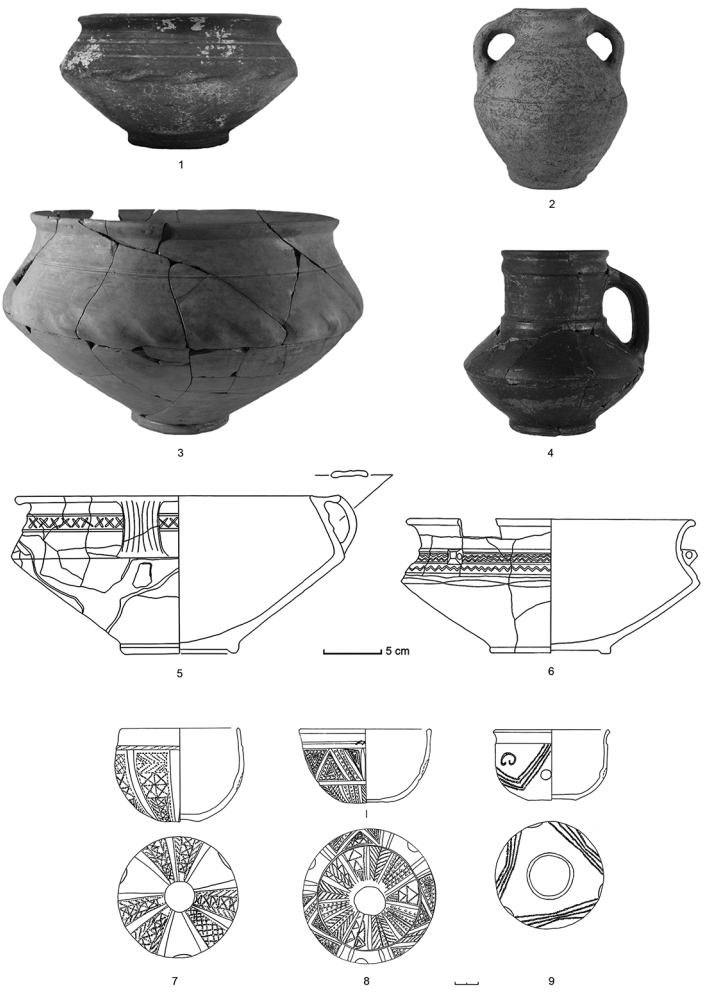

Рис. 4.
Войтенки I.
Керамика, изготовленная на гончарном круге, из могильника:
1, 3, 5, 6 – вазы, 2, 4 – кувшин, 7-9 – кубки.
Фото – Германо-славянская экспедиция Харьковского национального университета имени Василия Каразина, рисунки – Германо-славянская экспедиция Харьковского национального университета имени Василия Каразина, реконструкция Г. Вебера, макет А. Реутера

различных методов добились весомых результатов (Daszkiewicz, Schneider, 2001, 2011).

Как известно, керамика состоит из сырья и примесей. Сырьем является глина, обычно не чистая, а с некоторыми другими добавками, например с песком. Состав глины зависит от местных геологических условий. Помимо этого, гончары, в зависимости от технологической традиции, добавляли к сырью такие примеси, как кварц, небольшие обломки скальных пород, шамот, органический материал (куски соломы, раковин и др.). Методы, использованные в нашем проекте, связаны только с глиной, только с примесями или со всем материалом в целом:

1. Метод группировки матриц на основе вторичного обжига, MGR-анализ (Matrix Grouping by Refiring).*

Методика состоит в воздействии на разные части одной пробы различными

* *Малгожата Дашкевич любезно позволила мне использовать свой текст при описании первого и второго методов для этой статьи*

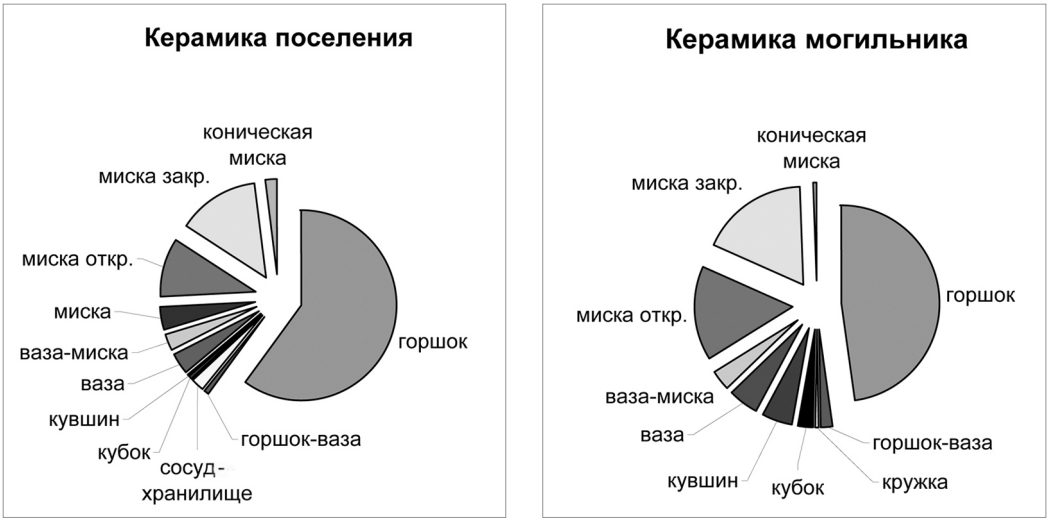

Рис. 5.
Войтенки I. Соотношение типов керамики: 1 – на поселении, 2 – на могильнике. Автор Эрдмуте Шультце

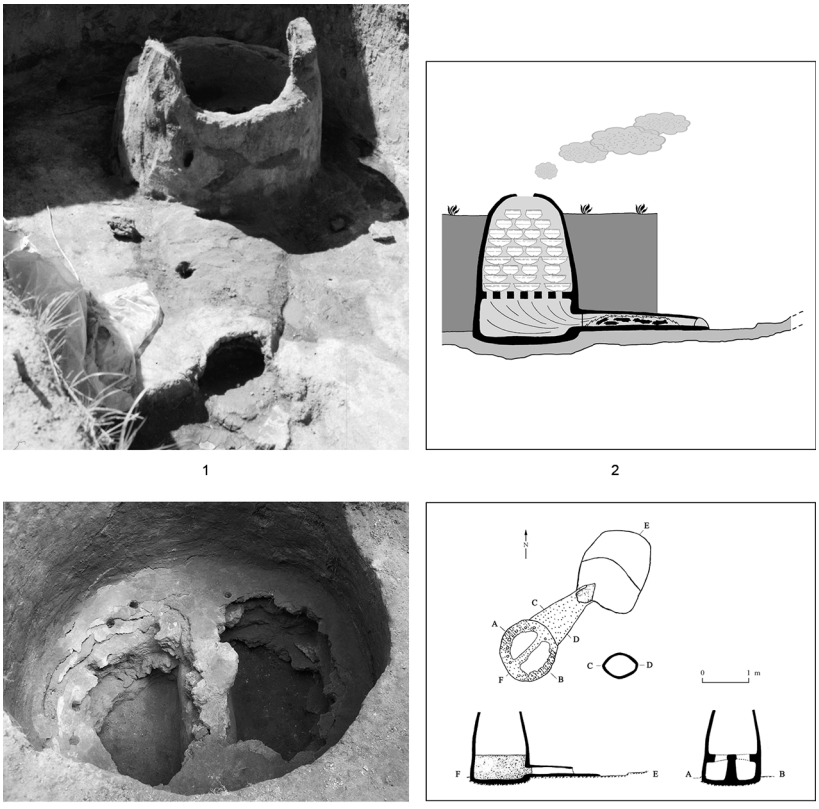

Рис. 6.
Войтенки I. Гончарный горн № 1 на участке «А» поселения: фото, планы, вариант реконструкции. Фото – Эрдмуте Шультце, Германо-славянская экспедиция Харьковского национального университета имени Василия Каразина, рисунки Г. Вебера, макет А. Реутера

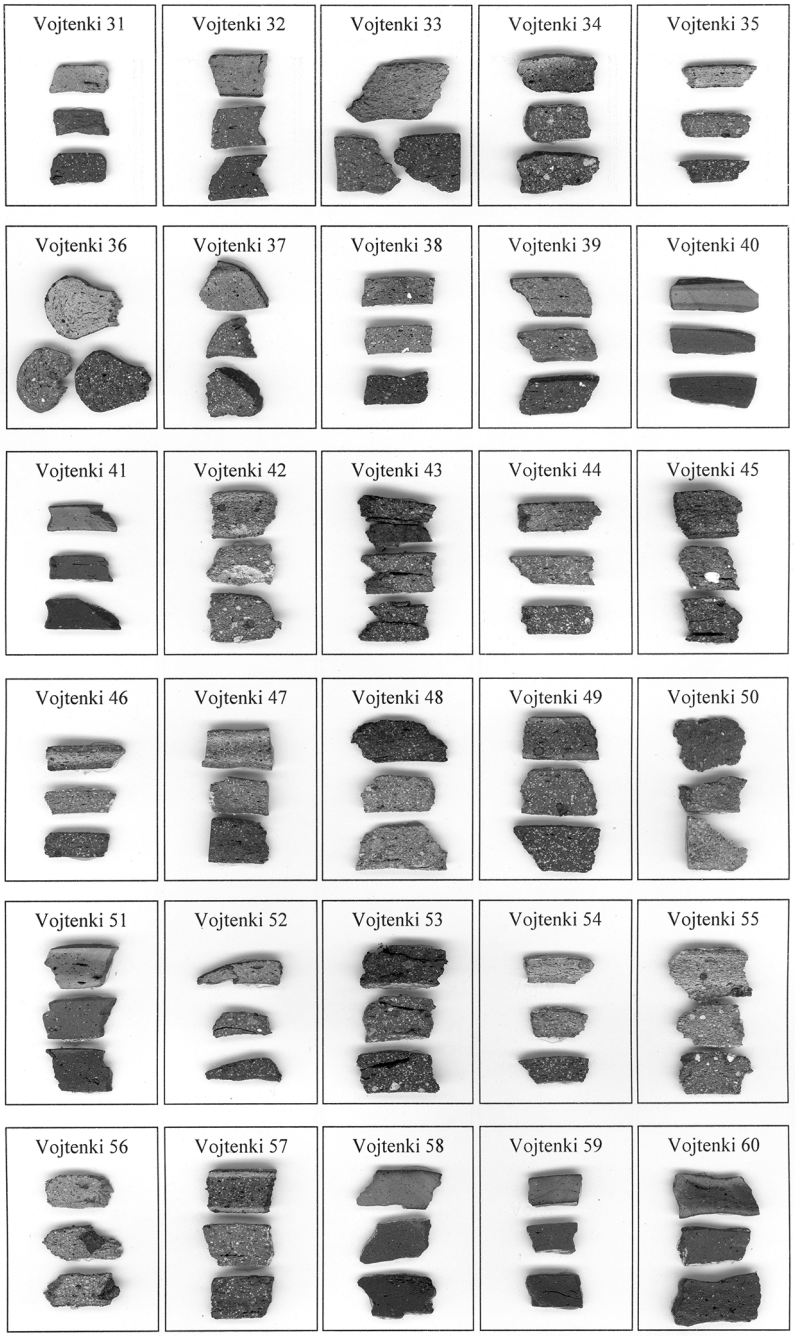

▌Рис. 7.
Изучение проб по методу группировки матриц на основе вторичного обжига, MGR (Matrix Grouping by Refiring). Пробы 31-61 из Войтенков I. Верхние пластинки в каждой рамке показывают оригинальное состояние образца, средние пластинки – результат вторичного обжига при 1000 °C, нижние пластинки – результат вторичного обжига при 1200 °C. Автор Малгожата Дашкевич

Site/ sample No.	Lab. No.	SiO_2	TiO_2	Al_2O_3	Fe_2O_3	MnO	MgO	CaO	Na_2O	K_2O	P_2O_5	V	Cr	Ni	(Cu)	Zn	Rb	Sr	Y	Zr	(Nb	Ba	(La	Ce	Pb	Th)	LOI	TOTAL
		per cent by weight										ppm															%	%
Example A																												
Voitenki 2	MD 3519	72.65	0.89	13.56	5.59	0.071	1.57	0.91	0.95	3.45	0.36	113	113	45	18	69	93	103	31	350	14	509	20	66	25	18	3.38	98.06
Example B																												
Voitenki 16	MD 3523	74.66	1.00	14.48	6.29	0.013	0.87	1.15	0.23	1.19	0.13	95	122	27	18	26	22	82	18	202	20	536	12	21	25	20	2.56	99.60
Example C																												
Voitenki 42	MD 3525	79.62	0.95	13.14	3.74	0.012	0.57	1.09	0.16	0.64	0.08	119	110	23	16	27	36	76	19	282	18	267	23	52	27	18	0.83	100.72
Example D																												
Khalimonovka 3	MD 3928	74.47	0.88	13.23	5.14	0.060	1.42	1.37	0.96	2.35	0.12	103	113	44	16	56	90	131	35	422	12	651	34	91	18	19	2.80	100.77
Voitenki 22	MD 3524	74.68	0.87	12.99	5.09	0.073	1.38	1.72	0.72	2.33	0.14	105	120	47	19	67	95	105	37	404	12	459	35	70	29	16	0.51	100.65
Voitenki 175	MD 3925	73.12	0.88	13.40	5.24	0.085	1.51	1.68	0.93	2.84	0.30	111	118	46	7	68	91	118	34	415	11	547	42	79	23	19	1.11	100.09
Vysokopole 29	MD 3935	73.88	0.89	13.31	4.95	0.077	1.41	1.65	0.94	2.43	0.47	100	114	46	16	71	82	156	35	413	13	908	29	85	21	17	2.83	99.13
Example E																												
Voitenki 84	MD 3532	75.48	1.08	18.87	2.03	0.007	0.53	0.84	0.07	0.92	0.18	196	181	28	23	29	52	177	18	255	20	413	70	104	67	27	1.31	100.55
Khalimonovka 11	MD 3931	76.06	1.16	17.66	2.26	0.011	0.55	0.78	0.19	1.21	0.12	199	164	26	18	28	53	140	17	268	20	324	51	106	60	29	0.56	100.77
Baranovo 44	MD 3938	73.42	1.24	20.12	2.76	0.008	0.59	0.69	0.14	0.95	0.09	239	178	26	41	29	54	144	19	266	23	483	38	70	53	26	1.55	98.41
Kiln wall																												
Voitenki 180	MD 3926	71.51	0.80	10.32	3.65	0.064	1.40	8.36	0.72	3.01	0.18	68	88	33	8	45	80	151	34	479	8	422	48	76	20	17	8.26	100.27
Local clays																												
olive green	MD 4119	77.64	0.81	8.83	3.01	0.054	1.41	5.30	0.79	2.07	0.09	44	111	37	18	57	81	127	34	647	35	432	11	61	3	na	8.26	100.65
olive green	MD 4120	76.35	0.83	9.52	3.37	0.064	1.44	5.37	0.85	2.12	0.09	70	97	32	16	53	81	148	35	639	28	485	14	97	5	na	8.65	96.68
brown	MD 4121	77.09	0.88	11.87	4.56	0.083	1.15	1.05	0.97	2.27	0.08	84	111	47	20	100	98	100	36	585	31	531	41	66	19	na	7.81	101.45
brown	MD 4123	76.55	0.91	11.81	4.82	0.075	1.16	2.31	0.54	1.74	0.10	79	154	54	18	60	90	89	36	493	30	437	13	23	28	na	8.42	98.12
brown	MD 4125	75.07	0.92	13.02	5.31	0.094	1.50	1.49	0.58	1.94	0.09	102	116	49	29	70	100	124	36	473	33	534	34	93	37	na	8.71	100.24
brown	MD 4124	71.13	0.99	15.31	6.48	0.114	1.87	1.13	0.72	2.17	0.10	121	124	67	22	119	118	122	41	405	27	621	92	44	20	na	10.04	98.22

Рис. 8.
Таблица результатов рентгеновско-флюоресцентного метода. Автор Гервульф Шнейдер

температурами и сравнивании их. Здесь речь идёт о так называемых *«пластичных»* частях проб, то есть о глине. С каждого образца с помощью алмазной пилы были отделены 3 небольшие пластинки толщиной 2-4 мм. Одна пластинка оставлена в качестве сравнительного образца, а две другие вместе с оставшимися частями образцов подверглись повторному обжигу при определенной температуре. Обжиг осуществлялся в электрической печи, в полностью окислительной атмосфере с постоянным повышением температуры на 200 °C в час, и выдержкой образца при максимальной температуре в течение часа. Температуры 1100 и 1200 °C являются необходимыми рубежами, при достижении которых может быть получена наиболее полная информация о глиняном сырье. После охлаждения пластинки сравнивались при различном освещении, а также с помощью лупы, и разделялись по группам на основе характера изменений (рис. 7). Признаками для такого сравнения служат цвет и характер оплавления образцов. Для анализа образцов глины в каждом случае формовались в трехграммовые таблетки увлажненной пластичной массы с диаметром 2 см. Эти таблетки подвергались обжигу при разных температурах, как было описано выше.

Кроме того, по этому методу возможно определять температуру первоначального обжига керамики, так как при более высокой температуре цвет пробы изменяется. Таким образом было установлено, что в нашем случае температура обжига составила в общем 700-800 °C, но ближе к 700 °C.

2. Рентгеновско-флюоресцентный метод, WD-XRF (wavelength-dispersive X-ray fluorescence).

С помощью этого метода узнают спектр химического состава каждой пробы в целом как сырья, так и примесей (рис. 8). Для определения элементного состава приготовленные образцы были растерты в агатовой ступке до порошкообразного состояния. Перед этим верхние слои образцов были удалены путем шлифовки, а приготовленные фрагменты были промыты в дистилированной воде в ультразвуковом промывателе. Порошок сушился в течение 12 часов, после чего его подвергли прокаливанию при температуре 880 °C. В таблице представлены в процентах весовые потери образцов (ВП) во время прокаливания.

Затем 1 г каждого образца и ровно 4 г смеси тетрабората и метабората лития были расплавлены в платиновом тигле (Pt/Au5) и вылиты в платиновую форму в виде маленького диска. Далее, в подготовленных дисках было определено содержание основных, второстепенных и микроэлементов. Для этого использовался рентгеновский спектрометр (Philips PW1400) и метод дисперсии волн. Анализировались только предварительно прокаленные образцы. Основные элементы представлены в весовых процентах окиси и нормированы до суммы 100 %. Также представлена изначальная сумма измерений весовых процентов. Концентрации микроэлементов представлены в ppm. Для калибровки использованы 60 международных эталонов, постоянно проводились контрольные проверки. Концентрации микроэлементов Cu, Nb, Y, La, Ce, Pb и Th определены с меньшей точностью.

Основные и второстепенные элементы:

Si = кремний представлен как SiO_2;
Ti = титан представлен как TiO_2;
Al = алюминий представлен как Al_2O_3;
Fe = железо (все железо) представлено как Fe_2O_3;
Mn = марганец представлен как MnO;
Mg = магний представлен как MgO;
Ca = кальций представлен как CaO;
Na = натрий представлен как Na_2O;
K = калий представлен как K_2O;
P = фосфор представлен как P_2O_5.

Микроэлементы:

V = ванадий;
Cr = хром;
Ni = никель;
Cu = медь*;
Zn = цинк;
Rb = рубидий;
Sr = стронций;
Y = иттрий*;
Zr = цирконий;
Nb = ниобий*;
Ba = барий;
La = лантан*;
Ce = церий*;
Pb = свинец*;
Th = торий*.

* *Эти элементы определены с меньшей точностью*

3. Прозрачный шлиф.

Этот общеизвестный метод показывает так называемые *«непластические»* составные части проб. Они могут быть связаны с сырьем, если глина включает также примеси, как, например, части кварца. А прежде всего, это изучение точнее показывает состав примеси по количеству, размерам, ассортименту зерен. Это позволяет сделать выводы о технике производства. Таким образом, можно проверить образцы одной группы из MGR-анализа на предмет включения одинакового состава примеси.

Изучение проб. Пока было изучено 224 пробы керамики, происходящей из археологических комплексов и слоя. 179 проб происходят из поселения Войтенки 1, дополнительно одна проба была взята из стенки гончарного горна № 1. Кроме того, мы взяли 44 пробы керамики из поселений черняховской культуры в округе памятника. Поселения находятся на расстоянии 5-12 км от Войтенков. На них ранее проводились раскопки малыми площадями или разведки. Для всех проб мы использовали метод группировки матриц на основе вторичного обжига и получили таким образом 59 групп материала. Каждая из этих групп матриц связана с одинаковым сырьем:

- 50 этих групп имеют оттенки красного или коричневого цветов, что говорит о включении слабоизвесткового и сильножелезистого сырья (197 проб = 88 % всех фрагментов керамики);
- 9 групп имеют оттенки бежевого или белого цветов, что говорит о включении слабоизвесткового и слабожелезистого сырья;
- 23 группы представлены по разному количеству проб;
- 36 «групп» материала представлены только одним образцом;
- На других поселениях установлены другие группы материала. Имеется два исключения по сравнению с группами из Войтенков – одна группа с малым содержанием извести и большим железа, одна группа – с малым содержанием извести и малым железа (см. ниже).
- Горн состоял из совсем другого материала – там использовали сильноизвестковое сырье.

На основе этих результатов специалисты выбрали 35 проб для рентгеновского флюоресцентного анализа (рис. 8). Здесь материал из стенки горна также отличался от других проб. Поэтому можно предполагать, что эти разные виды сырья происходят из разных источников или из разных слоев одного места. Вероятнее всего, все места добычи были расположены в одном геологическом регионе. Соответственно, в округе поселения Войтенки присутствовало сильноизвестковое и слабоизвестковое сырье. Первое не использовалось для производства керамики. Возможно, не подходил цвет этого сырья или материал не соответствовал по технологическим соображениям.

Кроме того, по результатам применения первых двух методов, специалисты отобрали 15 проб по прозрачному шлифу. Таким образом, были установлены количество, размеры и ассортимент так называемых *«непластичных»* частей материала. Они состояли прежде всего из кварца, так как были найдены мелкие круглые крупинки кварца в специальном ассортименте. Поэтому можно предполагать, что здесь речь идёт о примеси. Примесь органического происхождения вообще отсутствует в пробах. Только в двух пробах нашли шамот: здесь речь идёт о двух лепных сосудах из погребений – 43 и 51, которые отличаются и по другим признакам, что свидетельствует, вероятно, об их неместном происхождении.

Комбинация результатов всех этих методов позволила определить несколько групп материала по соответствиям в анализах. Группы A, C-E выглядят наиболее интересными (рис. 9, 10). Группы A и C встречаются только в Войтенках, D-E – и на некоторых соседних поселениях. Группы A-D содержат сильножелезистый материал, а группа E – слабожелезистый материал.

В отношении соответствия и сходства между пробами каждой группы, материал в пробах группы D является особенно похожим и почти идентичным (рис. 10). Поэтому возможно утверждать, что эти сосуды были сделаны из однородного теста и происходили из одной мастерской. В группе E также установлено

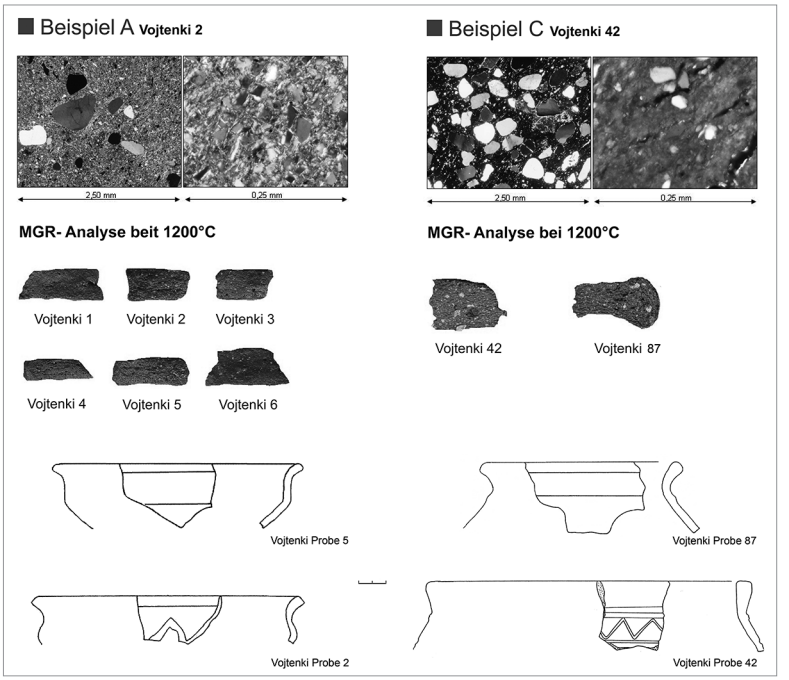

Рис. 9.
Группы А и В по разным анализам методом естественных наук и примеры сосудов.
Фото Малгожаты Дашкевич, Гервульфа Шнейдера, рисунки Г. Вебера, макет А. Реутера

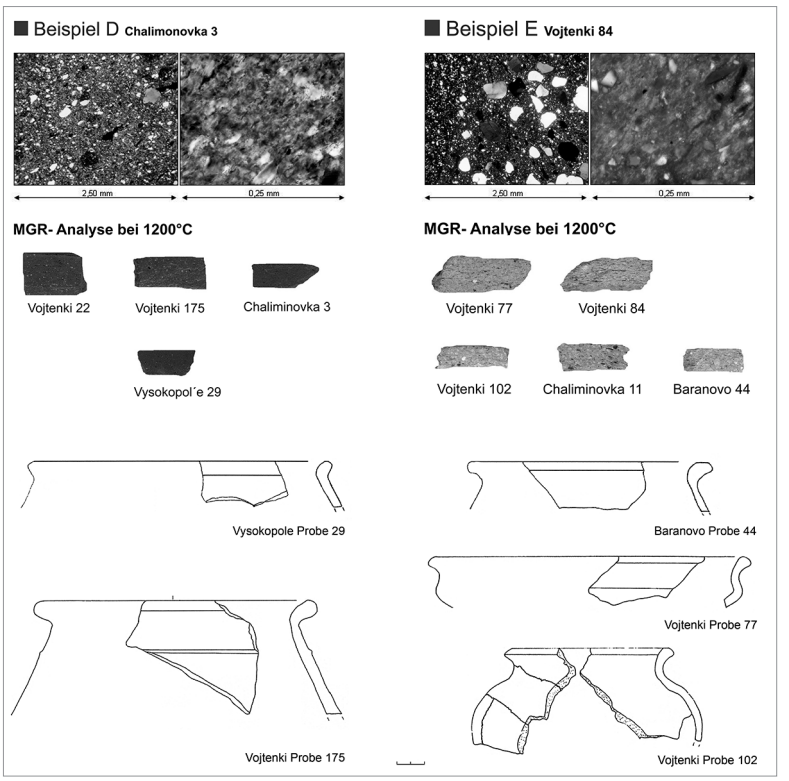

Рис. 10.
Группы Д и Е по разным анализам методом естественных наук и примеры сосудов.
Фото Малгожаты Дашкевич, Гервульфа Шнейдера, рисунки Г. Вебера, макет А. Реутера

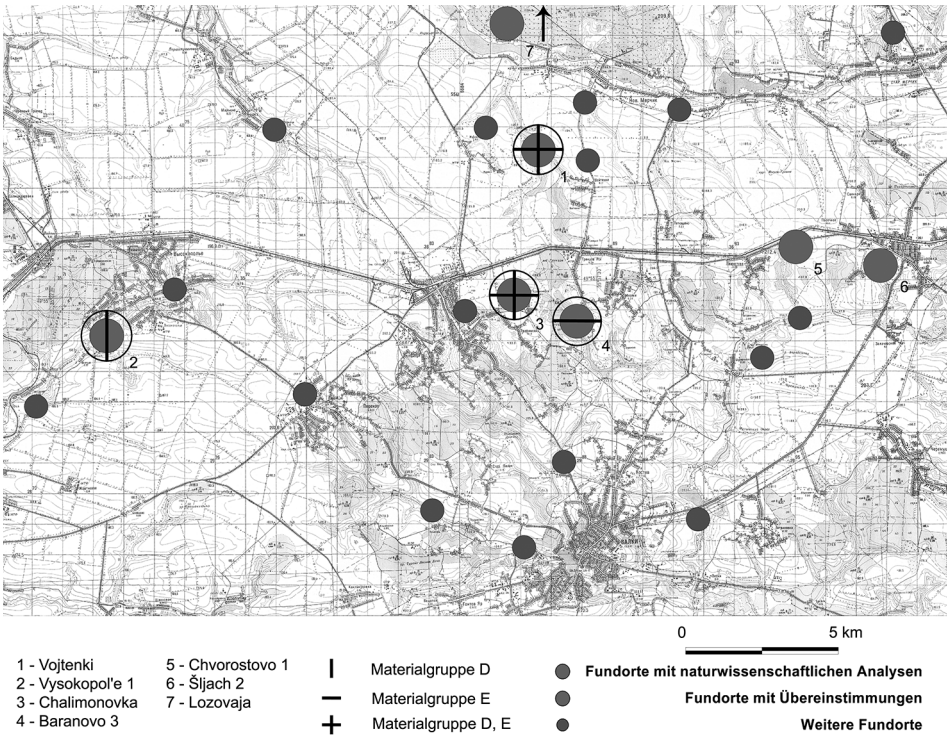

Рис. 11.
Распространение групп керамики по различным анализам методом естественных наук.
Автор Эрдмуте Шультце, макет Я. Реш

близкое сходство. Все сосуды этой группы тоже сделаны из одного сырья, но результаты анализов не позволили сказать, что и они происходят из одной мастерской. Эти результаты имеют особенное значение. Распространение этих проб доказывает контакты между поселениями (рис. 11). На поселении Халимоновка, недалеко от Войтенков, встречена керамика группы D и E, а чуть далее, на поселении Бараново 3, найдена только группа D. Поселение Высокополье расположено приблизительно в 15 км от Войтенков, но включало сосуд группы D. Количество проб не позволяет устанавливать, где находились мастерские этих групп, а наличие трех горнов в Войтенках говорит в пользу производства там части этой керамики. Доказательства наличия обмена керамикой между поселениями ещё слабы и не позволяют сделать вывод о торговле керамикой. Возможно, что не керамика, а продукция сельского хозяйства являлись содержанием этого обмена. В этом случае сосуды служили только упаковкой продуктов или подарков. Без анализов большего количества материалов этот вопрос остаётся открытым.

Сейчас обратим внимание на то, какие сосуды были объединены в отдельных группах в ходе анализов с помощью методов естественных наук. В течение археологической обработки керамики мы тоже собирали технические данные: цвет, обработка поверхности, твёрдость*, процентный состав примеси,

* *Твёрдость сосудов различали таким образом: мягкий материал можно срезать ногтями руки, твёрдый – только с помощью ножа, а очень твёрдый невозможно срезать даже ножом*

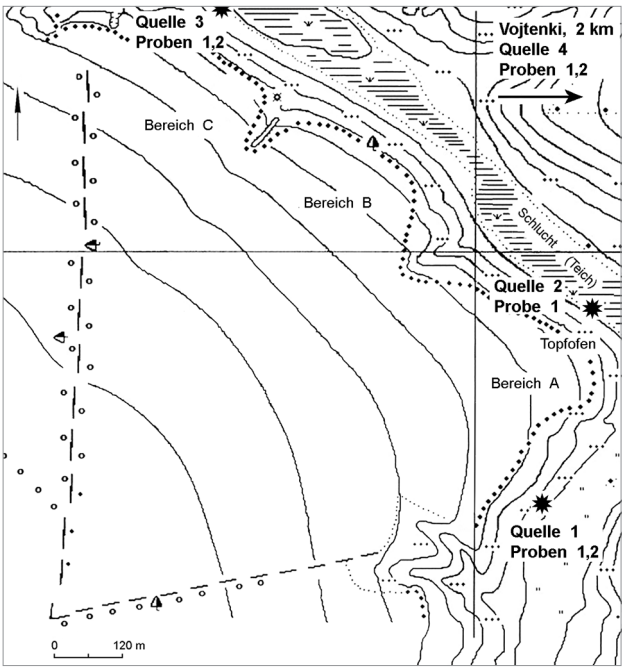

Рис. 12.
Месторождения глины в окрестностях поселения Войтенки I: расположение мест взятия проб.
Автор Эрдмуте Шультце, Германо-славянская экспедиция Харьковского национального университета имени Василия Каразина

размеры, цвет и форма крупинок (с помощью лупы с увеличением в 7 раз) и другие.

При использовании этих признаков в группе A выделились миски открытого типа. Другие археологические признаки выглядят различными, кроме твёрдости (все сосуды группы являются твёрдыми), что является очень распространённым признаком в Войтенках.

Группа C включает сосуды различной формы – зерновик и горшки. Отдельный совместный археологический признак состоит в том, что обработка поверхности сосудов отсутствует, что скорее является не особенностью, а обычным признаком для большинства сосудов такого типа.

В группе E ситуация похожа, хотя все сосуды сделаны из одинакового сырья по анализам естественных наук. По археологическим признакам группа E включает горшки и миски открытого типа, а поверхность без обработки является отдельным археологическим признаком сосудов.

Группа D охватывает сосуды из одной мастерской, но по археологическим данным имеется только один совместный признак – гладкая структура излома. Все другие признаки этих 4 сосудов различны. Три из них – миски закрытого типа, но они отличаются по размерам. Поэтому каждый археолог без информации из анализов разделил бы сосуды этой группы по другому.

Результаты археологов и учёных естественных наук не совпадают. На мой взгляд, это не является противоречием. Можно сказать, что результаты разных направлений изучения только дополняют друг друга. Это значит, что анализы естественных наук необходимы для интерпретации материала. Только таким образом можно узнать, например, что мастерские в группе D производили разные типы посуды.

Конечно же, возникает вопрос о происхождении сырья для производства керамики. Вокруг поселения Войтенки мы обнаружили некоторые места выхода глины (рис. 12). 7 проб глины были взяты в разных местах для анализа по методу группировки матриц на основе вторичного обжига. Одна

проба вообще *«не сработала»*, 2 пробы являлись сильноизвестковыми, не идентичными, но похожи по составу материала стенке горна. Кроме того, анализы показали, что в 4 пробах слабоизвестковый и сильножелезистый материал является похожим посуде из Войтенков. Это значит, что гончары нашли сырье для постройки стенок горна и производства большинства керамики недалеко от поселения. Пока неизвестно, встречается ли в округе памятника слабоизвестковый и слабожелезистый материал, типичный для группы Е. Другим объяснением была бы констатация факта наличия здесь керамики из мастерских других поселений.

Выводы. Анализы по методам естественных наук позволяют сделать некоторые выводы по поводу производства керамики:

- Здесь существовало разнообразное местное производство, так как некоторые группы материала встречаются только в Войтенках, где наличие горнов также свидетельствует о производстве керамики. Кроме того, на поселениях в округе существуют другие группы материала, что свидетельствует о функционировании в этом ареале различных мастерских.
- Мастерские этого региона использовали похожее сырье: примеси отличаются, но не принципиально. Можно сказать, что отдельные мастерские производили не исключительно определённые типы, а различные сосуды (группа D).
- В местном производстве специальный ассортимент кварца служил примесью, а шамот, очевидно, не находил применение.
- Есть свидетельства об обмене керамики между поселениями, как доказало распространение групп D и E в двух поселениях, кроме Войтенков.
- Размер и характер этого обмена пока не известен. Нельзя утверждать о существовании торговли керамикой. Возможно, сосуды служили упаковкой подарков или продуктов.
- В Войтенках сырье (глина) происходила прежде всего из окрестностей.

Что касается возможностей естественно-научных анализов и опыта их применения, то можно добавить некоторые другие выводы:

- Анализы естественных наук не только полезны, но необходимы для изучения производства и обмена керамики.
- Каждый метод естественных наук позволяет сделать лишь ограниченные выводы, поэтому наилучшие результаты будут достигнуты только с применением комбинации различных методов.
- Возможности интерпретации зависят от количества проб. Для определения мест работы мастерских и их типов, а также обмена между поселениями необходимо использование максимального числа проб. Поэтому мы решили продолжать работу на основе наших результатов.

Варачёва, К. Г. 2010. Глиняные кубки черняховской культуры из археологического комплекса Войтенки I. В: Посохов, С. І. (ред.) *Вестник Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина*, 908: серия История. Харків, 42, с. 17–27.

Круг, О. Ю. 1965a. Некоторые особенности технологии керамического производства на чернявском поселении Журавка. *Советская археология*, 3, с. 269-277.

Круг, О. Ю. 1965b. Применение петрографии в археологии. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 129, с. 146-151.

Любичев, М. В. 2009. Погребение с римским импортом на могильнике черняховской культуры Войтенки (Восточная Украина). In: Мызгин, К. В. (отв. ред.) *Ostrogothica. Археология Центральной и Восточной Европы позднеримского времени и эпохи Великого переселения народов*. Харьков: Тимченко, с. 72-90.

Любичев, М. В. 2011a. О поздней дате черняховской культуры к востоку от Днепра (комплексы ступени D1 могильника Войтенки). *Древности*, с. 150-171.

Любичев, М. В. 2011b. Погребения с позднескифскими/сарматскими признаками на могильниках черняховской культуры в днепро-донецкой лесостепи. In: Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. (відп. ред.) *Oium. 1: Черняхівська культура*. Київ: Інститут археології НАН України; ІІО НПУ імені М. П. Драгоманова, с. 33-52.

Шультце, Э., Любичев, М. В. 2009a. Гончарная керамика участка «А» селища позднеримского времени Войтенки (по раскопкам 2004–2006 годов). *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Актуальные проблемы*, с. 527-532.

Шультце, Э., Любичев, М. В. 2009b. Керамика черняховской культуры из участка «В» поселения Войтенки 1. *Древности*, с. 218-237.

Шультце, Э., Любичев, М. В. 2010a. Керамика из могильника и поселения Войтенки 1: сравнительный анализ. *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов*, 2, с. 33-62.

Шультце, Э., Любичев, М. В. 2010b. Об изготовлении гончарной керамики в черняховской культуре. Гончарный горн на поселении Войтенки 1 (Восточная Украина). *Археологія Правобережної України*, с. 183-190.

Шультце, Э., Любичев, М. В. 2012. Хронология могильника черняховской культуры Войтенки (Восточная Украина) (по материалам раскопок 2005–2009 гг.). Керамика из могильника и поселения Войтенки 1: сравнительный анализ. *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов, 3*, с. 409-464.

Daszkiewicz, M., Schneider, G. 2001. Klassifizierung von Keramik durch Nachbrennen von Scherben. In: *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte,* 58, p. 25-32.

Daszkiewicz, M., Schneider, G. 2011. Archäokeramologische Klassifizierung am Beispiel kaiserzeitlicher Drehscheibenkeramik aus Brandenburg. In: J. Bemmann, M. Hegewisch, M. Meyer, M. Schmauder (Hrsg.). *Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie*, 13, p. 17-34.

Ljubičev, M. 2006. Vojtenki 1 – eine Siedlung der Černjachov-Kultur in der Nordostukraine. *Eurasia Antiqua,* 12, p. 269-288.

Ljubičev, M. V., Schultze E. 2011. Zur Herstellung von Drehscheibenkeramik in Vojtenki. Archäologische und naturwissenschaftliche Ergebnisse. In: J. Bemmann, M. Hegewisch, M. Meyer, M. Schmauder (Hrsg.). *Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie*, 13, p. 283-298.

Ердмуте Шультце
доктор філософії,
співробітниця Євразійського відділу Німецького археологічного інституту.
Erdmute.Schultze@eurasien.dainst.de
(Берлін, Німеччина)

Природничі аналізи сірої глиняної кераміки черняхівської культури: можливості, досліди, результати

Подано археометричний аналіз сірої гончарної кераміки черняхівської культури, виготовленої на гончарному крузі. Результати і досвід роботи з методами природних наук використані для українсько-німецького проекту (Германо-слов'янська експедиція Харківського національного університету імені Василя Каразіна, Євразійське відділення Німецького археологічного інституту), пов'язаного з археологічним комплексом у Війтенках. Поселення і могильник біля Війтенків розташовувалися в східній частині території поширення черняхівської культури. Нині це терени Харківської області, на сході України. Поточні розкопки на ділянці розпочалися 2004 року. Під час досліджень на пам'ятці виявлено 4 гончарні печі та 151 поховання (2005–2012). Знайдену на поселенні кераміку здебільшого виготовлено на гончарному крузі. Вона представлена кухонним (горщики, тарний посуд, чаші) та столовим (миски, вази, глечики, банки, кухлі) посудом. Кераміка була певною мірою стандартизована, основні форми й елементи орнаменту дуже схожі в межах значного поширення цієї культури. Тому важко визначити, де її виготовляли і коли існував якийсь обмін такою продукцією, наприклад, між поселенням Війтенки та іншими населеними пунктами, розташованими поблизу. Тому в роботі застосовано комбінацію археометричних аналізів: Малгожата Дашкевич досліджувала велику вибірку зразків за допомогою MGR-аналізу (матрична група шляхом повторного випалювання); Гервульф Шнайдер вивчав відібрані порошкові зразки по одному граму (розтопленого в бораті літію), використовуючи WD-XRF (дисперсійна рентгенівська флуоресценція з довжиною хвилі), а також вивчав тонкі шари під поляризаційним

мікроскопом. Тільки поєднання MGR, WD-XRF та дослідження тонких шарів з археологічними даними дають можливість отримати нову інформацію. Кераміка, виготовлена на гончарному крузі, мала здебільшого місцеве походження. Лише деякі приклади показують, що посудини було вивезено з одного поселення в інше. Гончарі в кількох населених пунктах використовували аналогічні види глини. Всюди переважала безкальцитна сировина. Глини, які використовували у Війтенках як сировину, були схожі на поширені в околицях пам'ятки.

Ключові слова: археологічна керамологія; посуд, виготовлений на гончарному крузі; виготовлення кераміки, римський час, черняхівська культура, Германо-слов'янська археологічна експедиція Харківського національного університету імені Василя Каразіна, Війтенки

Erdmute Schultze
PhD. Staff-member of the Eurasia-Department of the German Archaeological Institute
Erdmute.Schultze@eurasien.dainst.de
(Berlin, Germany)

Natural scientific analyses of grey wheel-made pottery of the Chernyakhiv culture: opportunities, experiences, results

The paper deals with archaeometric analyses of grey wheel-thrown ceramics of the Chernyakhiv culture. Results and experiences with methods of natural sciences are given for a Ukrainian-German project (Germanic-Slavic expedition of the V. Karazin Kharkiv National University, Eurasia Department of the German Archaeological Institute) connected with the archaeological complex in Viitenki. The settlement and cemetery near Viitenky were situated in the eastern part of the Chernyakhov culture, today the site is located in the region of Kharkiv in the eastern Ukraine. The ongoing excavations on the site started in 2004. The investigations on the settlement brought to light 4 kilns for pottery, the cemetery 151 graves (2005–2012). The pottery of the site was mostly wheel-thrown, consisting of kitchenware (pots, storage vessels, simple bowls) and tableware (bowls, vases, jugs, jars, beakers). The ceramics were standardized to a certain extent, the basic form of the types and the elements of ornamentation are quite similar within the large distribution area of this culture. So it is difficult to detect where the pottery was produced and if there existed a kind of exchange of ceramics, for example between the site of Viitenky and other settlements in the vicinity. Therefore a combination of archaeometric analyses has been applied: Malgorzata Daszkiewicz investigated a big selection of the samples by MGR-analysis (Matrix Group by Re-firing). Gerwulf Schneider studied selected powdered samples of one gram (melted with lithiumborate flux) using WD-XRF (wavelength-dispersive X-ray fluorescence), furthermore he conducted thin sections under a polarizing microscope. Only the comparison of all other results from MGR, WD-XRF and thin sections with the archaeological data enable some new evidence. The wheel-thrown pottery was largely produced locally. Only few examples indicate that vessels were removed from one settlement to another. The potters in the several settlements used similar kinds of clay, non-calcareous raw material was preferred everywhere. The clay used in Viitenky – the raw clay for manufacturing – was likely available in the vicinity.

Keywords: archaeological ceramology, Wheel-thrown ceramics, manufactoring of pottery, Roman times, Chernyakhiv culture, Germanic-Slavic archaeological expedition of the V. Karazin Kharkiv National University, Viitenky.

Отримано 11 жовтня 2018
Received October 11, 2018

УДК 903.02:003.031

© **Віталій Отрощенко**, 2019
Доктор історичних наук, професор,
завідувач Відділу археології енеоліту – бронзової доби
Інституту археології НАН України.
ORCID ID 0000-0001-5707-8384. otrok_o@ukr.net
(Київ, Україна)

Знаки на кераміці доби пізньої бронзи

Проаналізовано розмаїту систему декорування глиняних виробів доби пізньої бронзи. Особливу увагу приділено знакам, виявленим на кераміці досліджуваного періоду. Науковці висловлюють думку про те, що вони є проявом давньої писемності, у зв'язку з чим намагаються з'ясувати їх зміст. Подано узагальнену оцінку праць, що з'явилися впродовж понадстолітнього періоду дослідження декору

Ключові слова: археологічна керамологія, глиняні вироби, доба пізньої бронзи, зрубна спільнота, знаки, graffiti, епічні сюжети, орнамент, композиція, писемність.

В основу цього дослідження покладено текст доповіді автора на міжнародній конференції *«Wspolnota dziedz archeologicznego ziem Ukrainy i Polski»* (Ланцут, Польща, 26-28 жовтня 2005 року), що згодом побачила світ у вигляді окремої статті (Отрощенко, 2007b, с. 196-212). На жаль, ця праця лишилася майже невідомою для зацікавленого проблемою українського читача. Поза тим, від часу роботи над згаданим текстом минуло 13 років, і з'явилися нові артефакти, спостереження й розробки. Тому вважаю доцільним повернутися до цієї теми з позицій сьогодення.

Глиняні вироби, передовсім посуд, переважають у колі артефактів населення зрубної культурної спільноти доби пізньої бронзи (XVII–XII століття до н. е.). Особливістю декоративного оформлення посуду цієї спільноти є аритмія в розташуванні елементів орнаменту, свідоме розбиття їх змістовими символами, піктограмами, загалом, знаками. Важливо зауважити, що, за спостереженням Галини Коробкової, рядки знаків прописували чи відтискали на зовнішній поверхні горщиків після підсушування, але ще до випалювання (Горбов, Мимоход, 1999, с. 44). Водночас, на готовій глиняній продукції graffiti, зазвичай, не різьбили. Отже, продукування знаків включалося в технологічний цикл виготовлення кераміки на фазі декоративного оздоблення посуду. Відповідно, й знаки карбували орнаментирами: шилом, загостреною паличкою, мотузкою, прямим чи зубчастим штампом. Безумовну перевагу надавали знаряддям з гострим кінцем. Відомі й рельєфні знаки, виконані наліпленим валиком (Кравченко, 1996, с. 99-100, погр. 9).

Корифей російської археології Василь Городцов ще 1903 року звернув увагу на рядок фігур на банці з поховання зрубної спільноти біля станції Переїзної Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Він сприйняв їх як вияв давньої писемності (Городцов, 1907, с. 243, 307, табл. XIII: 1). У період між світовими війнами археологи Середнього Поволжя (Віра Гольмстен, Анна Збруєва, Михайло Худяков) підхопили тему знаків. Михайло Худяков помітив, що знаки на слоїку з могильника Полянки 1 у Татарстані мають риси схожості із зображеннями на срібному кубку з Майкопської могили (Chudjakov, 1929; Збруева, 1952, с. 164-165, рис. 12). Таке спостереження позначило

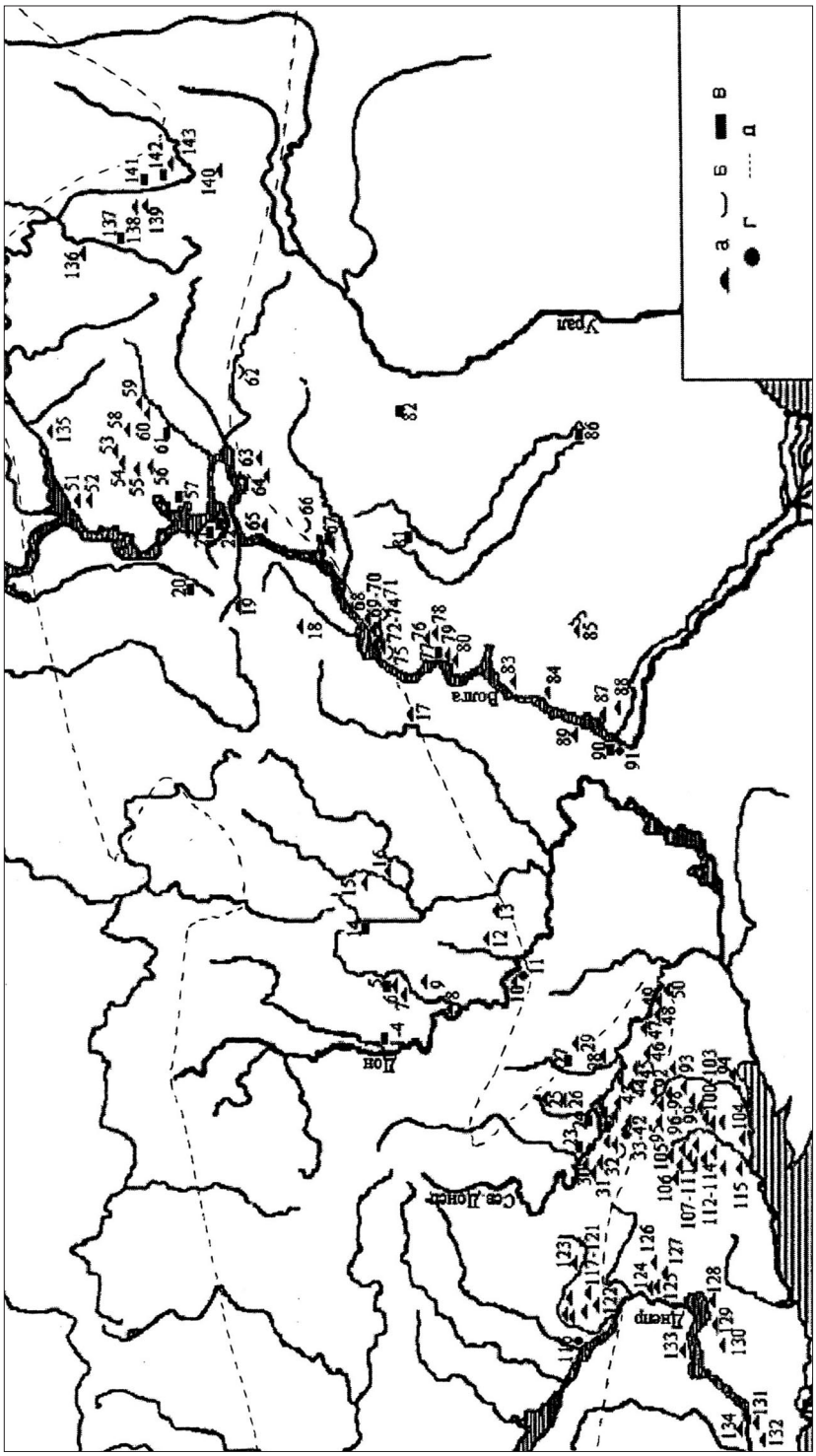

Мал. 1
Карта пам'яток зрубної спільноти, де знайдено кераміку зі знаками (Захарова, 2000b).
Умовні позначки: а – могильники; б – ґрунтові цвинтарі; в – поселення; г – випадкові знахідки; д – кордони Лісостепу за Ф. Мільковим

кавказький вектор зовнішніх зв'язків зрубної спільноти й стало спонукою до інтерпретаційного підходу у вивченні загадкових рядків знаків. Віра Гольмстен також звернула увагу на декілька посудин зі знаками з колекції Державного Ермітажу (Гольмстен, 1941, с. 1-8). Керманич Історичного музею в роки нацистської окупації Києва Пауль Грімм видав розвороти ще двох горщиків зі свастиками з розкопок Катерини Мельник-Антонович біля села Кириківка Харківської губернії (Grimm, 1942, s. 144-145, abb. 6-9). Ці артефакти й досі зберігаються у фондах Національного музею історії України. Зрозуміло, чому доцента Пауля Грімма в Україні цікавили лише свастики. Адже для нього це були неспростовні ознаки присутності Germanen Erbe (германської спадщини) на наших землях. Загалом, епізодична увага до теми знаків не виводила науковців на узагальнення до середини XX століття.

Змінило ситуацію дослідження російського археолога Олександра Формозова з публікацією знаків, виявлених на 17-ти посудинах, 7 з них – із теренів України. Дослідник розглянув їх

СПИСОК ПАМ'ЯТОК:

1-4 – Волковське, ВОГРЕСівська гребля, Боровське, Масловське I;
5 – Мосоловське;
6 – Стара Тойда;
7 – Лівобережні Березовські кургани;
8 – Володимирівка;
9 – Бунарки;
10 – Богучарський I;
11 – Богучар;
12 – Підгорне;
13 – Совєтське I, II;
14 – Раздольне;
15 – Власовський 1;
16 – Губарі;
17 – Велика Дмитріївка II;
18 – Медяникове;
19 – Канадєй V;
20 – Абрамовське II;
21 – Комаровське;
22 – Березовське;
23 – Рубці;
24 – Усове Озеро;
25 – Плотина;
26 – Рудівка;
27 – Капітанове I;
28 – Бахмутівка;
29 – Баранниківка;
30 – Новомиколаївка;
31 – Шнурки;
32 – Хрестище;
33 – Родіонівка;
34 – Переїзна;
35 – Дружківка;
36 – Артемівськ (Бахмут);
37 – Миньківка;
38 – Іллічівка – цвинтар, Іллічівка-2;
39 – Дронівка;
40 – Привілля;
41 – Відродження II;
42 – Сокольники;
43 – Пришиб;
44 – Городище;
45 – Новоселки;
46 – Дубівський;
47 – Великий Суходіл;
48 – Провалля;
49 – Благівка;
50 – Тополівка;
51 – Маклашеївський III;
52 – Полянки;
53 – Кам'яний Враг;
54 – Чорнявка II;
55 – Ягідне;
56 – Новопавлівка;
57 – Сусканське I;
58 – Лузанівка;
59 – Нижня Орлянка;
60 – Золота Нива II;
61 – Гундоровка;
62 – С'єзже;
63 – Кіровський;
64 – Андросовський II;
65 – Федорівський;
66 – Калач;
67 – Наталіїне II, IV;
68 – Бородаївка I, II;
69 – Ожинівка;
70 – Сусли;
71 – Крутоярівка;
72 – Покровські;
73 – Саратовка I;
74 – Суха Саратовка;
75 – Смєловка;
76 – Кочетне;
77 – Новопривольне-4;
78 – Мирне III;
79 – Ровне;
80 – Луговське II;
81 – Осинів Гай;
82 – Часникове I;
83 – Політотдєльське;
84 – Новонікольське I, II;
85 – Красна Деревня;
86 – Сор-Айдін;
87 – Волзький II;
88 – Заплавне;
89 – Горна Пролєйка;
90 – Суха Мечетка II, IV;
91 – Колпачки;
92 – Ольховатка;
93 – Білоярівка;
94 – Таганрог – Золота Коса;
95 – Берестове;
96 – Авілівка;
97 – Старопетрівське;
98 – Зрубне;
99 – Лисиче;
100 – Петропавлівка;
101 – Запорожець;
102 – Октябр;
103 – Введенське;
104 – Безіменне;
105 – Гладківка;
106 – Бурлацьке;
107 – Єгорівка;
108 – Старобешеве;
109 – Докучаєвськ;
110 – Іванівка;
111 – Миколаївка;
112 – Куйбишеве;
113 – Заможне;
114 – Шевченко II;
115 – Маріуполь;
116 – Орлик;
117 – Михайлівка;
118 – Перещепине I;
119 – Олександрівка;
120 – Ковпаківка III;
121 – Попасне;
122 – Новопідкряж IV;
123 – Дубовики;
124 – Барвінівка;
125 – Михайлівка;
126 – Вільнянські могили;
127 – Орловка;
128 – Василівка;
129 – Мала Білозерка;
130 – Веселе;
131 – Вільна Україна;
132 – Ювілейне;
133 – Нікополь – Сірко;
134 – Львове;
135 – Дівочий Городок;
136 – Старі Ябалакли;
137 – Казангулове;
138 – Єлена;
139 – Пєстровка;
140 – Санзяпове;
141 – Юмакове III;
142 – Береговське I;
143 – Акназарове

як зародки писемності (Формозов, 1953, с. 193-200). Пізніше він повів мову про *«письмена ідеографічного чи навіть фонетичного характеру»* (Формозов, 1963, с. 183). Його публікації викликали жваву дискусію серед науковців, коли не вельми коректний скепсис з боку істориків писемності (Истрин, 1988, с. 99) *«урівноважувався»* фантастичним прочитанням текстів (Турчанинов, 1971, с. 49-59; Суслопаров, 1986, с. 170; Кульбака, 2001, с. 55-57, рис. 1). Помірковані дослідники були обережнішими: *«Йдеться не про фонетичне письмо, а про якусь форму ідеографічного»* (Брайчевський, 1998, с. 47). Український філолог Андрій Білецький запропонував для знаків зрубної спільноти термін *«graffiti»*, але рішуче заперечував можливість їх прочитання. *«Само собой разумеется, что интерпретация этих graffiti наталкивается на непреодолимые трудности. Определение их как письменных знаков, а не орнаментальных мотивов или мнемонических и, может быть, посессионных значков является преждевременным и лишенным собственно палеографической аргументации»* (Белецкий, 2006, с. 6).

Феномен знаків на півдні Східної Європи цікавив і західних археологів. Американська дослідниця литовського походження Марія Гімбутас вбачала в них релігійні символи сонця, зірок, коней та змій (Gimbutas, 1965, p. 535). Німецький археолог Олександр Хьойслер зазначив специфіку graffiti на посуді зрубної спільноти та їх відмінність від орнаменту, застосовуючи щодо них вираз *«Schriftzeichen»*, тобто *«письмена»* (Hausler, 1985, s. 1-9).

З 1970-х років проблемою знаків переймається український археолог Георгій Буров. Оперуючи знаками з 50-ти горщиків, він вів мову про *«зрубне фразеологічне письмо»*, специфіку якого визначив осібним терміном *«символографія»* (Буров, 1978, с. 73-75). Надалі дослідник до пошуків змісту graffiti залучив етнографічні матеріали й запропонував власну класифікацію знаків (Буров, 1977, с. 48-63, рис. 2-4). Низку виразних горщиків з graffiti ввели в науковий обіг інші дослідники (Васильєв, 1976, с. 15-17, рис. 9: 5, 11: 8-9; 1977, с. 17-18, 20, рис. 8: 17, 19, 20; 10: 7; Татаринов, 1981, с. 250-253; Супруненко, 1986, с. 243-244; Шитов, 1987, с. 27-29, табл. XXVII: 1, 5; XXVIII: 1-2; Ковалева, 1989, с. 57, 62-63, 87-88, рис. 12-13).

На початку 1980-х років Олександр Формозов та Віталій Отрощенко здійснили проект *«К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла»*. Перший сформулював постановку проблеми й можливі підходи до її реалізації (Формозов, 1988, с. 147-151), другий подав опис 66 артефактів, де виявлено 393 знаки, класифікував їх і запропонував інтерпретацію окремих піктограм, вживаючи щодо них усталений на той час термін *«письмена»* (Отрощенко, 1988, с. 151-178). Публікація проекту мала резонанс і стимулювала пошук знаків на артефактах доби пізньої бронзи. З'явилися численні публікації нових знахідок (Гаврилюк, Черных, 1990, с. 99, рис. 8; Горбов, Усачук, 1993, с. 115, рис. 63: 1, 3; 64; Кочерженко, Слонов, 1993, с. 37 и сл.; Захарова, 1996, с. 132-136, рис. 1; Мамонтов, 1996, с. 128-132; Матвеев, Сафонов, 1997, с. 110-118, рис. 3-4; Литвиненко, 1999, рис. 2, 3, 5, 6, 9; Привалова, 1999, с. 97, рис. 5: 4; Богданов, 2001, с. 66-67; Клименко, 2001, с. 77-79, рис. 1; Чивилев, 2002, с. 1-112; Луньков, 2002, с. 140-142; Мочалов, 2003, с. 306-310, рис. 1-4; Луценко, 2006, с. 10-13, рис. 1-5 та інші).

Системно провела дослідження graffiti зрубної спільноти Олена Захарова, виявивши 1050 знаків на 308 артефактах. Характеризуючи це явище загалом, дослідниця дійшла висновку, що ми маємо справу з семасіографією – графічною семіотичною системою, яка віддзеркалює початковий ступінь розвитку писемності (Захарова, 1998a, с. 110). Зрештою, така копітка праця вилилася в кандидатську дисертацію, за текстом якої видано монографію (Захарова, 1998b; 2000b).

Не залишилася поза увагою й проблема походження graffiti зрубної спільноти. Дехто пояснив їх виникнення результатом запозичень з писемності Крито-Мікенської цивілізації (Березанская, 1982, с. 176-179, рис. 69-71). Звісно, не можна відкинути запозичення окремих знаків ззовні, від більш розвинених сусідів. Але слід зважати й на потенціал місцевих традицій,

адже складна й розгалужена знакова система служила населенню спільноти Кукутень-Трипілля ще в IV тисячолітті до н. е. (Ткачук, Мельник, 2002). Витоки знакової системи зрубної спільноти дослідники, розвиваючи здогад Олександра Формозова, шукають у матеріалах більш ранніх культур півдня Східної Європи: катакомбних (Пустовалов, 1998, с. 42), бабинської (Отрощенко, 1988, с. 51-153) та доно-волзької абашевської (Пряхин, Захарова, 1996, с. 58-63; 2001, с. 265, рис. 1-2).

Показово, що напрацювання археологів у вивченні знакової системи зрубної спільноти цікавлять не лише філологів, а й представників інших наукових дисциплін. Олександр Кислий використав знакові композиції як зразки бінарних опозицій та статевого символізму, характерні для пізньопервісних суспільств. Результати своїх спостережень він використав для реконструкції динаміки демографічних процесів за доби бронзи (Кислий, 2005, с. 95-101, рис. II: 4). Олена Боровицька запропонувала соціально-прагматичний підхід з акцентом на ритуальну складову до аналізу знакової системи зрубної спільноти з філософських позицій (Боровицька, 2007, с. 69-71).

Досягнуті результати в справі вивчення graffiti помітні, проте вони не знімають низки старих і нових проблем. Так, на одній мапі позначено 36 пунктів, де виявлено артефакти зі знаками (Буров, 1997, с. 49, рис. 1), а на іншій – 143 (Захарова, 2000b, рис. 1). Проте лише 12 пунктів у них збігаються. Отже, класифікації Георгія Бурова та Олени Захарової складалися фактично на різній джерельній базі. При цьому стрімко зросла кількість виявлених об'єктів з graffiti (404 артефакти), а кількість знаків наблизилася до 1400. Проблема публікації кадастру цього доволі вже потужного джерела, з урахуванням контексту кожної знахідки, стає нагальною. Здійснити таке видання в масштабах зрубної спільноти технічно складно з огляду на необхідність опрацювання численних колекцій у музеях України, Російської Федерації та Казахстану. Такий кадастр, поза тим, може стати перспективною темою для окремого міжнародного проекту.

Зауважимо, що український сегмент джерельної бази знаків зрубної спільноти технічно доступніший і може слугувати об'єктом самостійного дослідження. Адже половина з пунктів на мапі знаків Олени Захарової (71 з 143) знаходиться на теренах нашої держави (мал. 1). Досі вивчалася знакова система зрубної спільноти загалом. Проте остання складається щонайменше з двох культур – покровсько-мосоловської зрубної (ПМЗК) та бережнівсько-маївської зрубної (БМЗК). Згадана карта знаків фактично засвідчує, що щільність їх у межах бережнівсько-маївської зрубної культури, переважно на теренах України, є найвищою. Сукупно вони ніби позначають сучасний східний кордон нашої держави. Хоча більшість знаків у обох культурах наносили загостреною паличкою, населення покровсько-мосоловської зрубної культури користувалося для нанесення знаків також гребінчастим штампом, а носії бережнівсько-маївської зрубної культури використовували відбитки мотузка й валики. Помічено, що знак *«колісниця»* виводився в названих культурах у різних проекціях (Отрощенко, 1996, с. 130-132, рис. 1). *«Покровці»* ставили горщики зі знаками здебільшого до дитячих поховань, а носії бережнівсько-маївської зрубної культури – дорослим небіжчикам. Простежується, зрештою, різна кількість хрестів і свастик на посуді двох культур з рядками знаків календарного циклу, що дотепно пов'язано з більшою кількістю безсніжних місяців на рік на Дніпрі та меншою – на Волзі чи Уралі (Сафонов, 1996, с. 66-70, рис. 1: 3-5; 2). На перспективу, порівняльна характеристика знакових систем двох культур зрубної спільноти обіцяє нові цікаві спостереження й відкриття.

Помічено, зокрема, зростання концентрації посуду зі знаками в ареалах тогочасних гірничо-металургійних осередків Каргалінського в середній течії річки Урал (Луньков, 2002, с. 140-142) та Донецького (Захарова, 2000b, с. 33-39, рис. 1). Отже, спостерігається прив'язка поширення артефактів зі знаками до економічно розвинених регіонів *«зрубного»* світу. Саме такими тоді були осередки гірничої справи, металургії кольорових металів

та металообробки. Зокрема, найбільшу колекцію посудин зі знаками з однієї пам'ятки (55 артефактів) дало Мосоловське поселення металургів-ливарників на р. Битюг у басейні Середнього Дону (Пряхин, 1993, с. 93-94; Захарова, 2000b, с. 31-32, рис. 5-8).

Доцільно уважніше спинитися на загальних класифікаціях знаків зрубної спільноти, щоб оцінити їх варіабельність і розмаїтість. Автор запропонував розподілити 393 знаки на 5 груп: рамкові (мал. 2: I), хрестоподібні (мал. 2: II), геометричні (мал. 3), літерні (мал. 4), піктографічні (мал. 5), та 31 вид (Отрощенко, 1988, с. 172-178, рис. 14-17). Пізніше він додав ще 2 види знаків: *«людина», «стріла»* (Отрощенко, 1995, 1998). З часом з'явилися підстави виділити як окремий вид знак *«тризуб»*, що спочатку трапився на глиняному кружалі з Мосоловського поселення (Пряхин, 1993, рис. 73: 2), а потім на посудині з поховання 5 кургану 3 біля с. Губарі Воронізької області (Захарова, 2000b, с. 26, рис. 2: 2). Як сигнал, тризуб прокреслено на горщику з поховання 3 кургану 4 (святилище *«Мергелева гряда»*) біля села Степанівка Луганської області (Клочко, 2007, с. 120, рис. 8). Знак *«тризуб»* також позначено на посудині з поховання 1 кургану 1 біля села Перевесенка Балашівського повіту Саратовської губернії, але цю знахідку з фондів Саратовського обласного краєзнавчого музею не видано (Формозов, 1953, с. 195). Загалом же знаки *«тризуб»* (мал. 5: 34; 6: 1-2), *«людина»* (мал. 5: 32) та *«стріла»* (мал. 5: 33) можна віднести до групи *«піктографічних»*. Отже, маємо нині 34 види знаків, розділені на 5 груп (Отрощенко, 1995, с. 33; 1998, с. 94-96, рис. 1-4; 2007b, с. 199-201, рис. 2-6). Поза тим, автор здійснив зіставлення антропоморфних образів у мистецтві та знаковій системі населення зрубної спільноти (Отрощенко, 2007a, с. 125-129).

Геогрій Буров виділив на дещо іншій вибірці 4 групи знаків:

1) зображення в реалістичній манері;
2) числові знаки (2, 5, 4, 3, 10, 20, 8, 7, 6);
3) хвилясті лінії й кривулі (зиґзаґи);
4) хрестики та інші подібні до літер накреслення (мал. 7: 2-5, 7-12).

Інтерпретацію знаків він провів за принципом парності (чоловічі – жіночі). Дослідник вважає, що знаки загалом пов'язані з магією родючості. Рядки знаків асоціюються в нього з вервечками танцівників (мал. 7: 1), відомих на петрогліфах Південного Кавказу й Центральної Азії (Буров, 1997, с. 55-62, рис. 2-4).

Олена Захарова, продовжуючи розвиток попередніх класифікацій, окреслила три типи знаків:

1) наочно-образні (мал. 8);
2) ідеографічні, або ж знаки-символи (мал. 9);
3) нагадувальні, або ж мнемонічні, знаки-сигнали (мал. 10).

Знаки-символи, у свою чергу, розподілила на 3 групи:

1) хрестоподібні символи;
2) геометричні символи;
3) знаки абстрактної форми.

Рядки знаків дослідниця трактувала як *«письмена»*, а одиничні graffiti визначила як сигнали. Поза тим, виокремлено кераміку з малюнками (Захарова, 1998a, с. 103-107, табл. 1-2; 2000b, с. 62-71, рис. 37-41).

Дещо несподіваний випад проти перших спроб систематизації знаків зробив Юрій Каргін із Саратова, який вважав, що вони не дали очікуваного результату. Він назвав необґрунтованими спроби *«выделить группу знаков, которая являлась бы буквами»* (Формозов, 1963; Отрощенко, 1988). *«Основной ошибкой здесь было утверждение, что каждый знак имеет конкретное смысловое значение»* (Каргин, 2006, с. 77). По-перше, автор виділив у групу IV (знаки-*«літери»*) *«знаки, которые походят на буквы славянского и латинского алфавитов»* (Отрощенко, 1988, с. 174); по-друге, знак змістовно приречений мати значення. Окрім того, *«...каждый из знаков срубной знаковой системы был наделен многозначностью...»* (Захарова, 2000a, с. 125). До того ж слово *«значення»* похідне від *«знака»*. Інша справа, що первинний зміст знака віднайти нелегко.

З подивом автор довідався, що Олені Захаровій *«удалось опровергнуть выводы В. В. Отрощенко о возможности наличия письменности срубных племен. Весомым*

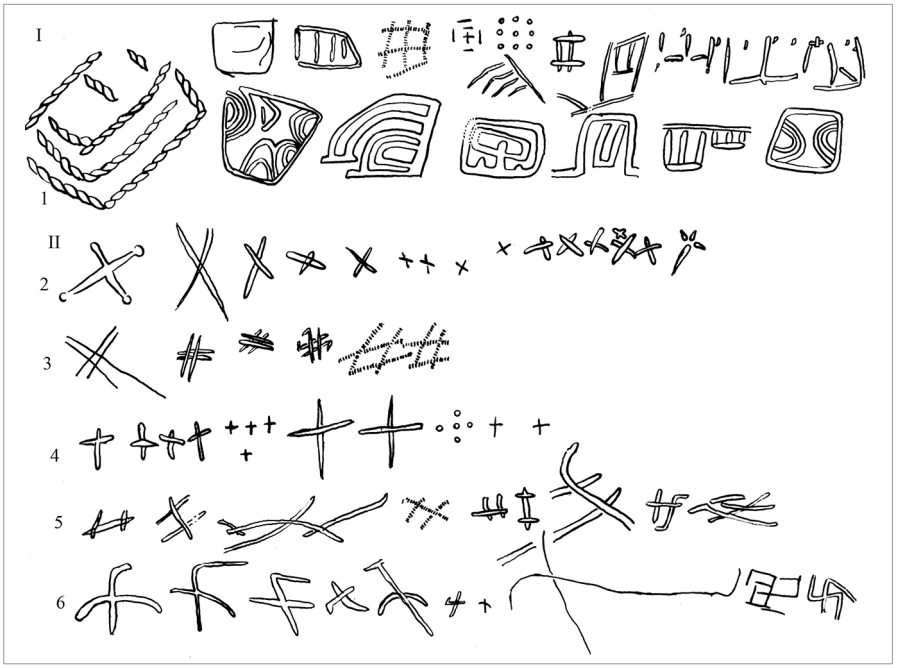

Мал. 2
Види знаків:
група I – рамкові (1);
група II – хрестоподібні (2-6)

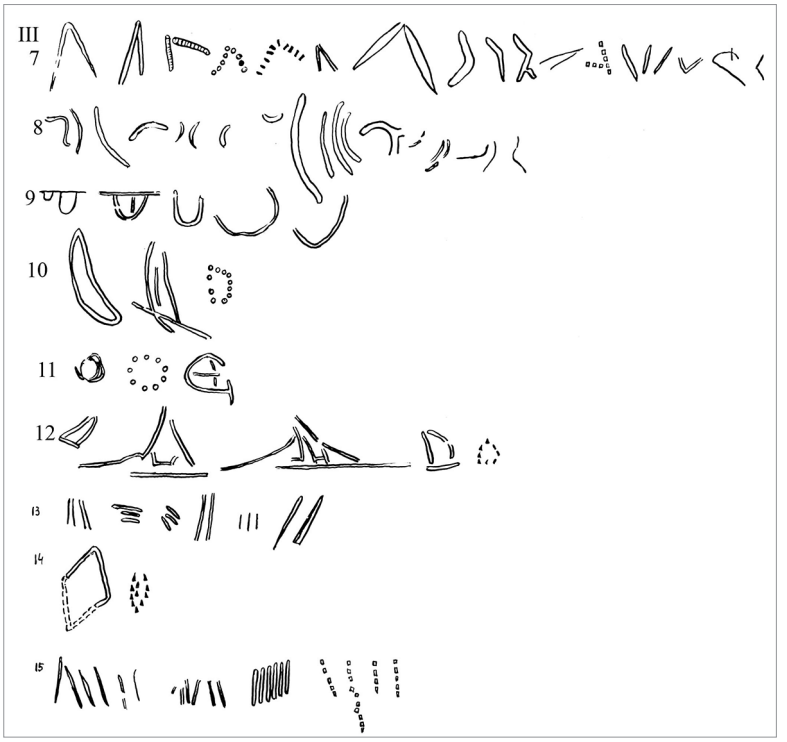

Мал. 3
Види знаків:
група III – геометричні (7-15)

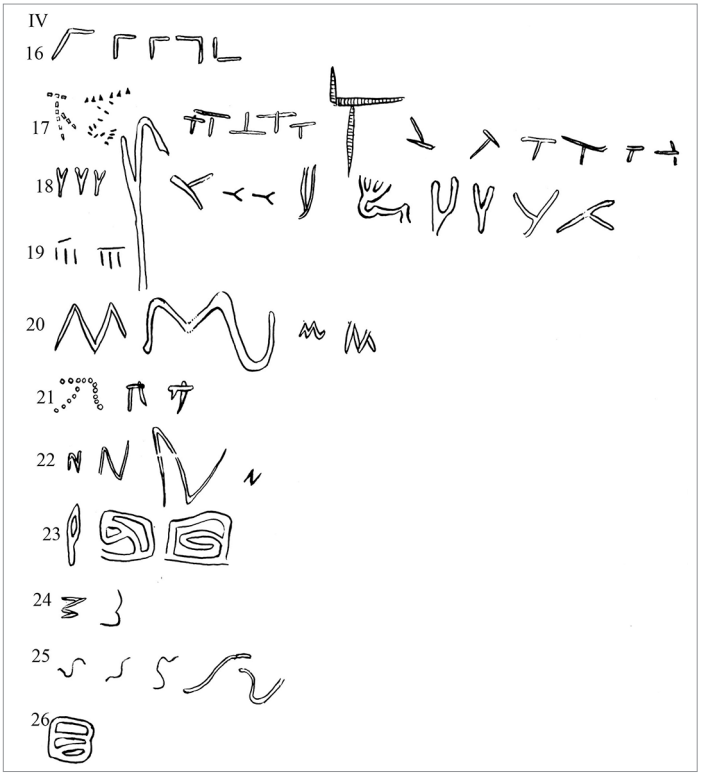

Мал. 4
Види знаків:
група IV – літерні (16-26)

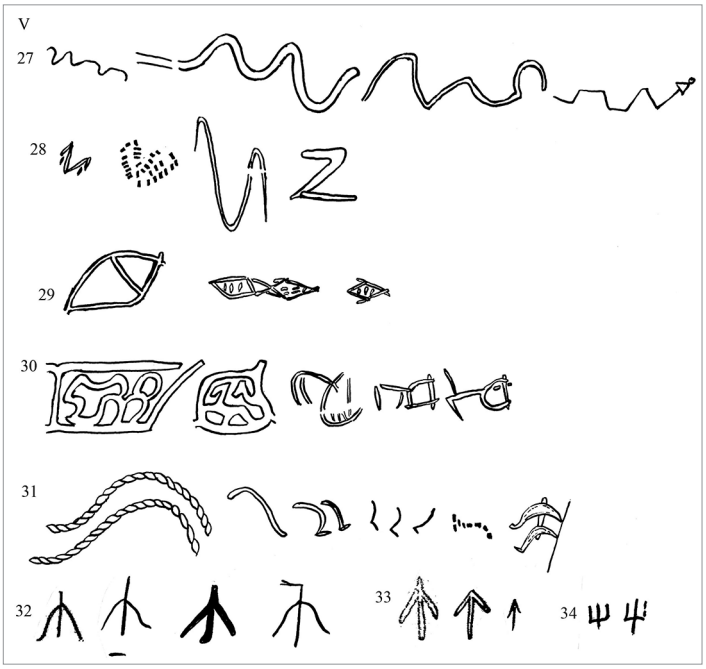

Мал. 5
Види знаків:
група V – піктографічні (27-31).
Негативи для литва серпоподібних амулетів (31 праворуч).
Комплекс матриць з Дерев'яного, Київщина

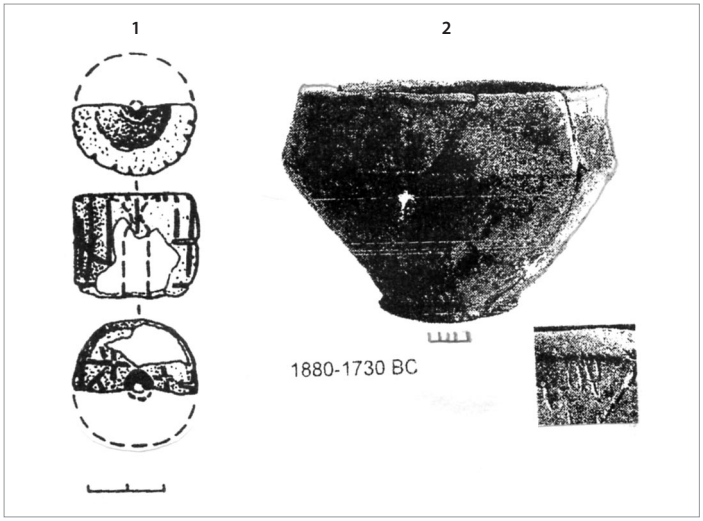

▌Мал. 6
Види знаків: тризуб.
1 – глиняний циліндр. Мосоловське селище (Пряхін, 1993);
2 – ребриста чаша. Курган 4, поховання 3 на *«Мергелевій гряді»* (Клочко, 2007)

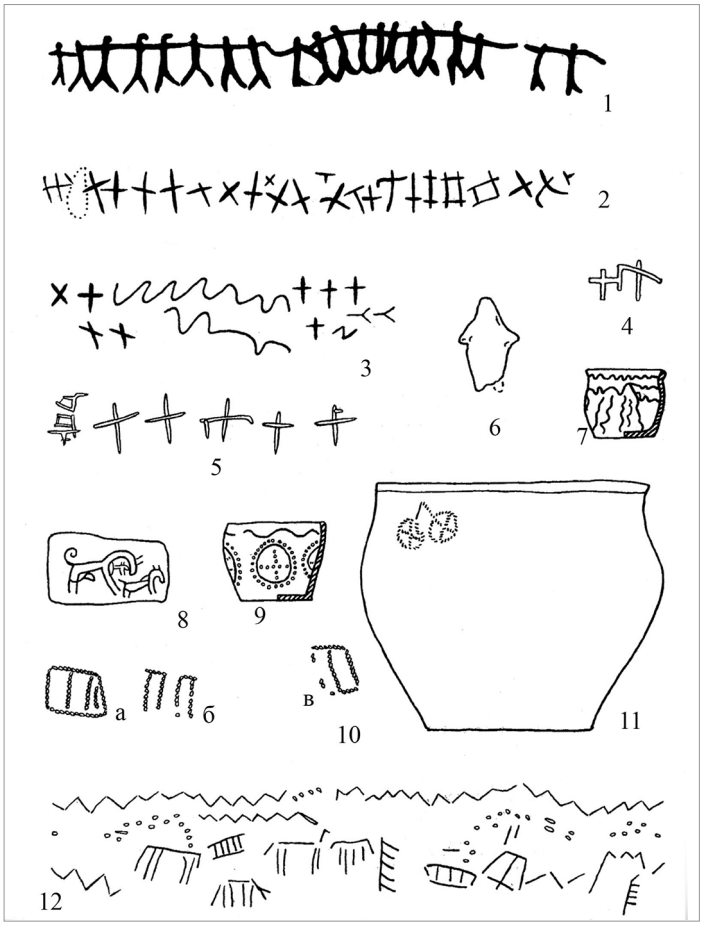

▌Мал. 7
Знаки на кераміці та їх аналогії:
1 – петрогліфи Беюк-Даша, Гобустан;
2 – Таганрог – Золота Коса;
3 – Новонікольське II;
4 – Новий Урень;
5 – Рисове;
6 – селище Підгорне;
7 – Федоровський I;
8 – Таш-Аїр, чурінга;
9 – Політотдєльське;
10 – Мала Білозерка;
11 – Львове; 12 – Полянки I
(Буров, 1997)

Назва	Зображення	Кількість
антропоморфна піктограма:		
проста		26
ускладнена		23
знак колісниці		7
зооморфні піктограми:		52
знак коня	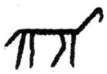	5
знак бика (корови):		16
зображення фігури		6
зображення голови		10
знак змії:		14
зиґзаґ з розгалуженням		9
зиґзаґ з овальним закінченням		4
зиґзаґ с трикутним закінченням		1
знак риби	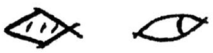	4
знак водоплавного птаха	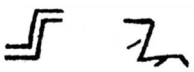	10
знак дерева	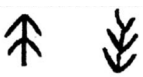	3

Мал. 8
Наочно-образні знаки на кераміці зрубної спільноти (Захарова, 2000b)

Назва	Зображення	Кількість	Примітки
I група – хрестоподібні символи			
прямий хрест		56	
косий хрест		283	
хрест із паралельних прямих, що перетинаються (у тому числі свастики)		14(3)	у дужках кількість свастик
подвійний хрест		11	
свастика	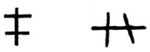	73	
хрест у колі	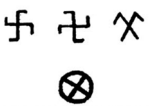	1	
II група – геометричні символи			
кути первинні знаки		11; 25; 19	порядок цифр відповідає порядку зображень
		2; 4	
		2; 1	
		2; 2	
		1	
	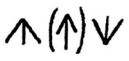	14; 8	
		7; 8; 1	
		1; 1	
		усього 10	
		7; 15; 3	
складні знакові фігури		усього 77	від 2 до 9 ліній до 6 кутів

▌Мал. 9 *(стор. 64-65)*
Знаки-символи на кераміці зрубної спільноти (Захарова, 2000b)

Назва	Зображення	Кількість	Примітки
II група – геометричні символи			
трикутники		5 28	зазначено кількість композицій
чотирикутники ромб	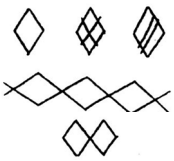	100 11 1	зазначено кількість композицій
прямокутник	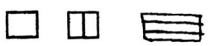	9	
трапеція	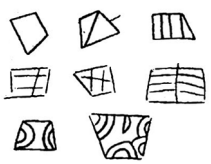	12	
рамка		57	
III група – знаки абстрактної форми			
		41	

▌Мал. 9 *(стор. 64-65)*
Знаки-символи на кераміці зрубної спільноти (Захарова, 2000b)

аргументом стало замечание, что из всего многообразия знаков на керамике срубной общности повторяются лишь несколько (Захарова Е. Ю., 1998, с. 101)» (Каргин, 2006, с. 78). Але й тут є нестикування: 1) на с. 101 дослідниця згадує мене винятково як автора першої класифікації знаків; 2) вона не могла спростовувати те, чого я не писав і не говорив; 3) брак випадків точного повторення композицій знаків, а не знаків загалом, помітив інший дослідник (Мочалов, 2003, с. 310). Це є додатковим свідченням недостатньої розвиненості знакової системи, що аналізується. Зрештою, якщо в автора мова йде про зародки писемності (Отрощенко, 1988, с. 178), то мій опонент постулює типову протописемну систему в *«зрубників»* (Каргин, 2006, с. 77). Сутнісної різниці в обох наведених оцінках цього явища не бачу. А ось спроба *«втопити»* знакову систему у варіантах орнаментів, зарахувавши навіть рядки знаків та малюнки на посуді до категорії нерегулярних орнаментів, позбавлена перспективи. Є зображення, є знаки, є орнаменти, є знаки в орнаментальному полі. Це 4 рубрики, які слід досліджувати паралельно, а не валити все в одну велику купу під *«парасолькою»* орнаментів.

Загалом же, нині з обережністю можна припускати наявність ідеографічного етапу розвитку знакової системи й стверджувати про *«письмена»* (graffiti), які так і не розвинулись у фонетичну писемність у носіїв зрубної спільноти (Отрощенко, 1995, с. 33; 2007b, с. 196-197).

Досліджена знакова система поширена в зоні Степу й Лісостепу півдня Східної Європи від річки Інгулець на заході до річки Урал на сході, але graffiti просочувались і до сусідів *«зрубників»*. Найвиразніше їх помітно на посуді поздняківської культури в басейні річки Ока (Бадер, Попова, 1987, с. 133, рис. 70: 1, 2, 13, 14, 18; Рыбаков, 1981). Особливо цікавим є горщик з рядком на 14 знаків по тулубу з поселення Алеканове біля міста Рязань (Городцов, 1897, с. 385-390). Упродовж тривалого часу Алеканівську знахідку пов'язували зі слов'янським поселенням X–XI століть, а graffiti – з *«дохристиянським руським*

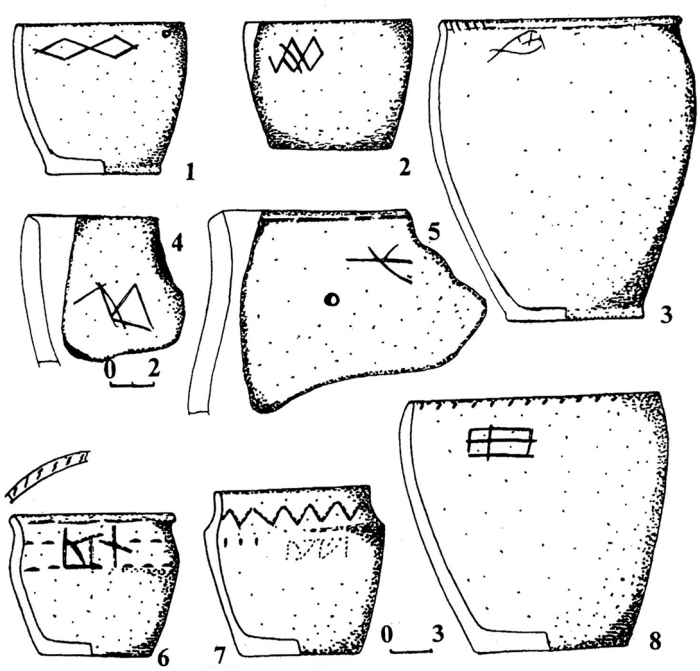

Мал. 10
Глиняний посуд
зі знаками-сигналами
(Захарова, 2000b):
1 – Покровськ, курган 9,
поховання 1;
2 – ВОРГЕСівська гребля;
3 – Суха Мечетка IV;
4, 5 – Мосоловське селище;
6 – Суха Саратовка, курган 2,
поховання 5;
7 – Політотдєльське, курган 4,
поховання 5;
8 – Бородаївка, курган D-31,
поховання 1

написом» – зразком імовірної протоглаголичної писемності (Истрин, 1988, с. 124-125, 132-134, рис. 14: 6; табл. 5). Далі – більше: запропоновано фантастичне прочитання напису російською мовою (Гриневич, 1990, с. 49-50, рис. на с. 268). Проте на той час науковці Державного історичного музею в Москві, де й зберігається знахідка, з'ясували, що походить цей горщик з поховання доби пізньої бронзи, перекритого культурним шаром слов'янського селища (Каталог, 1988, с. 34, 42, рис. 37). Уточнене датування Алеканівського горщика з graffiti дозволяє долучити його до кола пам'яток поздняківської культури й зіставляти зі знаковою системою зрубної спільноти. Віддамо належне інтуїції Олександра Формозова, який порівнював знаки на горщику з Алеканового з письменами зрубної спільноти (Формозов, 1963, с. 182). Мусимо визнати, що його висновки й спостереження виявилися глибшими й коректнішими від скептичної позиції Віктора Істріна щодо потенціалу знаків зрубної спільноти та їх місця у вивченні історії писемності (Отрощенко, Захарова, 2010, с. 460-462).

На захід від поздняківського ареалу в похованні 1 кургану 2 біля села Білі Береги, неподалік від міста Брянськ, виявлено горщик з рядком знаків (мал. 11), серед яких помітні *«качечки»*, що злітають чи плавають (Артеменко, 1972, с. 73). Дослідник відніс цей могильник до сосницької культури (Артеменко, 1987, с. 109). Найхарактерніший серед знаків зрубної спільноти – косий хрест – прикрашав горщик з поховання тшинецької культури біля села Горошки Київської області (Артеменко, 1987, с. 209, рис. 50: 17). Низку знаків прокреслено на тюльпаноподібному горщику з поховання на поселенні Вострав у Гомельській області Білорусі, віднесеного до турово-мозирської групи пам'яток Тшинецького культурного кола (Krivaltsevich, 1998, p. 106, fig. 2: 8). Глибину проникнення знаків зрубної спільноти на північ засвідчує антропоморфний знак на плечах горщика з поселення доби бронзи Асавець 2 у Вітебській області Білорусі (Зайкоуский, 2001, с. 343, мал. 1: 13). Автор висловив сподівання на нові знахідки graffiti в ареалі Тшинецького культурного кола (Отрощенко, 2007b, с. 203-204). Нині вже є горщик з поховання 83 на цвинтарі Малополовецьке 3 та амфорка з об'єкта 19 в урочищі Діброва біля села Ходосівка, в Київщині (Лысенко, 2007, с. 360, рис. 37: 1-2; с. 370, рис. 55). Мова йде про зону особливо щільних контактів прабалто-слов'ян Тшинецького культурного кола з праіранським населенням бережнівсько-маївської зрубної культури.

З іншого боку, простежуються й зворотні впливи прафіно-угорських племен лісової зони на осередки зрубної спільноти. За приклад тут можна поставити зображення орнітоморфного лижника на стінці банки з Шиловського поселення в місті Вороніж (Пряхин, 1971b, с. 63). Дослідник відніс комплекс цього селища

Мал. 11
Знакова композиція на горщику.
Білі Береги, курган 2, поховання 1.
Малюнок Івана Артеменка (Артеменко, 1972)

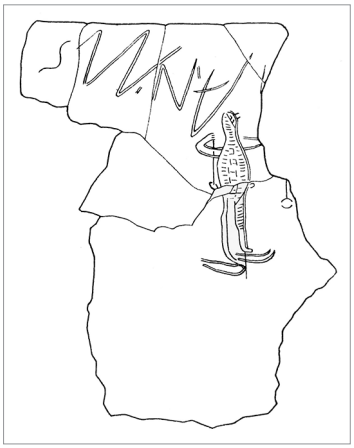

Мал. 12
Малюнок лижника під graffiti.
Шиловське поселення (Пряхін, 1971b)

Знак	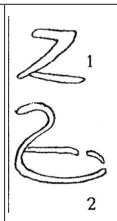	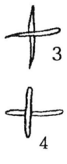			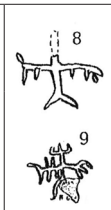	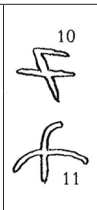	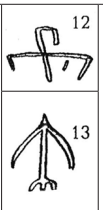	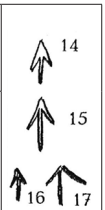
Тлумачення	**Водоплавний птах**	**Знак бога**	**Людина зі стрілою**	**Людина**	**Людина-птах шаман**	**Птах на злеті**	**Птах-стріла**	**Стріла**
Міфічний відповідник	**Лебідь колісниці Аполлона**	**Аполлон**	**Абаріс**	**Абаріс Арістей**	**Арістей у подобі крука**	**Душа Арістея**	**Душа**	**Стріла Абаріса**

Мал. 13
Можливе тлумачення окремих знаків зрубної спільноти в зіставленні з персонажами гіперборейського циклу давньогрецької міфології:

1 – Попасне;
2 – Морєвський курган у Мордовії, поховання1;
3 – Рисове, курган 6, поховання10 (скіфське);
4, 13 – Велика Дмитріївка II, курган 5, поховання 3;
5 – Алеканове;
6, 14-16 – Бахмутівка, курган 4, поховання 6;
7 – Суха Саратовка, курган 2, поховання 2;
8 – Кіровський курган;
9 – Совєтське, курган 2, поховання 4;
10 – Аткарськ, курган 15;
11 – Переїзна, курган 1, поховання 1;
12 – Олександрівка, курган 5, поховання 3;
17 – Бахмутівка, курган 2, поховання 4

до доно-волзької абашевської культури, хоча прямостінна форма цієї посудини та рядок знаків понад головою лижника дозволяють віднести цей артефакт до раннього періоду покровсько-мосоловської зрубної культури (мал. 12). Шиловське селище є багатошаровою пам'яткою. Крім абашевської кераміки там є матеріали воронізької та покровсько-мосоловської культур, зокрема вінця ще однієї банки з піктограмою (Пряхин, 1971a, с. 51-67, рис. 15: 13).

Микола Писаревський зіставив зображення шиловського лижника з фольклорними свідченнями щодо епічного героя фіно-угрів Іркапа (Юрки) – власника чарівних лиж. Він вважає, що образ Іркапа міг скластися ще в глибинах доби бронзи в зоні контактів фіно-угрів з арійськими племенами (Писаревский, 1994, с. 95-97). Пташині риси лижника дозволяють також продовжити тему перевтілення людини в птаха чи стрілу, порушену раніше, коли аналізувалася семантика рядків знаків на горщику покровсько-мосоловської зрубної культури з Бахмутівки в Луганщині (Отрощенко, 1998, с. 93-95, рис. 1-4). У зв'язку з цим залучено сюжети гіперборейського циклу античної традиції (мал. 13). Тоді ж видано graffiti *«людина-птах»*, інтерпретовані як ускладнений різновид знаку *«людина»* (Матвеев, Сафонов, 1997, рис. 4: 2; Захарова, 1998a, с. 103, табл. 1). Отже, джерельна база теми перевтілення зростає, збагачуючись додатковими піктограмами й нюансами.

Отже, наочно-образна символіка, засвідчена дослідниками знаків, дозволяє обережно підходити до інтерпретації окремих знакових композицій, зокрема – багатофігурних. Можливість такого підходу до тлумачення знаків не заперечував і Андрій Білецький (2006, с. 6).

Зокрема, є підходи до розуміння окремих знакових композицій, де фіксуються фази календарного циклу, певні міфологічні епізоди й сюжети епосу *«зрубників»*. Календарна інтерпретація знакових фризів набула популярності після циклу праць Бориса Рибакова, починаючи з кінця 1950-х років (Рыбаков, 1981, с. 318-328, бібліографія). Олена Захарова класифікувала їх як *«циклічні композиції»* (Захарова, 2000b, с. 81-88). На зрубному матеріалі цю тему порушив

Володимир Андрієнко, аналізуючи елементи декору на горщику з села Володимирівка Воронезької області (Андриенко, 1979, с. 70). До неї ж періодично звертається Яків Гершкович в інтерпретації знаків на посуді з Ювілейного в Херсонщині та Аксютинців у Полтавщині (Гершкович, Евдокимов, 1982, с. 228-231; Гершкович, Якубенко, 2001, с. 72-80). Низку *«календарних»* посудин бережнівсько-маївської зрубної культури з поховань Дніпропетровщини опублікувала Ірина Ковальова (1989, с. 63, рис. 13). Проте найбільш помітних успіхів досягли тут дослідники Воронізької школи, які з'ясували цифрові закономірності знакових фризів на кераміці зрубної спільноти. Зокрема, мова йде про 13-елементні знакові композиції, що прозоро вказують на функціонування в *«зрубному»* середовищі варіації місячно-сонячного календаря з додатковим 13-м місяцем високосного року (Беседин, Сафонов, 1996, с. 22-32; Сафонов, 1996, с. 66-70; Захарова, 2000b, с. 83-86, рис. 45-57).

Серед знаків, задіяних у календарних циклах, переважають навскісні й прямі хрести, ромби, свастики, тобто найчисленніші в знаковій системі *«зрубників»*. Свастику ще від часів Жозефа Дешелетта трактовано як одну з модифікацій солярного знака, а саме – сонце в русі, в динаміці, образно кажучи – сонце з ніжками (Déchelette, 1910, p. 413-464, fig. 190). Популярність солярних знаків цілком укладається в ідеологію індоіранської гілки індоєвропейських скотарів, що володіли легкою колісницею, запряженою кіньми. Що ж до свастики, то цей термін запозичено з мови індоаріїв. Змістовно su-vasa означає *«добре укриття»*, а ширше – оберіг (Трубачов, 1999, с. 278-280; Отрощенко, Корпусова, 2003, с. 14). Свастики поділяють на чоловічі – правобічні, й жіночі – лівобічні (Захарова, 2000b, с. 79-80). На поховальному посуді вони трапляються в пропорції 3:1, що дивним чином збігається з пропорцією чоловічих і жіночих поховань з могильників бережнівсько-маївської зрубної культури. Свастики також вирізали з бронзової фольги (аплікації), різьбили на кістяних деталях кінської вузди й клейнодах (Отрощенко, Корпусова, 2003, с. 13-18). У похованні 5 кургану 2 біля міста Волноваха Донецької області зображення правобічної свастики зафіксовано на брунатному тліні (шкіра?) на дні ями (Клименко, 2001, с. 78-79, рис. 1: 9). Цікавим є різновид свастики з лопатями, декорованими бахромою, що нагадують перехрещені крила. Виразну пару таких знаків відтворено на стінках банки з поселення в урочищі Ляхівка біля міста Балаклея в Харківщині (Клименко, 2001, с. 77, рис. 1: 1). Олексій Бобринський ще на початку XX століття реконструював пташиний прообраз свастики (Бобринский, 1902). Птахоголові свастики наявні на кружалах із Трої (D chelette, 1910, p. 459, fig. 194: 2-3). Блискучий зразок трансформації свастики (*«вензеля»*) в птаха відтворено на тулубі горщика з кургану 3 поховання 3 Першинського могильника в Оренбурзькій області Російської Федерації (Богданов, 2001, с. 66, рис. 1: 2-3). До речі, традиція використання свастики з інтуїтивним відчуттям глибинної семантики цього знака збереглася в українському гончарстві (Щербань, 2009, с. 100-102).

Враховуючи піктографічний характер знаків групи V та прозорий символізм інших, є можливість тлумачення окремих знакових композицій, де закладено певні міфологічні й епічні сюжети. Вихід на цю тему є чільною ознакою досліджень нового тисячоліття й чітко артикульований уже на його початку (Захарова, 2000a, с. 125-127, рис. 12). Зокрема, Олена Захарова звернула увагу на сюжет перемоги Індри (правобічна свастика, бик, кінь) над змієм Врітрою (розтятий прямокутний меандр, зиґзаґ), відтворений на слоїку з села Новоселівка Луганської області (мал. 14) та 4 інших горщиках (Захарова, 2000a, с. 125-127, рис. 12; 2000b, с. 76-81). Важливо, що подібний сюжет, але виконаний у натуралістичній манері, фігурує з численними модифікаціями на віньєтках *«Книги мертвих»* часів Нового царства в Єгипті (1550–1079/1069 роки до н. е.). На віньєтках розрубує тіло змія Апопа кішка, яка втілює бога Сонця – Ра (Тарасенко, 2012, с. 18-22).

Складніше виявити сюжети за участі антропоморфних персонажів епічного плану. Автор запропонував розглянути під цим кутом зору знаковий ряд на слоїку

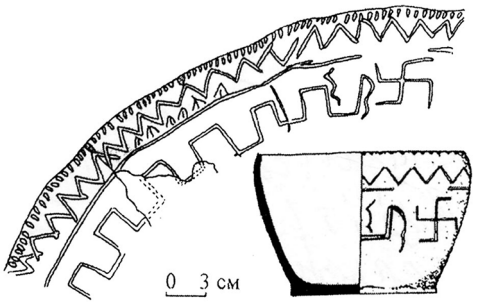

Мал. 14
Знакова композиція на банці з поховання 12 кургану 1 біля села Новоселівка в Луганщині, інтерпретована як запис міфу про перемогу Індри (свастика) над Врітрою (розірваний меандр) (Захарова, 2000а)

з поселення Таранцеве-2 в Харківщині (Берестнев, 2001, с. 123, фото). Маємо справу зі складною композицією з ознаками трьох сфер структурованої світобудови (мал. 15). Центральним у композиції є сюжет двобою епічних героїв у вигляді антропоморфних знаків. Лівий знак озброєний списом, а правий – келепом. Між ними – ймовірний об'єкт конфлікту у вигляді стрижня, заломленого вліво, який ніби проростає з підземелля. Арбітром поєдинку виступає знак у вигляді прямого хреста з елементами лівобічної вихрової свастики, який може символізувати Бога (Отрощенко, 2004, с. 17-18, рис. на обкладинці). Сцена двобою не позбавлена динамізму, навіть за недбалої техніки виконання композиції.

Позначена динамікою й сцена на фрагменті горщика з поселення Безіменне II з-під Маріуполя, де антропоморфна постать з келепом чи сокирою в правій руці заходить на кузов колісниці (мал. 16: 1). Утім в авторів публікації це – *«мужчина внутри пещеры (?), штольни (?)»*, такий собі рудокоп (Горбов, Мимоход, 1999, с. 44, рис. 13: 1). Інший дослідник бачить у цій композиції статичну чоловічу фігуру, де особливу увагу відведено знаряддю праці (Каргин, 2006, с. 84). А ось Віталій Цимиданов помітив у руці чоловіка жезл з кам'яним навершям, що дозволяє залучити носія клейнода до репрезентантів владної функції вищих рангів

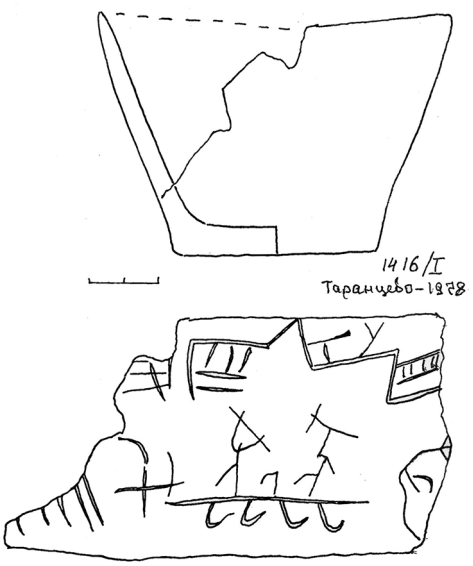

Мал. 15
Сюжет двобою на банці з поселення Таранцеве*

(Цимиданов, 2004, с. 159, рис. 41; с. 164, рис. 50: А, В). Отже, маємо 4 різні бачення однієї композиції з трьох елементів. Роздивимося уважно кожен з них.

Найбільший елемент – знак у вигляді гострого кута, відкритого ліворуч, з горизонтальним нижнім і похилим верхнім променем. Саме в цьому просторі реалізовує себе людина з підкресленим статевим органом і знаряддям у підведеній до рівня плеча руці. Знак трактовано як печеру (штольню) чи як кузов колісниці. Фігуру антропоїда вписано до гострого кута, чи то він піднімається в окреслений знаком простір. На користь другого здогаду вказує те, що стопа його лівої ноги знаходиться ще поза межами знака, а зігнута ліва вже ступає на нижню пряму кута. В обох варіантах інтерпретації персонаж стає спиною до відкритого простору, вдивляючись чи то в глухий кут, чи у відкритий простір степу. Ключовим

* *Малюнок люб'язно надав Сергій Берестнєв*

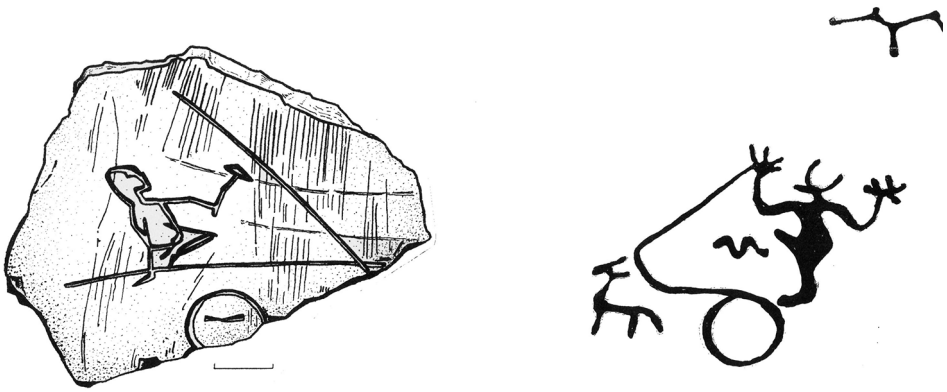

Мал. 16
1 – зображення з Безіменного II (Горбов и Мимоход, 1999);
2 – петрогліф зі зображенням Тора на колісниці (Europäisches Erbe, 1994)

для розуміння композиції є знак у вигляді кола з горизонтальними рисками, поєднаними поміж собою, попід нижньою прямою кута. Якщо це личина, як вважають Володимир Горбов і Роман Мимоход, то чому вона знаходиться попід долівкою печери, а не безпосередньо в її просторі? Чи не логічніше потрактувати нижній знак як колесо, розташоване нижче дна кузова? Динамізму композиції надає саме постать людини, що рухається (синхронно підняті рука й нога). Жодної статики тут немає.

На доведення колісничної версії цієї композиції працюють розробки вітчизняних дослідників, де розглянуто варіації зображення колісниць доби пізньої бронзи (Чередниченко, 1976, с. 135-146, рис. 1-13; Отрощенко, 1996, рис. 1; Литвиненко, 1997, с. 53-56, рис. 17-20; с. 60-62, рис. 24-26). Профільне зображення колісниці, коли кузов з колісничним нависають над колесом, показове для європейської, особливо крито-мікенської образотворчої традиції (Литвиненко, 1997, с. 62, рис. 26). Можна також пригадати профільне зображення колісниці на кінській брилі Кам'яної Могили (Рудинський, 1961, с. 65, табл. XX). Але разючу схожість з композицією з Безіменного II має дзеркальне щодо останнього зображення рогатого Тора на колісниці, виявлене на петрогліфі доби пізньої бронзи з Вітліка, Богуслан, Південно-Західна Швеція (Malmer, 1981, s. 45, fig. 16: 2). Фігура рогатої істоти знаходиться на краєчку кузова, мало не торкаючись ніском ноги колісного обода. Як і колісничного з Безіменного II, Тора розвернуто спиною до глядача. Лівою рукою він тримає кінчик повода, а в правій затиснув свій молот. Показово, що лінія дна кузова та повід утворюють гострий кут, спрямований убік голови тяглової тварини та відкритий іззаду (мал. 16: 2). Фігура Тора так само вписується в гострий кут, як і постать з Безіменного II. В обох колісничних позначено статевий орган. Тільки в Тора, бога грому, бурі й родючості, він напружений (Europäisches Erbe, 1994, s. 10), а в його аналога ще опущений, не готовий до дії. Розміщені візаві ці зображення можуть справити враження двобою колісничних (мал. 16: 1-2).

Не менш показовою в плані аналогій є колісниця зі скарбу на багатошаровому поселенні Даймабад у штаті Махараштра в Індії, на схід від м. Бомбей (Щетенко, 2007, с. 131-134, рис. 1-8). Індійські археологи відносять скарб до ранньої фази культури мальва (близько 1600–1300 років до н. е.). Анатолій Щетенко не відкидає ймовірності того, що речі з цієї унікальної колекції могли належати до витворів мистецтва ведичних аріїв чи їхніх спадкоємців (Щетенко, 2007, с. 131). На відміну від умовних зображень з Європи, колісниця з Даймабада, запряжена парою биків зебу (довжина композиції – 45 см),

виконана в натуралістичному стилі. Колісниця на двох дискових колесах мала невеликий овальний кузов з поручнями, розрахований на одну людину й відкритий ззаду. Фігура колісничного (висота – 16 см) відлита у вигляді голого лисуватого європеоїда з ледь зігнутими в колінах ногами й виразним напруженим фалосом. Силует гострого кута утворюють два запобіжні пристрої-планки, що опускаються від поручнів кузова на спину собаки на дишлі колісниці. Анатолій Щетенко досить переконливо пов'язує цей персонаж з ведичним солярним божеством Пушаном, другом-сподвижником Індри. Пушан (Пушистий) набув слави велелюбного коханця-запліднювача, який спокушав матір, спокусив сестру, але взяв перспективний шлюб з донькою Сонця. Ось його характеристики: *«Герой, кращий з колісничних, / Загнав золоте колесо сонце»* (Щетенко, 2007, с. 163).

Отже, опинившись у морфологічному ряду поміж Тором і Пушаном, колісничний з Безіменного має шанс претендувати передовсім на роль культурного героя-запліднювача, аніж рудокопа, що в поті чола свого заробляє на прожиток.

Колісничну тему доповнюють рядки знаків, інтерпретовані як поховальний кортеж, на поховальних горщиках з Сухої Саратовки Саратовської області, Російська Федерація (Галкин, 1997, рис. 1 влейка) та Спаського, верхня течія річки Урал (Стоколос, 1972, с. 47, рис. 13: 12). На них антропоморфний знак з поводом у руці знаходиться позаду від кузова колісниці (Спаське). Рух колісниці, як і в Безіменному II, моделюється справа наліво. Аналогічні сюжети відомі на поховальних урнах зі Словаччини й Угорщини (Чередниченко, 1976, с. 142-144, рис. 10-11). Постає питання: як сприймати в такому умовно-знаковому контексті схему колісниці (пара коліс у горизонтальній проекції, з'єднаних прямою лінією, кутом, трапецією, дугою) – малюнком чи піктограмою (знаком)? У Китаї за доби пізньої бронзи такий знак став піктограмою зі значенням *«колісниця»*. Російська дослідниця Олена Кузьміна свідомо ставить колісничний петрогліф з Паміру та китайську

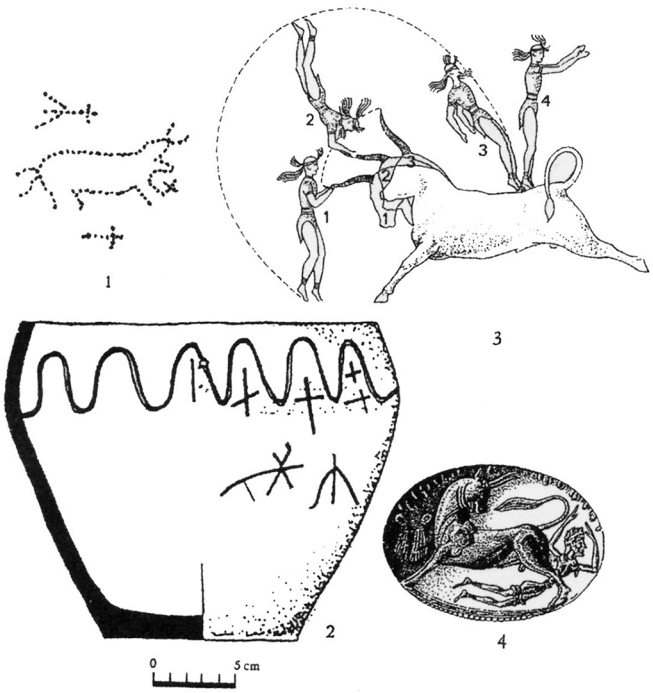

Мал. 17
Сюжет *«гра акробата з биком»* у знакових композиціях Центрально-Східної Європи:
1 – карбування на бронзовій сокирі з Трансильванії (Отрощенко, 1998);
2 – graffiti на банці зі Старої Тойди, курган 4 (Отрощенко, 1998);
3 – реконструкція фаз гри юнака з биком (Pars, 1957);
4 – акробат з биком на щитку персня зі Смірни (Kehnscherper, 1973)

піктограму в один знаковий ряд (Kuz'mina, 2007, p. 667, fig. 54: 13, 18). Існує погляд, що такі колісниці-знаки відтворюють *«міфологічний образ колісниці»* (Сергєєва 2001, с. 14, рис. на с. 11).

Серед окремих знакових композицій можна вловити сюжет вправ юнака з биком, відомий з фресок палацу Міноса на острові Крит та на інших зразках мінойського мистецтва (мал. 17: 4), простежений на окремих знакових композиціях із Центрально-Східної Європи. Реконструкцію чотирьох послідовних вправних дій акробата, який робить кульбіти понад тілом розлюченої тварини (мал. 17: 3), запропонував Ганс Парс (Pars, 1957; Kehnscherper, 1973, s. 90-91). На горщику зі Старої Тойди, Воронезька область, Російська Федерація, знак *«людина»* поставлено перед знаком *«рогата тварина»* (мал. 17: 2), що відповідає стартовій позиції атлета. На площині бронзової сокири зі скарбу Цофальва в Трансильванії викарбувано третю фазу дій – проліт акробата понад хребтом тварини (мал. 17: 1). Ганс Парс, малюючи свою схему, використав ефект мультиплікації: три голови бугая відповідно до перших трьох фаз гімнастичної вправи з твариною. Але майстер з Цофальви намагався викарбувати в металі аналогічний прийом мультиплікації на 3500 років раніше: у бугая дві позиції голови (опущена й відкинута назад) та, відповідно, дві позиції хвоста (піднятий і опущений). Отже, навіть на рівні карбування знаків здійснено спробу відтворення динаміки вправи й реакції рогатої істоти на дії атлета (Отрощенко, 2007b, с. 205, рис. 14).

Загалом, підсумовуючи історію понадсторічного вивчення знакових композицій у населення зрубної спільноти доби пізньої бронзи, можна припустити, що ми маємо приклад ідеографічного етапу розвитку знакової системи, яка, з певних причин, не розвинулась у фонетичну писемність.

Головним завданням у вивченні знакових систем лишається, повторюю, ретельний збір матеріалів (передовсім глиняних артефактів) зі знаками й видання вичерпного кадастру знаків. Така добірка відкриє нові можливості для уточнення класифікацій знаків, з одного боку, та до нових інтерпретацій знакових композицій – з іншого.

Андриенко, В. П. 1979. О семантике орнамента сосуда из Владимировки. В: Агапов, С. А. (ред.)*Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы*. Тезисы докладов конференции 3-6 декабря 1979 г. Донецк: Издательство Донецкого государственного университета, с. 70.

Артеменко, И. И. 1972. Исследование курганов эпохи бронзы в Брянской области. В: Рыбаков, Б. А. (ред.) *Археологические открытия 1971 года*. Москва: Наука, с. 72-74.

Артеменко, И. И. 1987. Культуры позднего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР. В: Рыбаков, Б. А. (ред.) *Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 106-119.

Бадер, О. Н., Попова, Т. Б. 1987. Поздняковская культура. В: Рыбаков, Б. А. (ред.) *Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 131-135.

Белецкий, А. А. 2006. Краткий отзыв о статье А. А. Формозова и В. В. Отрощенко «Письмена племен срубной культуры», 37 страниц машинописного текста + 17 таблиц с рисунками. *Мова та історія*, 86, с. 6-7.

Березанская, С. С. 1982. *Северная Украина в эпоху бронзы*. Киев: Наукова думка.

Берестнев, С. И. 2001. *Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.)*. Харьков: ПФ Амет.

Беседин, В. И., Сафонов И. Е. 1996. Числа в орнаментации керамики срубной культуры. *Российская археология*, 2, с. 22-33.

Бобринский, А. А. 1902. О некоторых символических знаках, общих первобытной орнаментике всех народов Европы и Азии. В: *Труды Ярославского областного съезда исследователей истории и древностей Ростово-Суздальской области*. Москва: Южно-Русское книгоиздательство Ф. А. Йогансона.

Богданов, С. В. 2001. Першинский курганный могильник. В: *XV Уральское археологическое совещание*. Тезисы докладов Международной научной конференции. Оренбург: ООО «Оренбургская губерния», с. 64-67.

Боровицька, О. М. 2007. Проблематика соціально-прагматичного підходу до аналізу знакової системи (на прикладах аналізу системи давніх племен зрубної спільноти). В: Ветров, В. С. (ред.) *Искусство и религия древних обществ*. Луганск: Світлиця, с. 69-71.

Брайчевський, М. 1998. *Походження слов'янської писемності*. Київ: Наукова думка.

Буров, Г. М. 1978. К вопросу о загадочных знаках на сосудах срубной культуры. В: *Древние культуры Поволжья и Приуралья*. Научные труды Куйбышевского государственного педагогического института. Куйбышев: Куйбышевский государственный педагогический институт, 221, с. 73-75.

Буров, Г. М. 1997. Система знаков на керамике срубной культурно-исторической общности: опыт интерпретации. *Древности степного Причерноморья и Крыма*. Запорожье: Запорожский государстенный университет, Запорожский областной краеведческий музей, Государственный историко-археологический музей-заповедник «Каменная могила», VI, с. 48-64.

Васильев, И. Б. 1976. Каменновражский курганный могильник. *Очерки истории и культуры Поволжья*. Куйбышев: Издательство Куйбышевского государственного педагогического института, 1, с. 4-33.

Васильев, И. Б. 1977. Лузановский курганный могильник (материалы раскопок). В: Басин, С. Г. (ред.) *Средневолжская археологическая экспедиция*. Куйбышев: Издательство Куйбышевского государственного педагогического института, с. 5-43.

Гаврилюк, Н. О., Рассамакін Ю. Я., Разумов С. М., Остапенко М. А., Дараган М. М., Ковальов, М. В., Мінаєва, Н. І. 2007. Розкопки курганів на о. Хортиця у 2006 р. *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007*. – Київ: Інститут археології НАН України, 9, с. 130-136.

Гаврилюк, Н. А., Черных Л. А. 1990. Курган у г. Васильевка Запорожской области 1990. *Древности степного Причерноморья и Крыма*. Запорожье: Запорожский государственный университет, Запорожский областной краеведческий музей, Государственный историко-археологический музей-заповедник «Каменная могила», 1, с. 91-101.

Галкин, Л. Л. 1997. Сосуд срубной культуры с сюжетным рисунком из Саратовского Заволжья. *Советская археология*, 3, с. 189-196.

Гершкович, Я. П., Евдокимов, Г. Л. 1982. Об одной категории костяных изделий срубной культуры.*Советская археология*, 4, с. 228-231.

Гершкович, Я. П., Якубенко, О. О. 2001. Календарний фриз на посудині бронзової доби з Аксютинецьких курганів. В: Клочко, Л. С. (ред.) *Музейні читання*. Київ: Музей історичних коштовностей України, с. 72-80.

Гольмстен, В. В. 1941. Об элементах орнаментации керамики родового общества на Юге СССР. *Труды отдела истории первобытной культуры Государственного Эрмитажа*. Ленинград: ТОПКЭ, 1, с. 1-8.

Горбов, В. Н., Мимоход, Р. А. 1999. Культовые комплексы на поселениях срубной культуры Северо-Восточного Приазовья. В: Пряхин, А. Д. (ред.) *Древности Северо-Восточного Приазовья*. Донецк: Украинский культурологический центр, с. 24-69.

Горбов, А. Н., Усачук, В. Н. 1993. Дружковский могильник и некоторые вопросы мировоззрения срубных племен. *Археологический альманах*. Донецк: Украинский культурологический центр, 2, с. 115-131.

Городцов, В. А. 1897. Заметки о глиняном сосуде с загадочными знаками. *Археологические известия и заметки*. Москва: Товарищество Типографии А. И. Мамонтова, V (12), с. 385-390.

Городцов, В. А. 1907. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 года. *Труды тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе*. Москва: Типография Г. Лиссонера и Д. Собко, 1, с. 211-285.

Гриневич, Г. С. 1990. *Праславянская письменность. Результаты дешифровки*. Энциклопедия русской мысли, 1. Москва: Общественная польза.

Зайкоўский, Б. 2001. Светапогляд насельніцтва Беларусі ў бронзавым веку. *Od neolityzacji do początków epoki brązu*. Poznań, p. 341-345.

Захарова, Е. Ю. 1996. Крестообразные знаки на сосудах срубной культурно-исторической общности. *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей*. Донецк: Издательство Донецкого государственного университета, 1, с. 132-136.

Захарова, Е. Ю. 1998a. Классификация знаков на керамике срубной культурно-исторической общности. *Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы*. Воронеж, 11, с. 101-111.

Захарова, Е. Ю. 1998b. *Сосуды со знаками срубной культурно-исторической общности*. Автореферат диссертации к. и. н. Воронежский государственный университет.

Захарова, Е. Ю. 2000a. Отражение основного индоевропейского мифа в срубной изобразительной традиции. *Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии*. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию Ивана Васильевича Синицина. Саратов, Энгельс: Типография издательства Саратовского университета, с. 125-127.

Захарова, Е. Ю. 2000b. *Сосуды со знаками срубной общности эпохи поздней бронзы*. Воронеж: Центрально-Черноземное книжное издательство.

Збруева, А. В. 1952. История населения Прикамья в ананьинскую эпоху. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва: Издательство Академии наук СССР, 30 (V). Материалы и исследования по археологии Урала и Приуралья, 322 с.

Истрин, В. А. 1988. *1100 лет славянской азбуки*. Москва: Наука.

Каргин, Ю. Ю. 2006. Варианты орнаментов срубной культурно-исторической общности и критерии их выделения. В: Обыденнова, Г. Т. (ред.) *Урало-Поволжская лесостепь в эпоху бронзового века*. Уфа: Издательство Башкирского государственного педагогического университета, с. 77-92.

Каталог коллекций В. А. Городцова. 1988. В: *Наследие В. А. Городцова и проблемы современной археологии*. Труды Государственного исторического музея. Москва: Государственный Ордена Ленина исторический музей, 68, с. 33-62.

Кислий, О. 2005. *Демографічний вимір історії*. Київ: Арістей.

Клименко, В. Ф. 2001. О крестообразных знаках на сосудах срубной культуры. *XV Уральское археологическое совещание*. Тезисы докладов Международной научной конференции. Оренбург: ООО «Оренбургская губерния», с. 77-79.

Клочко, В. И. 2007. «Мергелева гряда». В: Ветров, В. С. (сост.) *Искусство и религия древних обществ*. Луганск: Світлиця, с. 118-121.

Ковалева, И. Ф. 1989. *Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины)*. Днепропетровск: Издательство Днепропетровского государственного университета.

Кочерженко, О. В., Слонов, В. Н. 1993. О семантике орнамента срубной культуры. *Российская археология*, 3, с. 37-43.

Кравченко, Э. Е. 1996. Охранные исследования кургана «Проклята Могила» на Среднем Донце. *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей*. Донецк: Издательство Донецкого государственного университета, 1, с. 96-100.

Кульбака, В. 2001. Найдавніша індоарійська писемність з території України. В: Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В., Пряхин, А. Д. (ред.) *Доба бронзи Доно-Донецького регіону*. Матеріали 5-го Українсько-Російського польового археологічного семінару. Київ, Вороніж : Видавничо-поліграфічний центр «Ладо», с. 54-58.

Литвиненко, Р. А. 1997. *Колесный транспорт эпохи бронзы Евразийской степи и лесостепи*. Донецк: Издательство Донецкого государственного университета.

Литвиненко, Р. А. 1999. Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья. В: Пряхин, А. Д. (ред.) *Древности Северо-Восточного Приазовья*. Донецк: Украинский культурологический центр, с. 4-23.

Луньков, В. Ю. 2002. Сосуды поселения Горный со знаками и нарушением орнаментального ритма. *Чтения, посвященные 100-летию деятельности В. А. Городцова в Государственном историческом музее*. Москва: Издательство Государственного исторического музея, 1, с. 140-142.

Луценко, Ю. П. 2006. Локальні особливості графічної системи знакового орнаменту на посуді зрубної культури. В: Тубольцев О. В. (ред.). *Збірка наукових праць Першої відкритої конференції молодих вчених з археології, етнографії та мистецтвознавства «Нова археологічна школа»*. Київ: Наш час, с. 10-13.

Лысенко, С. Д. 2007. Динамика развития тшинецкого культурного круга на границе правобережной лесостепи и Полесья. *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski*. Materialy z konferencji: Lancut (26-28.X.2005 r.). Warszawa: Krajowy ośrodek badań i dokumentacji zabytków, s. 341-389.

Мамонтов, В. И. 1996. К вопросу об орнаментальных мотивах на сосудах поздней бронзы Нижнего Поволжья и Дона. *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей*. Донецк: Издательство Донецкого государственного университета, 1, с. 128-132.

Матвеев, Ю. П., Сафонов, И. Е. 1997. Курган 2 у с. Советское. *Пятьдесят полевых сезонов археологов Воронежского университета. Археология восточно-европейской лесостепи*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 10, с. 109-120.

Мочалов, О. Д. 2003. К вопросу о сосудах со знаками срубной культуры лесостепного Заволжья. *Вопросы археологии Поволжья*. Самара: Самарский университет, 3, с. 306-311.

Отрощенко, В. В. 1988. Письмена срубной культуры. *Studia Praehistorica*, 9, s. 151-178.

Отрощенко, В. В. 1995. Нові знаки з пам'яток зрубної культурно-історичної спільності. В: Пряхин, А. Д. (ред.) *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона*. Материалы украино-российского полевого археологического семинара, с. Капитаново, 13-14 июля 1994 г. Луганск, с. 33-34.

Отрощенко, В. В. 1996. Малюнки (знаки) колісниць в пам'ятках культур зрубної спільності. Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей. Донецк: Издательство Донецкого государственного университета, 1. с. 128-132.

Отрощенко, В. В. 1998. Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти. *Археологический альманах*, 7, с. 93-98.

Отрощенко, В. В. 2004. Сюжет двобою у знаковій системі зрубної спільноти. *Проблеми історії та археології України*. Матеріали V Міжнародної наукової конференції 4-6.11.2004 р. Харків: НМЦ «СД», с. 17-18.

Отрощенко, В. В. 2007a. Антропоморфні образи в мистецтві та знаковій системі населення зрубної спільноти. В: Ветров, В. С. (сост.) *Искусство и религия древних обществ*. Луганск: Світлиця, с. 125-130.

Отрощенко, В. В. 2007b. Знакова система племен зрубної спільноти (XVII–XII ст. до н. е.). *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski*. Materialy z konferencji: Lancut (26-28.X.2005 r.). Warszawa: Krajowy ośrodek badań i dokumentacji zabytków, s. 197-212.

Отрощенко, В. В., Захарова, Е. Ю. 2010. Феномен сосудов со знаками эпохи бронзы: научное наследие А. А. Формозова и современное состояние проблемы. В: Каменецкий, И. С., Сорокин, А. Н. (ред.) *Человек и древности: памяти Александра Александровича Формозова*. Москва: Гриф и К., с. 458-463.

Отрощенко, В. В., Корпусова, В. М. 2003. Свастика у знакових системах доби міді-бронзи в Україні. *Маґістеріум. Археологічні студії*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 11, с. 13-18.

Писаревский, Н. П. 1994. Ииркап – владелец чудесных лыж. В: Челяпов, В. П. (ред.) *Историко-культурное наследие. Памятники археологии Центральной России: охранное изучение и музеефикация*. Рязань, с. 95-97.

Привалова, О. И. 1999. Срубные погребения Николаевского могильника в бассейне Кальмиуса. В: Пряхин, А. Д. (ред.) *Древности Северо-Восточного Приазовья*. Донецк: Украинский культурологический центр, с. 88-97.

Пряхин, А. Д. 1971a. *Абашевская культура в Подонье*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета.

Пряхин, А. Д. 1971b. Новые сведения об абашевской культуре. *Археологические открытия 1970 года*. Москва: Наука, с. 62-64.

Пряхин, А. Д. 1993. *Мосоловский поселок эпохи поздней бронзы*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, Кн. 1.

Пряхин, А. Д., Захарова Е. Ю. 1996. Знаки на сосудах средней бронзы доно-донецкого региона. *Доно-донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 1, с. 58-63.

Пряхин, А. Д., Захарова, Е. Ю. 2001. Сосуды со знаками доно-волжской абашевской культуры. В: Колев, Ю. И. (ред.) *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация*. Самара: Издательство ООО «НТЦ», с. 262-266.

Пустовалов, С. Ж. 1998. О росписях на дне катакомб ингульской культуры и о проблемах этносоциальной реконструкции катакомбного общества Северного Причерноморья. В: Пряхин, А. Д. (ред.) *Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, с. 22-51.

Рудинський, М. Я. 1961. *Кам'яна Могила*. Київ: Видавництво АН УРСР.

Рыбаков, Б. А. 1981. *Язычество древних славян*. Москва: Наука.

Сафонов, И. Е. 1996. Особенности хозяйственного календаря срубной культуры доно-донецкого региона. *Доно-донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2, с. 66-70.

Сергєєва, М. С. 2001. Міфологічний образ колісниці у графіці населення степів Східної Європи доби бронзи. *Археологія*, 1, с. 10-18.

Стоколос, В. С. 1972. *Культура населения бронзового века Южного Зауралья*. Москва: Наука.

Супруненко, А. Б. 1986. Сосуды срубной культуры из окрестностей села Орлик. *Советская археология*, 4, с. 243-244.

Суслопаров, М. 1986. Розшифрування найдавнішої писемності з берегів Дніпра. *Київ*, 9, с. 138-149.

Тарасенко, М. О. 2012. *Давньоєгипетська картина світу в образотворчій традиції Книги мертвих часу Нового царства та третього перехідного періоду (віньєтки глав 16, 17 і 42)*. Автореферат дисертації д. і. н. Київ: Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського.

Татаринов, С. И. 1981. Новые сосуды эпохи бронзы со знаками (Донбасс). *Советская археология*, 4, с. 250-253.

Ткачук, Т., Мельник, Я. 2000. *Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд)*. Івано-Франківськ: Плай.
Трубачов, О. В. 1999. *Indoarica в Северном Причерноморье*. Москва: Наука.
Турчанинов, Г. Ф. 1971. *Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы*. Ленинград: Наука.
Формозов, А. А. 1953. Сосуды срубной культуры с загадочными знаками. *Вестник древней истории*, 1, с. 193-200.
Формозов, А. А. 1963. Сосуды со знаками эпохи энеолита и бронзы и история письменности. *Вестник древней истории*, 2, с. 180-183.
Формозов, А. А. 1988. Предисловие. Постановка проблемы. *Studia Praehistorica*, 9, s. 147-151.
Цимиданов, В. В. 2004. *Социальная структура срубного общества*. Донецк: Донецкий национальный университет.
Чередниченко, Н. Н. 1976. Колесницы Евразии эпохи поздней бронзы. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред.) *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 135-150.
Чивилев, В. А. 2002. Сосуд из кургана донской лесостепной срубной культуры у с.Крутогорье Липецкой обл. В: Синюк А. Т. (ред.) *Археологические памятники Восточной Европы*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного педагогического университета, с. 109-112.
Шитов, В. Н. 1987. Курганы срубной культуры в Мордовии. В: Жиганов, М. Ф. (ред.) *Вопросы древней истории мордовского народа*. Саранск: Мордовское книжное издательство, с. 5-49.
Щербань, А. 2009. Свастика в українському гончарстві. *Артанія*, 17 (4), с. 97-100.
Щетенко, А. Я. 2007. К проблеме интерпретации клада культовых предметов из Даймабада (Центральная Индия). В: Ветров, В. С. (ред.) *Искусство и религия древних обществ*. Луганск: Світлиця, с. 131-173.
Chudjakov, M. 1929. Die keramik des Begrabnisplatzes im Dorfe Poljanki. *Anzeiger der Finnisch-Ugrischen Forschungen*. Helsingfors, Bd. 19.
Déchelette, Joseph. 1910. *Manuel d'archéolgie préhistorique celtique et gallo-romanie*. Paris: Librairie Alphonce Picard et Files, II.
Europäisches Erbe. 1994, 2.
Gimbutas, M. 1965. *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*. Paris, London: Ed. Mouton and Co.
Grimm, P. 1942. Nordische Funde der Jungsteinzeit aus der Ukraine. *Germanen Erbe*. Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte, 9/10 (September/Oktober), s. 141-148.
Hausler, A. 1985. Frue Schriftzeichen im nordpontischen Raum? *Zeitschrift für archeaologie*, 1, s. 1-9.
Kehnscherper, G. 1973. *Kreta, Mykene, Santorin*. Leipzig, Jena, Berlin: Urania-Verlag.
Krivaltsevich, M. 1998. The problems of identification and origins of «Trzciniec» the Prypets basin. *Baltic-Pontic Studies*, 6, p. 103-114.
Kuz'mina, E. E. 2007. *The Origin of the Indo-Iranians*. Leiden, Boston: Brill – Leiden Indo-European etymological dictionary series, 3.
Malmer, M. P. 1981. *A Chronological Study of North European Rock Art*. Antikvariska serien 32. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
Pars, Hans H. 1957. *Göttlich aber war Kreta: das Erlibnis der Ausgrabungen*. Olten: Walter-Veri.

Vitaliy Otroshchenko
Doctor of Historical Sciences, Professor. Head of the Department of the Archaeology of the Eneolithic – Bronze age of the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine.
ORCID ID 0000-0001-5707-8384. otrok_o@ukr.net (Kyiv, Ukraine)

Signs on the Late Bronze Age pottery

The article deals with the history of studying the sign system of the population of the Zrubna culture and the neighbouring cultures of the Late Bronze Age (18th-13th centuries BC) from the first finds at the beginning of the 20th century and attempts to interpret them before the creation of the classification of marks during the last quarter of the century. In the end, Olena Zakharova, having studied 1050 signs from 308 artefacts, concluded about semasiography - a graphical semiotic system that reflects the initial degree of writing. Andriy Biletsky proposed the term «graffiti» for the signs of the Zrubna community, but strongly denied the opportunity to read them. Based on the studied sources, we can assume the existence of an ideographic stage

of the development of a sign system and speak of «writing» (graffiti, Schriftzeichen), which have not evolved into phonetic writing in the population of the Zrubna community. The visual-figurative marks, certified by the researchers of the signs, makes it possible to cautiously approach the interpretation of individual iconic compositions, in particular, the multifigure. The possibility of this approach to the interpretation of signs was not denied by Andriy Biletsky. A noticeable variety in the details and combinations of elements of geometric decoration requires an individual approach to each composition.

Exploring the origin of the sign system should consider the potential of local traditions that come from the Eneolithic community Cucuteni-Trypillya and pastoral communities of Bronze Age of the Great Steppe. It is impossible to exclude the perception of individual signs from the outside, from the centers of early civilizations that already had writing.

A comparative characteristic of sign systems of two cultures of the Zrubna community (Pokrovs'ko-Mosolovs'ka and Berezhnivsko-Mayivs'ka) was carried out and the local specificity of each of them was revealed. Observed increase in the concentration of pottery with signs in the areas of the mining and metallurgical centres of the named cultures – in the Kargalinsky area at the middle flow of the Ural river and in Donetsk regions. There is a link between the distribution of artifacts with signs to economically developed regions of the «zrubny» world.

Approaches to the understanding of individual sign series, as the phases of the calendar cycle, are developed. These are so-called cyclic compositions. The pictographic character of the symbols of this group and the transparent symbolism of others give an opportunity to interpret individual iconic compositions, which contain mythological and epic subjects. Tension to this subject is a hallmark of the research of the 21st century, where the story of the victory of Indra (right-hand swastika, bull, horse) over the serpent Vritra (stranded meander or zigzag) is interpreted. A similar plot, made in a naturalistic manner, appears with numerous modifications on the vignette of the Book of the Dead from the time of the New Kingdom in Egypt (1550–1079 /1969 BC), where the body of Apap's snake shreds a cat as the embodiment of the Sun god Ra.

Pictographic compositions with variations of the images of the chariots of the Late Bronze period allow us to recognize the chariot scenes in the ranks of the sings. This theme is complemented by the lines of signs on ceramic vessels, interpreted as burial tuples, which lead to the critically acclaimed Crete-Mycenaean fine art tradition. The pictographic replicas of a well-known scenes of young boy's exercises with bull on the frescoes of the Minos Palace on Crete, marked on artifacts from Central and Eastern Europe, are forced to turn to this topic. Also symbolic friezes on the vessels point to the effect of the animation by accelerating rotation of the sign series.

The main task in the study of sign systems is the thorough collection of artifacts with signs, the publication of the cadastre of signs of the Late Bronze Age. Such a compilation will open new opportunities for clarifying the classifications of signs on the one hand and new interpretations of sign compositions on the other.

Keywords: archaeological ceramology, pottery, Late Bronze Age, Zrubna community, signs, graffiti, epic scenes, ornament, composition, writing.

Отримано 17 жовтня 2018
Received October 17, 2018

УДК 903.23:726.84(477.62)

© **Оксана Коваленко**, 2019
Кандидат історичних наук, доцент,
науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України,
старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства
в Опішному, докторант Полтавського національного педагогічного університету
імені Володимира Короленка. ORCID: 0000-0003-0980-2870.
kovksana@gmail.com (Опішне, Україна)

© **Роман Луговий**, 2019
Викладач Кафедри історії України
Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка.
ORCID: 0000-0002-8824-0513. luhovroman@gmail.com (Полтава, Україна)

Орнаментація посуду катакомбної культури: спроба експериментального вивчення (за матеріалами Сторожівського могильника)

Опубліковано матеріали розкопок кількох поховань донецької катакомбної культури (кургани 18, 22) Сторожівського курганного могильника. Ці поховання мають радіовуглецеві дати 4210±170 та 3870±110 ВР (1σ 3050-2190 cal. ВС). Здійснено аналіз декору посудин. Виділено сім основних його елементів, які складають основні орнаментальні мотиви й композиції: риска – вдавлення палички, відтиск мотузки (одно-, три- та чотирирядний), пальцево-нігтьові вдавлення, «равлик», «зубці». Простежено 7 варіантів рисок, нанесених різними орнаментирами. Серед інших елементів – лінія, прямокутники, виконані шляхом відтискування торцем палички або кістки із кінчиком, форма якого близька до прямокутника. Доведено, що на посудинах зі Сторожового не використовували тасьми. Усі подібні елементи виконано шляхом вдавлення потрійного (четверного) мотузка, що утворює відтиск з паралельних відрізків. Теоретичні висновки й систематизацію орнаментальних елементів перевірено експериментально.

Ключові слова: археологічна керамологія, декор, орнамент, глиняні вироби, доба бронзи, Сторожівський могильник, донецька катакомбна культура.

Упродовж ІІІ тисячоліття до н. е. степові обшири сучасних українських земель займали племена катакомбної культурно-історичної спільноти. Численні поховальні пам'ятки цього часу стали об'єктами досліджень кількох поколінь археологів. Та незважаючи на те, що саме в останнє десятиліття відбулося суттєве збільшення кількості польових досліджень поховальних комплексів катакомбної культури на теренах Дніпровського Лісостепового Лівобережжя, визначення типологічної територіально-локальної належності й аналіз технології виготовлення та декорування глиняного посуду цього регіону комплексно ще не проводилися. Тому важливим залишається введення до наукового обігу нових поховальних комплексів та детальний аналіз матеріалів з них.

У цій розвідці розглянемо орнаментацію посудин донецької катакомбної культури, виявлених під час досліджень 2008, 2010 та 2011 років у курганах Сторожівського могильника.

Групи курганів та майданний комплекс біля с. Сторожове Чутівського району Полтавської області знаходяться на високому правому

березі р. Коломак (лівої притоки Ворскли), на мисоподібному виступі, обмеженому ярами. Систематичне дослідження Сторожівської курганної групи 2007 року розпочала Спільна експедиція Полтавського державного педагогічного університету імені Володимира Короленка, Полтавського краєзнавчого музею, Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. Нині з 26 курганів досліджено 19 насипів. З них: кургани 3, 18, 20, 22 – епохи середньої – пізньої бронзи (катакомбної та зрубної культурно-історичної спільноти) (Коваленко, Луговий, 2008, 2011; Коваленко, Куштан, Луговий, 2009, 2012). Посудини виявлено в похованнях: 9, 10 кургану 18 та 1, 4, 5 кургану 22. Коротко подамо відомості про ці поховальні пам'ятки.

Курган 18 розташовувався в північно-західній частині могильника, у крайньому ряду насипів з напільного боку (мал. 1). Насип округлої в плані форми, напівсферичний, висота 0,20-0,26 м, діаметр 8 м. Курган споруджено над основним похованням донецької катакомбної культури доби середньої бронзи, згодом до його насипу впущено одне поховання донецької катакомбної культури й одне – інгульської катакомбної культури, а пізніше – 7 поховань бережнівсько-маївської зрубної культури доби пізньої бронзи (мал. 2). Матеріали з розкопок цього кургану опубліковано (Коваленко, Куштан та Луговий, 2012, с. 83-94), тому подамо лише основні відомості про комплекс.

У різних частинах насипу на глибині 0,30-0,60 м виявлено фрагменти глиняного посуду. Деякі з них вкриті розчосами, прикрашені горизонтальними рядами відбитків перекрученої мотузки. Уся знайдена кераміка належить до катакомбного часу й, очевидно, пов'язана з тризною над основним та першим впускним похованнями донецької катакомбної культури (мал. 1-4).

Курган 18, поховання 9 *(основне, донецької катакомбної культури).* Знаходилося в центрі кургану в катакомбі, діаметром 2,40 м. Поховання колективне – на дні могили поверх підстилки знаходилися скелети трьох небіжчиків (мал. 2, 4): молодого чоловіка, віком 18-20 років, та, головою до нього, два інші кістяки: жінки 18-20 років і дитини 3-4 років. Конструкція катакомби звичайна як для раннього, так і для пізнього етапів донецької катакомбної культури [група I, тип 3 за Станіславом Братченком (1976, с. 20)].

Опис посудин:

1. Горщик ліплений, округлобокий з високою розтрубоподібною шиєю. Краї вінець орнаментовані пальцево-нігтьовими вдавленнями. Зовнішню поверхню посудини прикрашено складним орнаментом: на шиї – чергування горизонтальних потрійних рядів відбитків скручених мотузок та відбитків косо поставленої палички або прямого штампа, а на плечах і верхній частині тулуба – так званий *«паркетний»* орнамент з чергування блоків горизонтальних і вертикальних потрійних рядів відбитків скручених мотузок (мал. 3: 5; 5: 1). Розміри посудини: висота – 19,5 см, діаметр вінець – 19,6 см, тулуба – 23,0 см, денця – 12,9 см;

2. Мисочка ліплена, невипалена, виготовлена із сірої маси (остеокераміка). Розміри посудини 0,15х0,10 см. На поверхні проступають відбитки ребер гілочок та сліди примітивного орнаменту – округлих вдавлень та ритованих рисок. Ймовірно, посудину виготовлено способом обмазування ззовні та зсередини маленького плетеного кошика сумішшю глини, мулу, подрібнених кісток тощо. На це вказують відбитки й залишки деревини, двошаровість структури;

3. Горщик ліплений, з опуклим тулубом і прямими розтрубоподібними вінцями. Внутрішня поверхня горщика вкрита розчосами, а зовнішня – складним орнаментом, який утворено з двох поясів. Верхній пояс вкриває шию й верхню частину плечей. Він складається з п'яти горизонтальних рядів потрійних відбитків скручених мотузок, простір між якими заповнено штампованим орнаментом: групами косих відбитків прямого штампа, які (крім верхнього ряду) чергуються з групами відбитків круглого спірального штампа. Наступний орнаментальний пояс вкриває нижню частину плечей і весь тулуб до дна – це заповнені трикутники, вершинами донизу, які починаються від верхнього поясу. Їх виконано у вигляді потрійних рядів відбитків

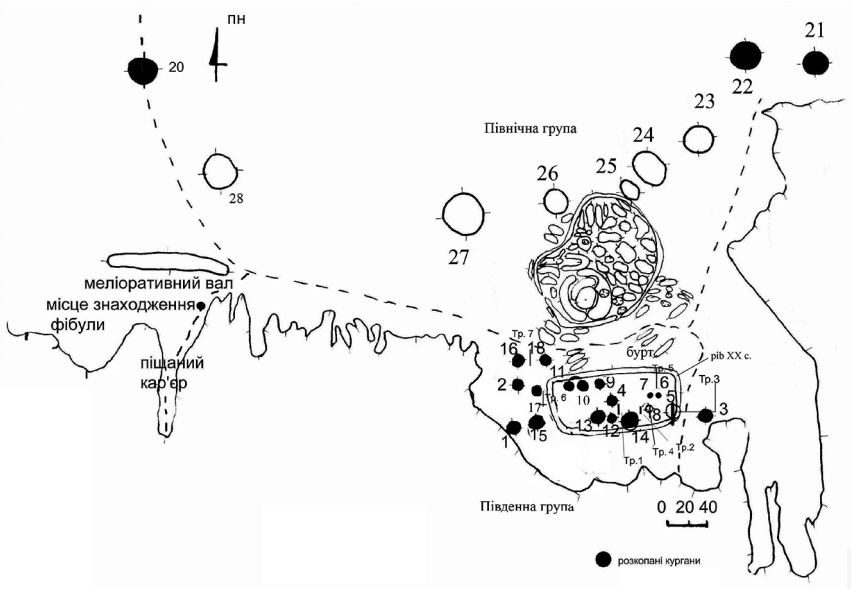

Мал. 1
План Сторожівського курганного могильника.
Малюнок Оксани Коваленко

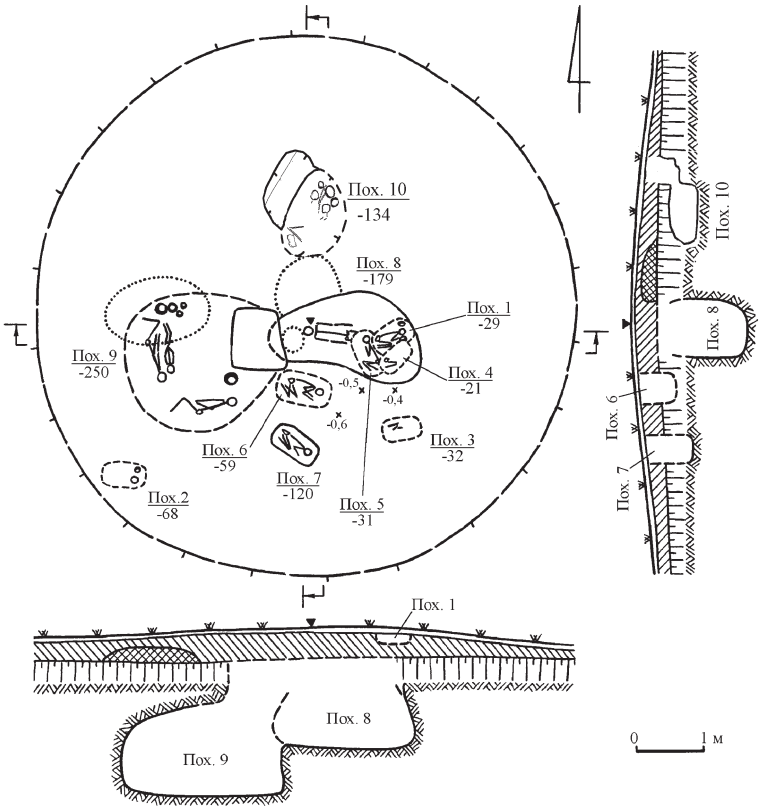

Мал. 2
План та профілі бровок кургану 18. Сторожове
(Коваленко, Куштан, Луговий, 2012, мал. 2)

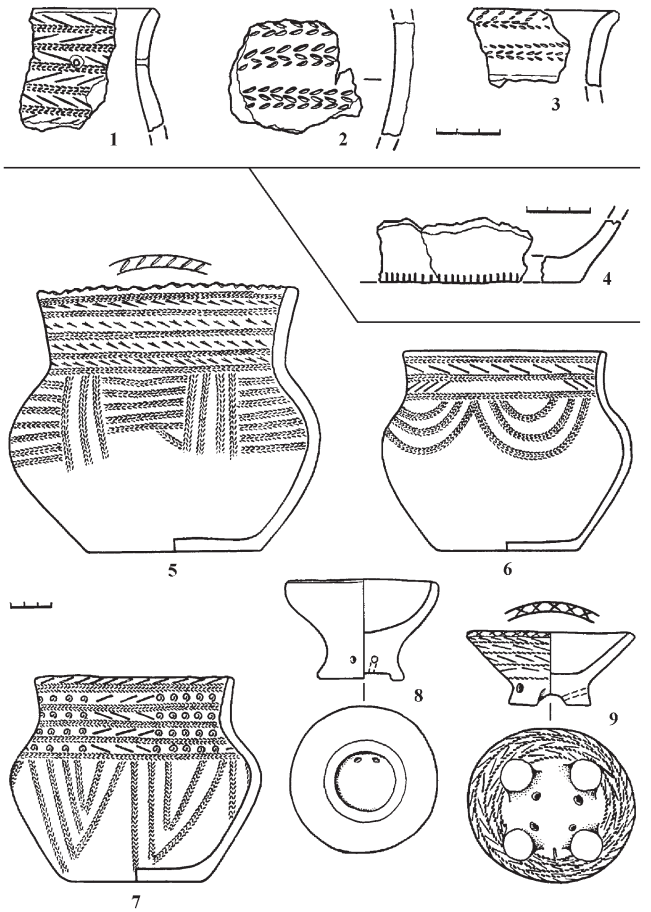

Мал. 3
Глиняний посуд
та його фрагменти
з кургану 18. Сторожове.
Донецька катакомбна культура.
I половина II тисячоліття до н. е.
(Коваленко, Куштан, Луговий,
2012, мал. 3)

скручених мотузок (мал. 3: 7; 5: 2). Розміри посудини: висота – 15,2 см, діаметр вінець – 14,8 см, тулуба – 18,5 см; денця – 10,2 см.

4. Горщик ліплений, з опуклим тулубом та прямими, майже вертикальними вінцями. Орнамент вкриває верхню частину посудини. Його верхній пояс у вигляді трьох рядів відбитків скручених четверних мотузок вкриває вінця горщика. Між двома верхніми знаходиться суцільний ряд косих відбитків прямого штампа, а між двома нижніми – переривчастий. Нижче на плечах міститься інший пояс: напівкруглі заповнені фестони із рядів відбитків скручених четверних мотузок (мал. 3: 6; 5: 3). Розміри посудини: висота – 15,0 см, діаметр вінець – 15,0 см, тулуба – 18,4 см; денця – 10,5 см.

5. Курильниця ліплена, неорнаментована. Чаша напівсферичної форми, ніжка конічна. Дно ніжки на круглому кільцевому піддоні. Зсередини внутрішнього краю піддону на відстані 0,9 см один від одного, зроблено два наскрізні отвори, які виходять у найбільш звуженому місці ніжки (мал. 3: 8). Внутрішня поверхня чаші курильниці вкрита грубими розчосами. Розміри: висота – 7,4 см, діаметр вінець – 11,5 см, денця – 6,4 см, висота ніжки – 5,7 см, товщина кільця піддону 0,9х1,2 см, діаметр кільця – 4,5 см, діаметр отворів – 0,4х0,3 см.

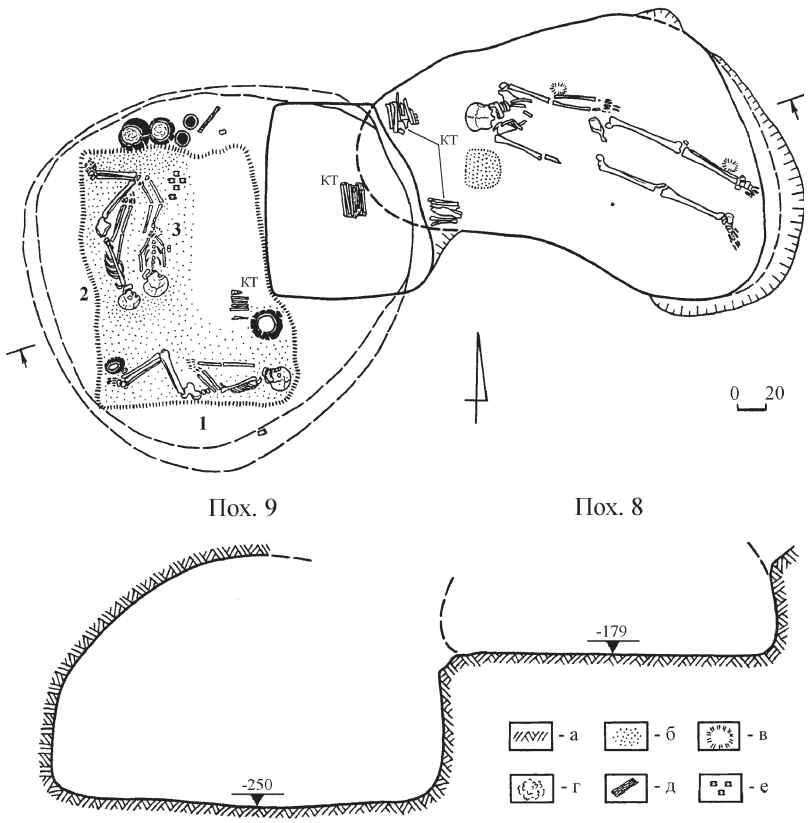

Мал. 4
План поховань 8 та 9 кургану 18. Сторожове. Катакомбна культура (Коваленко, Куштан, Луговий, 2012, рис. 4)
Умовні позначення: а – материк; б – підстилка; в – вохра; г – залишки органіки; д – дерево; е – астрагали

6. Курильниця ліплена, на чотирьох ніжках. Чаша конічної форми, край вінець косо зрізаний назовні й орнаментований хрестоподібними відбитками прямого штампа. Зовнішня поверхня тулуба курильниці вкрита чотирма горизонтальними рядами навскісних коротких відбитків прямого штампа, розділених між собою рядами відбитків перекрученої мотузки. Ніжки грибоподібної форми, витягнуті. У місці переходу від ніжок до дна в ніжках паличкою зроблено наскрізні отвори, імовірно, для підвішування (мал. 3: 9; 5: 4). Розміри курильниці: висота – 5,4 см, діаметр вінець – 12,5 см, діаметр отворів – 0,5 см.

Окрім того, до складу інвентарю входив виріб із ліктьової кістки тварини (кози, вівці), довжиною 10,0 см. Дистальна частина кістки має сліди обробки: її кінчик роздвоєно поздовжнім тонким розпилом, довжиною 1,2 см. Утворені в результаті кінчики виробу мають сліди спрацьованості (мал. 5: 9).

Отже, інвентар поховання 9 кургану 18 представлено типовими, багато декорованими горщиками й курильницями. Горщики мають високі розтрубоподібні або прямі вінця й приземкуватий округлий тулуб (співвідношення висоти посудини до висоти вінець > 0,2). Посудини з такими параметрами Станіслав

1

2

3

4

5

Мал. 5
Поховальний інвентар з поховання 9:
1 – горщик. Глина, ліплення, 19,5x23,0x19,6Dx12,9d см***; 2 – горщик.** Глина, ліплення, 15,2x18,5x14,8Dx10,2d см**;**
3 – горщик. Глина, ліплення, 15,0x18,4x15,0Dx10,5d см**; 4 – курильниця.** Глина, ліплення, 7,4x11,5 см**;**
5 – писало для вохри. Кістка, обточування, 10,0x1,2 см.
Сторожове. Донецька катакомбна культура. І половина ІІ тисячоліття до н. е.
Розкопки Оксани Коваленко та Романа Лугового 2008 року.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному.
Фото Тараса Пошивайла. Публікуються вперше

* *Першою цифрою позначено висоту виробу, другою – ширину. Цифрами з літерними позначками D означено діаметр вінець, d – діаметр денця*

Братченко типологізував як келихи (Братченко, 1976, с. 36-41). Курильниці конічної форми без внутрішнього відділення, на чотирьох ніжках або на суцільному піддоні. Курильниці за типологією Вадима Єгорова належать до типу 1 (без відділення в чаші, на чотирьох ніжках) та типу 13 (без відділення в чаші, на круглому піддоні) (Егоров, 1970, с. 156). Щоправда, в характеристиці як основну ознаку він називає орнаментацію внутрішньої поверхні чаші, тоді як у нашому випадку орнаментовано лише зовнішню. Тип 13 дослідник розглядає як еволюцію такого ж типу із внутрішнім відділенням у чаші. У його типології немає подібних неорнаментованих посудин. Вони належать до різних генетичних еволюційних гілок курильниць. Тобто цю типологізацію до розглядуваних курильниць можна застосувати лише умовно, адже повних аналогій знайденим курильницям поки що не виявлено.

Курган 18, поховання 10 *(впускне, донецької катакомбної культури)* здійснено на північ від центру кургану (мал. 2). Поховальна споруда – катакомба. Вхідна яма має близьку до прямокутної форму, орієнтована за лінією північний схід – південний захід. Її розміри 0,53-0,6х1,10 м, дно знаходиться на глибині 1,34 м. Розміри камери – 1,32х0,80 м.

На дні катакомби виявлено два дитячі кістяки, які лежали паралельно один до одного вздовж її довгої осі. *Похований 1* – підліток. Його тіло було розташоване ближче до входу в камеру. Поза похованого: у скорченому положенні на правому боці із розворотом на спину, обличчям догори, головою на північний схід. *Похований 2* – дитина, яку також покладено в скорченому положенні на правий бік (обличчям до входу в катакомбу), головою на північний схід. Від кістяка збігся лише череп у розвалі (за визначенням антрополога Юрія Долженка, череп деформовано прив'язуванням пласкої дощечки до потиличної частини), та верхня частина кістяка – фрагменти верхніх кінцівок і ребер. Під черепом, біля скроні знаходилася металева прикраса – кільце. За головами обох похованих стояли три посудини. Від входу вони розміщувалися таким чином: менший горщик, завалений набік, більший горщик та мисочка, теж завалена набік. Починаючи з місця між першими двома посудинами й до черепів похованих у два ряди лежали викладені на ребро астрагали (21 шт.) (мал. 6; 7).

Мал. 6
Поховання 10, курган 18 (вигляд з південного заходу). Сторожове. Донецька катакомбна культура. І половина ІІ тисячоліття до н. е. Розкопки Оксани Коваленко та Романа Лугового 2010 року. Фото Оксани Коваленко. Публікується вперше

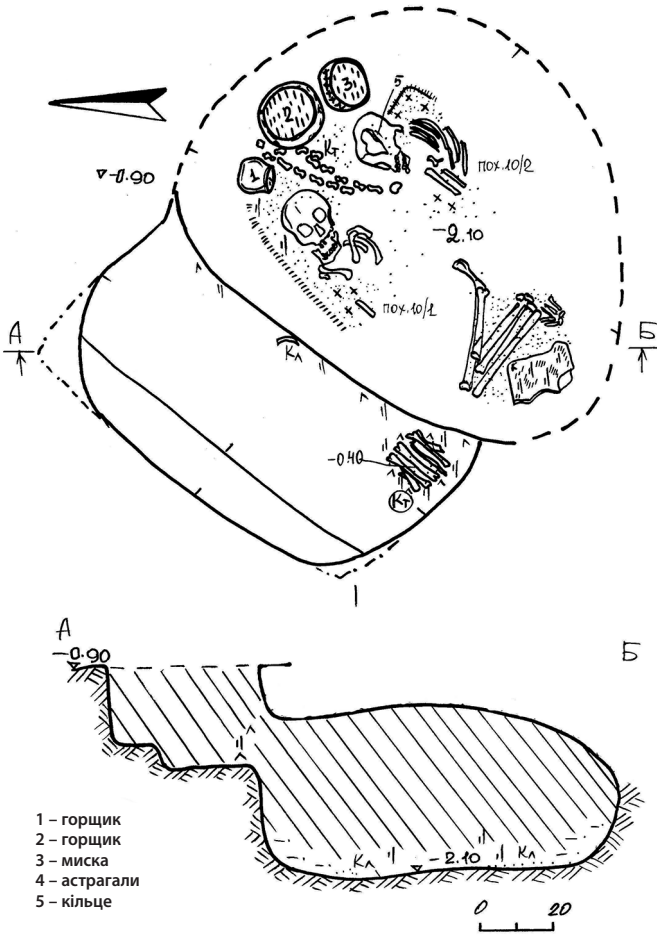

Мал. 7
План та перетин поховання 10 кургану 18. Схема. **Сторожове. Донецька катакомбна культура.**
Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

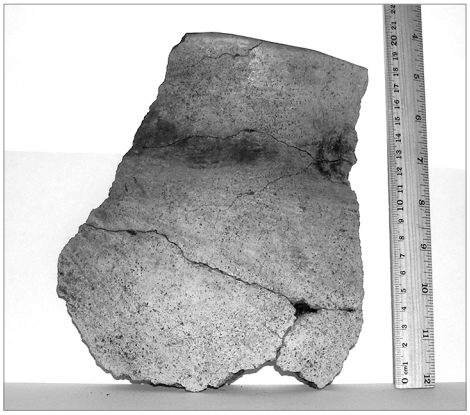

Мал. 8
Фрагмент верхньої частини горщика.
Глина, ліплення, 19x16,6 см.
Сторожове. Поховання 10, курган 22.
Донецька катакомбна культура.
І половина ІІ тисячоліття до н. е.
Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського.
Фото Романа Лугового. Публікується вперше

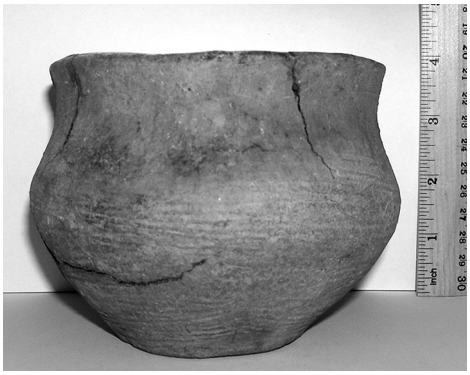
1

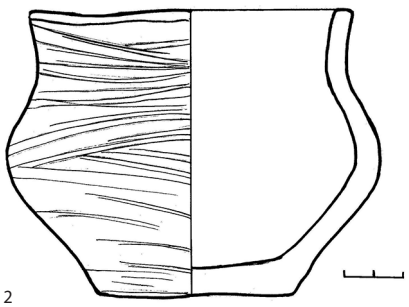
2

3

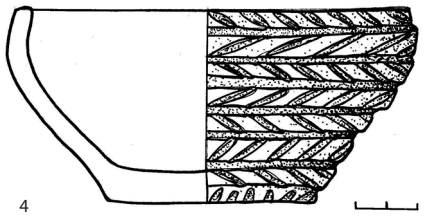
4

5

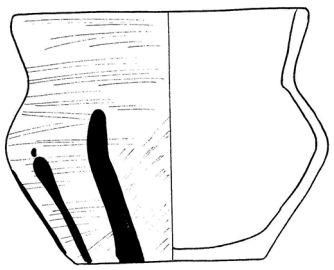
6

Мал. 9
Глиняний посуд з поховання 10, кургану 18:
1-2 – горщик. Глина, ліплення, 9,8x12,8x11,1-11,7Dx6,6d см;
3-4 – мисочка. Глина, ліплення, ритування, вдавлення, 6,2x12,8x12,8Dx6,9d см;
5-6 – горщик. Глина, ліплення, вдавлення, писання, 12x 15,9x14,6Dx9,1d см.

Сторожове. Донецька катакомбна культура. І половина ІІ тисячоліття до н. е.
Розкопки Оксани Коваленко та Романа Лугового 2010 року. Фото Романа Лугового. Малюнки Оксани Коваленко. Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського. Публікуються вперше

Опис посудин:

1. Курильниця, виготовлена з фрагмента верхньої частини глиняного ліпленого горщика. Горщик реконструюється як опуклий, з короткими вінцями, неорнаментований. Зовнішня поверхня вкрита безсистемними розчосами (мал. 8). Реконструйований діаметр вінець горщика – 26 см. Розміри фрагмента – 19х16,6 см.

2. Горщик глиняний, ліплений, з опуклим тулубом і короткими вінцями. Вінця ледь відігнуті назовні, край рівно зрізаний. Посудина неорнаментована, лише на зовнішній поверхні помітно розчоси й сліди фарбування червоною вохрою (мал. 9: 1, 2). Висота горщика – 9,8 см, діаметр вінець – 11,7-11,1 см, тулуба – 12,8 см, денця – 6,6 см.

3. Горщик глиняний, ліплений, з опуклим тулубом та прямими розтрубоподібними вінцями. Внутрішню й зовнішню поверхні посудини вкрито розчосами (мал. 15). Денце й нижню частину горщика шляхом малювання й утворення патьоків чорною фарбою прикрашено зображенням кола з радіальними променями (сонце?). Також денце горщика орнаментовано дрібними наколами прямокутної й овальної форми, виконаними краєм палички, які утворили півколо (мал. 9: 6, 7). Розміри: висота – 12 см, діаметр вінець – 14,6 см, тулуба – 15,9 см, денця – 9,1 см.

4. Мисочка глиняна, ліплена, конічної форми з ледь загнутими досередини вінцями. Зовнішню поверхню прикрашено горизонтальними жолобками. Утворені при цьому пружки вкрито косими насічками, які, попарно перетинаючись, утворюють так званий *«ялинковий»* орнамент (мал. 9: 3, 4). Біля денця помітно слід ремонту у вигляді глиняної латки, зробленої до випалювання. Висота мисочки – 6,2 см, діаметр вінець – 12,8 см, денця – 6,9 см.

Курган 22. Розташовувався на полі, за 200 м на захід від курганоподібного насипу 21, за 30 м на схід від кургану 23 та майданного комплексу (мал. 1). Насип було розтягнуто оранкою в напрямку північ – південь. Діаметр кургану 35 (північ–південь) х 29 (схід–захід) м. Висота – 0,65 м. Форма насипу округла. Насип складено із чорнозему, в один прийом. Подекуди простежувалися вальки – дернини. Первісний діаметр насипу, вірогідно, був близько 26 м. Передматерик зафіксовано на глибині 0,45 м, материк – 0,75 м. У центральній частині кургану простежено викид з поховання 1 та об'єкта 1 – жовтий лесовий суглинок (мал. 10). Викид з основного поховання 1 мав вигляд півкола, діаметром до 10 м (північ – південь). Він лежав на давньому горизонті, на глибині 0,40-0,45 м.

Курган 22, поховання 1 *(основне, донецької катакомбної культури)* виявлено майже в центрі кургану, між репером та 2,15 м на північ (мал. 10). Простежено дерев'яне перекриття вхідної ями, яке складалося з кількох дерев'яних дощок (на глибині 1,26-2,09 м). На дні вхідної ями (мал. 11), упритул до дерев'яного перекриття, виявлено виріб із кістки. Форма його округла, пустотіла, нагадує чашоподібну посудину. Виготовлений із черепа людини (?). Усередині чорного кольору (обпалена або вимазана сажею), обсипана малиновою вохрою. Діаметр виробу – 15 см. Зверху п'ять бронзових заклепок, у вигляді тонкої металевої пластини із загнутими краями, розміром 3х4 мм.

Катакомба округлої форми, діаметром 3,5 (по лінії північ – південь) х 2,10 (схід – захід) м (мал. 11). Форма циліндрична, дно пласке. Глибина дна — 2,65 м від репера. Стінки ями зі східного боку не вертикальні – мають невеликі уступи, шириною до 0,1 м. У катакомбі, на дні, виявлено кістяк людини – дитини (3-6 років ?). Положення небіжчика: у скорченому стані, головою на захід, обличчям, вірогідно, до вхідної ями. Стан збереження кісток незадовільний. Детальне положення рук та ніг не встановлюється. Довжина кістяка 0,5 м. Кістяк вкритий вохрою червоного кольору. Біля північно-східного кута ями виявлено кістку людини (вірогідно, її перемістили землерії) та пляма вохри, діаметром 0,4 м. Під кістяком – сліди коричнево-білої підстилки, посипаної червоною, малиновою, бордовою вохрою. Біля голови покійного поставлено горщик із розтрубоподібними вінцями, який зберігся в розвалі (мал. 11), біля ніг, за 0,2 м від північної стінки – фрагмент стінки горщика (разом з іншими фрагментами із заповнення ями утворив верхню частину горщика).

Опис посудин.

1. Посудина глиняна, ліплена, з рівно зрізаним краєм вінець і високими, злегка розхиленими назовні розтрубоподібними вінцями (мал. 12). Тулуб приземкуватий, низький, але різко округлений, з високою, чітко виділеною придонною частиною та пласким денцем. Зовнішню поверхню прикрашено складним орнаментом, який складається з трьох горизонтальних поясів: верхній пояс вкриває шию, де нанесено почережні смуги косо поставленої палички та потрійних рядів відбитків скручених мотузок. Середній пояс вкрив тулуб сімома композиціями, що складаються з трьох, уписаних одне в одне, концентричних кіл потрійних рядів відбитків скручених мотузок, а всередину найменшого вписано відбиток циркульного штампа. Усі композиції розділено між собою вертикальними рядами відбитків циркульного штампа. Придонна частина прикрашена нижнім орнаментальним поясом, що являє собою композицію з 23 трикутників, повернутих вершинами вгору, в які вписано один в один ще два трикутники зі злитою правою бічною стороною. Розміри: діаметр вінець – 15,5 см, діаметр тулуба – 17,5 см, діаметр денця – 11,2 см, висота – 14 см.

2. Фрагменти верхньої частини глиняного ліпленого горщика з відхиленими назовні вінцями із рівно зрізаним краєм. Зовнішня поверхня добре загладжена й орнаментована крапками й смугами фарби (сажі) чорно-

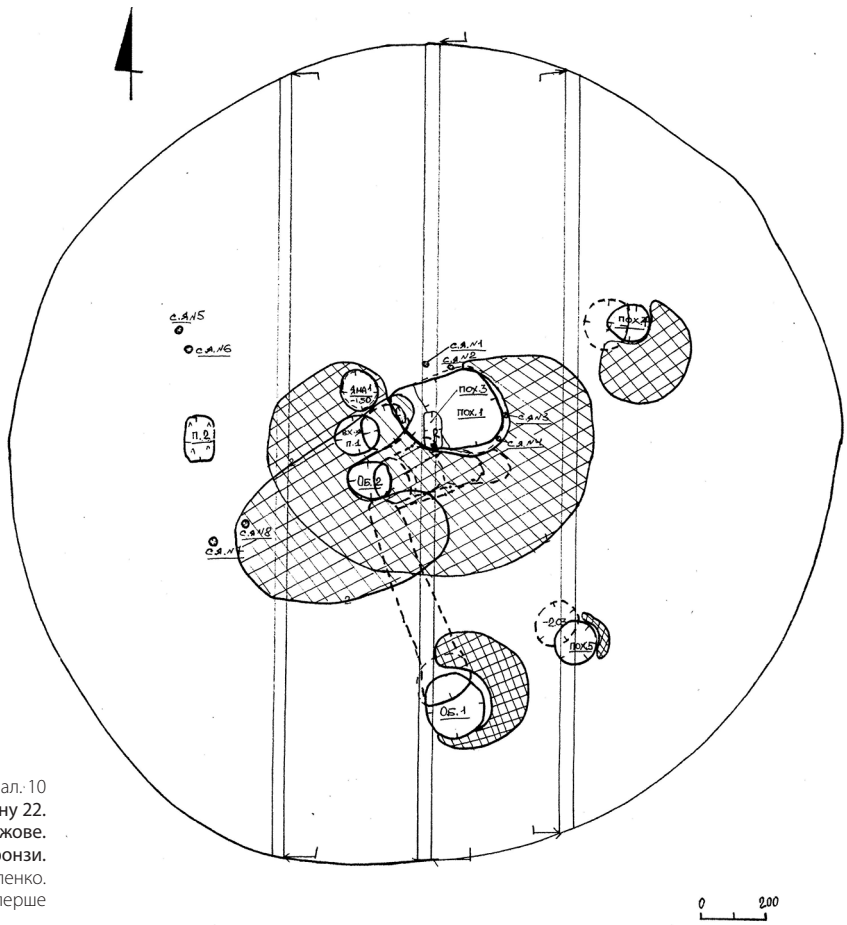

Мал. 10
План кургану 22.
Сторожове.
Доба бронзи.
Схема Оксани Коваленко.
Публікується вперше

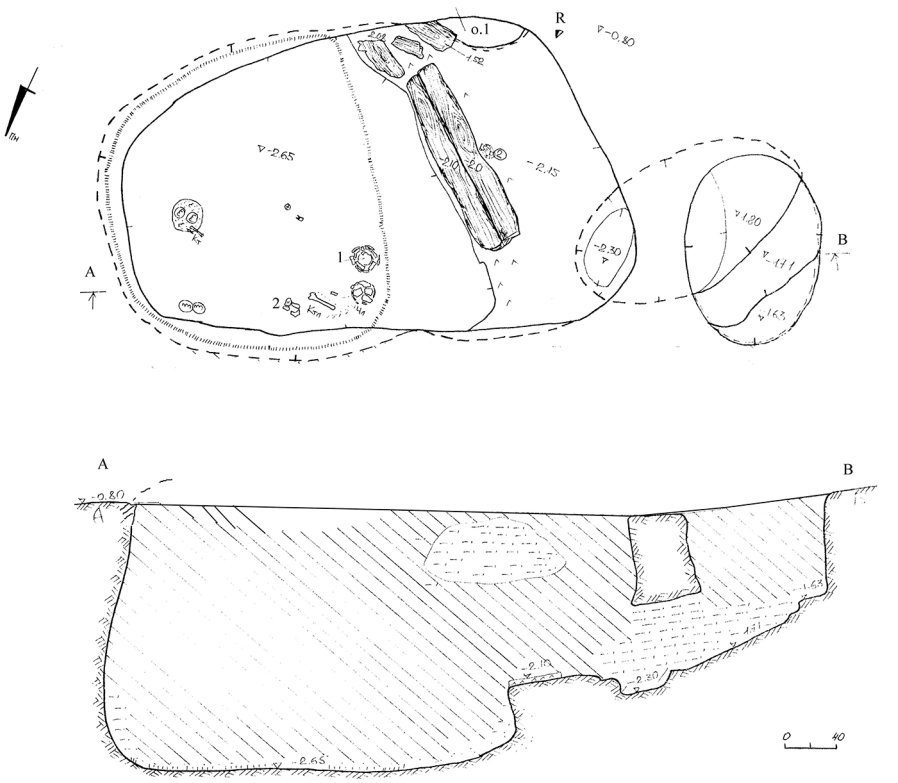

Мал. 11
План та перетин поховання 1 кургану 22. Схема. **Сторожове. Донецька катакомбна культура.**
Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

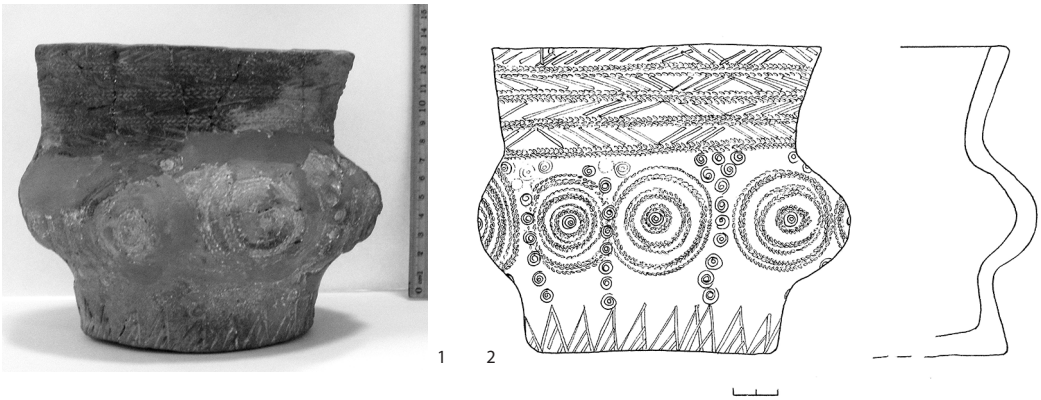

Мал. 12
Горщик. Глина, ліплення, вдавлення, 14x17,5x15,5Dx11,2d см.
Поховання 1, курган 22. Сторожове. Донецька катакомбна культура. І половина ІІ тисячоліття до н. е.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського. Розкопки Оксани Коваленко та Романа Лугового 2011 року.
Фото Романа Лугового. Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

коричневого кольору. Горщик склеєно із 9-ти фрагментів. Діаметр вінець – 22 см.

Курган 22, поховання 4 *(впускне, донецької катакомбної культури)* виявлено за 1,30 м від 4 м північ, по східній бровці (мал. 10; 13). У вхідній ямі було виявлено три сходинки із нерівними (обваленими й зачовганими) краями. Ширина сходинок – 0,35, 0,32 та 0,23 м, глибина – 0,2, 0,35 та 0,45 м від рівня впуску, відповідно. Внизу сходинка, на глибині 0,8 м від рівня впуску, переходила в катакомбу (мал. 13). Вона округла в плані, дещо видовжена, розмірами 1,55х1,80 м. Склепіння завалилося в давнину. Унаслідок цього горщик упав на бік і трохи накотився на покладені поряд астрагали. Дно катакомби рівне, вкрите підстилкою, можливо, зі шкіри. Воно знаходилося на глибині 2, 12 м.

У катакомбі виявлено поховання людини (підлітка?), здійснене вздовж довгої осі катакомби, головою на південь, обличчям до вхідної ями (мал. 13). Положення небіжчика скорчене із розворотом на спину. Його вкривали дрібні цятки вохри червоного кольору.

У головах покійного, за 0,25 м на південний схід, стояв горщик. Поряд купою було складено (можливо, первісно в шкіряному мішечку) 52 астрагали та 1 *«бабку»*. Їх теж посипано вохрою. У ногах покійного, за 0,4 м на північ, розміщено *«курильницю»,* виготовлену з фрагмента великого горщика, покладеного внутрішньою поверхнею. Можливо, у черепку (нижній частині) горів вогонь, оскільки сам черепок чорний на зламі, стінка катакомби біля нього пропечена, а поряд траплялися вуглинки. У верхній частині, перевернутій внутрішньою поверхнею догори, вогонь не горів, там була вохра. Можливо, це частини від однієї посудини. Вірогідну графічну реконструкцію представлено на мал. 15.

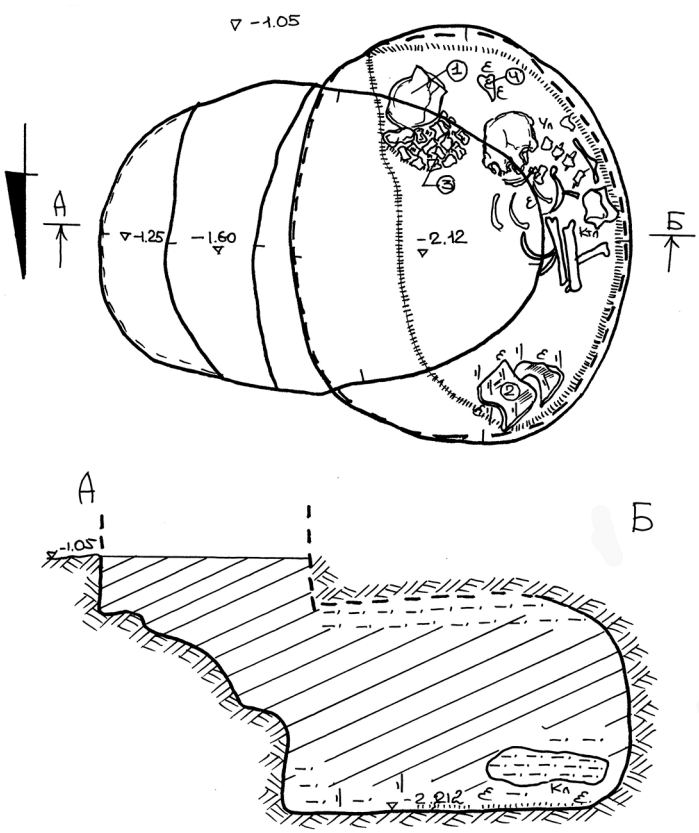

Мал. 13
План та перетин поховання 4 кургану 22:
1 – горщик;
2 – фрагменти горщика;
3 – астрагали;
4 – шматок вохри.
Схема.
Сторожове.
Донецька катакомбна культура.
Малюнок Оксани Коваленко.
Публікується вперше

За потилицею покійного, за 0,15 м на захід, покладено великий конусоподібний шматок вохри.

Опис посудин.

1. Горщик з прямими вінцями та досить крутими й округлими плечима (мал. 14). Тулуб плавно звужується до плаского дна. Край вінець орнаментовано відбитками палички, обмотаної ниткою. Вся зовнішня поверхня посудини вкрита горизонтальними рядами косих відбитків тієї ж палички, розділеними смугами відбитків чотирьох скручених мотузок. Розміри: діаметр вінець – 15,8-18,0 см; діаметр тулуба – 18,5 см; діаметр денця – 9,5 см; висота – 16,4 см.

2. Нижня частина глиняного ліпленого горщика. Зовнішня й внутрішня поверхні вкриті розчосами. Розміри: діаметр денця – 12,5 см; висота збереженої частини боків – 9,5 см.

3. Верхня частина горщика з відігнутими назовні вінцями, з рівно зрізаним та ледь потовщеним краєм (мал. 15). Тулуб округлий. На зовнішній край вінець нанесено перехрещені вдавлення косо поставленої палички чи тріски. Нижче, на вінцях і плечах, орнамент виконано

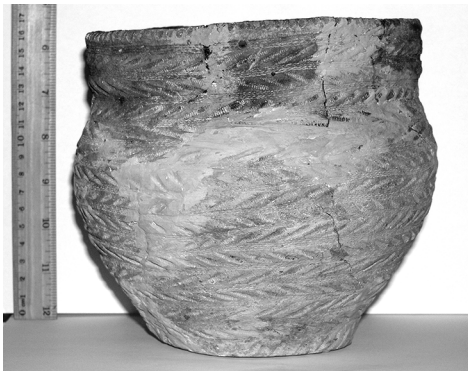

1

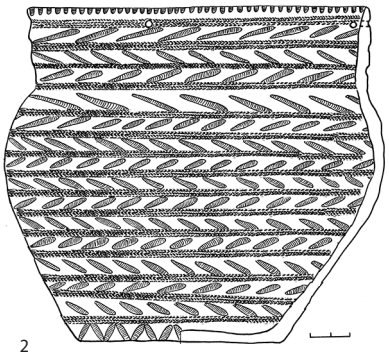

2

▌Мал. 14
Горщик. Глина, ліплення, відтискування, 16,4x18,5x15,8-18,0Dx9,5d см.
Сторожове. Поховання 4, курган 22. Донецька катакомбна культура. І половина ІІ тисячоліття до н. е.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського. Розкопки Оксани Коваленко та Романа Лугового 2011 року.
Фото Романа Лугового. Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

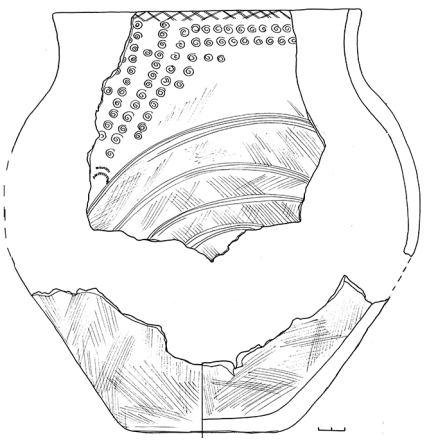

▌Мал. 15
Горщик.
Глина, ліплення, відтискування,
реконструйовані розміри:
36,0x24,0Dx9,5d см.
Сторожове. Поховання 4, курган 22.
Донецька катакомбна культура.
І половина ІІ тисячоліття до н. е.
Розкопки Оксани Коваленко
та Романа Лугового 2011 року.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя
Кричевського. Малюнок Оксани Коваленко.
Публікується вперше

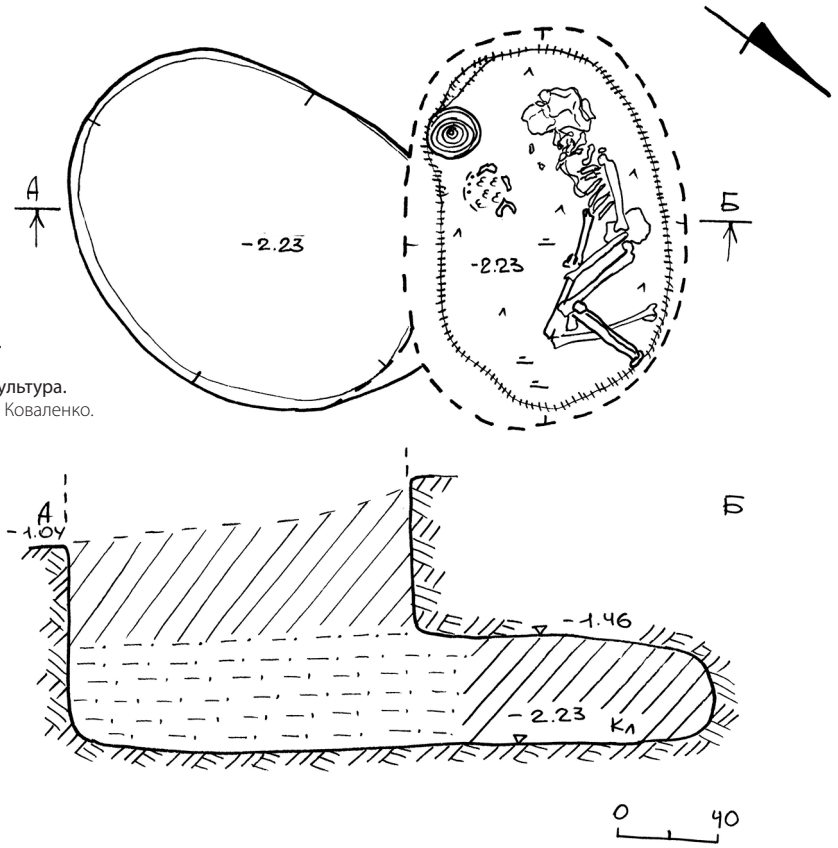

Мал. 16
План і перетин
поховання 5 кургану 22.
Сторожове.
Донецька катакомбна культура.
Малюнок (схема) Оксани Коваленко.
Публікується вперше

у вигляді п'яти горизонтальних паралельних рядів відбитків циркульного штампа. Від трьох нижніх сусідніх відбитків опущено ще ніби вертикальний пояс на п'ять рядів таких самих відбитків. Під центральним рядом помітно вдавлення витої мотузки, вигнутої півмісяцем. Весь інший простір тулуба вкрито розчосами зубчатого штампа. Розміри: діаметр вінець – 24,0 см; діаметр тулуба – 36,0 см.

Курган 22, поховання 5 *(впускне, донецької катакомбної культури)* (мал. 10) (Коваленко, Луговий, 2011, арк. 12-30). Глибина виявлення – 1,04 м. Вхідна яма округла. Стінки та дно ями рівні. Розміри 1,35х1,25 м. Вхід до катакомби являв собою чорну пляму овальної форми. Розміри лазу 0,75х0,35 м. Вхід вузький, *«щілиноподібний»*. Склепіння катакомби на глибині 1,55 м (мал. 16). Катакомба овальної форми. Розміри 1,54х1,0 м. Видовжена у напрямку південний схід – північний захід. Стінки округлі. Дно рівне, на глибині 2,23 м. У катакомбі здійснено поховання. Небіжчик лежав на правому боці, у скорченому положенні, головою на південь, обличчям на схід, до вхідної ями. Загалом, орієнтація кістяка – південний схід. Ноги зігнуті й перехрещені в колінах. Права нога підігнута під ліву. Руки зведені до тазу. Ліву руку покладено вздовж тулуба й зігнуто в лікті. Кістки збереглися дуже погано. Перед обличчям покійного на дно нанесено пляму червоної вохри, діаметром 20 см. Поряд з нею кілька хребців тварини викладено півколом. Біля входу до катакомби, за 0,15 м та за 0,26 м від черепа, поставлено на вінця гостродонний горщик (мал. 17). Зберігся пустим. Горщик з округлим дном по всій зовнішній поверхні прикрашений

концентричними колами зубчастого штампа, по центру дна риска зубчастого штампа. Внутрішня поверхня вкрита розчосами зубчастого штампа. Діаметр вінець – 14,3 см; діаметр тулуба – 16,0 см; висота – 14,0 см. Під вінцями горщика на дні ями – біла пляма від зотлілої органіки.

Дно катакомби вкрите коричневим тліном від підстилки. На ній та верхній частині кістяка траплялися дрібненькі цятки вохри. Біля тазу, ніг, входу до катакомби виявлено вуглинки.

Характеристика декору. Посудинам зі Сторожового притаманні риси, типові для пам'яток західного ареалу пізньодонецьких пам'яток. Центральне поховання 9 кургану 18 Сторожівського могильника можна віднести до пізнього етапу донецької катакомбної культури (Смирнов, 1996, с. 111-112). Ознаками пізнього етапу є: наявність келихів з високою шиєю й відсутність у них піддонів, курильниць без внутрішнього відділення на суцільному круглому піддоні; значне поширення в орнаментації посуду відбитків прямого штампа (Братченко, 2004, с. 180-184); звичай розміщення жертовної м'ясної їжі на дні шахти катакомби (Смирнов, 1996, с. 101). Курильниця на чотирьох ніжках, подібна до сторожівської, походить з поховання раннього етапу середньодонської катакомбної культури Першого Власовського могильника (5/2) (Синюк, Матвеев, 2007, рис. 13: 2). Нині кераміка є ледь не основним індикатором виявлення регіональної специфіки в межах катакомбної культурної спільноти (Берестнев, 2001, с. 22). Посуд прикрашали заглибленим орнаментом: переважають горизонтальні ряди відбитків тасьми або перекрученої мотузки в поєднанні з рядами відбитків прямого чи круглого спірального штампів. На горщиках відбитками тасьми також створювали композиції у вигляді *«паркету»*, трикутників вершинами донизу та напівкруглими фестонами.

Микола Чмихов на посуді з Донеччини та Нижнього Подоння виокремив 14 крупних елементів орнаменту, Ірина Ковальова, після аналізу посуду Орільсько-Самарського межиріччя до них додала ще три (Щербань, 2011, с. 69-70). Найбільш детально охарактеризував орнаментацію посуду катакомбної культури лісостепу Лівобережної України Сергій Берестнєв (Щербань, 2011, с. 70; Берестнев, 2001, с. 67, 165-177).

Досліджені в Сторожовому посудини дозволяють детально розглянути декор посудин

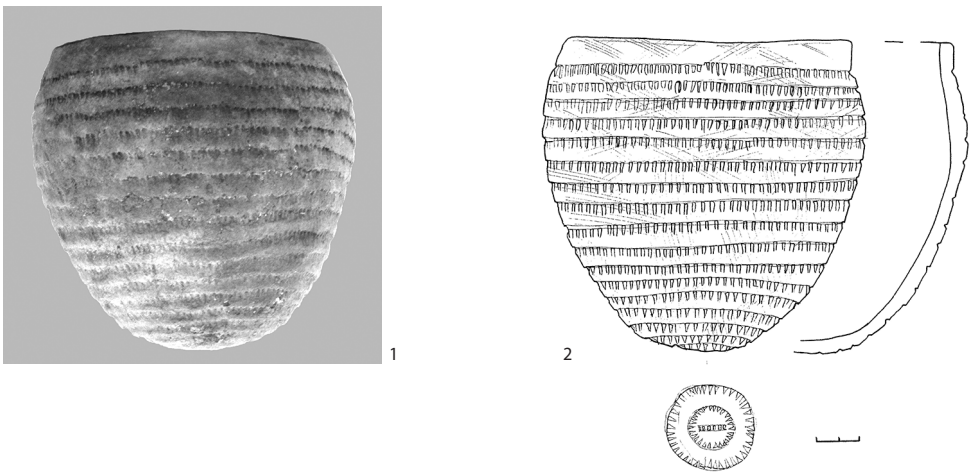

Мал. 17
Горщик. Глина, ліплення, штампування, 14,0x16,0x14,3D см.
Сторожове. Поховання 5, курган 22. Донецька катакомбна культура. І половина ІІ тисячоліття до н. е.
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського. Розкопки Оксани Коваленко та Романа Лугового 2011 року.
Фото Романа Лугового. Малюнок Оксани Коваленко. Публікується вперше

ISSN (print) 2663-5755 • Археологічна Керамологія • 1 (1) • 2019

Таблиця 1 (стор.94-99)

Елементи декору та орнаментальні схеми на посудинах донецької катакомбної культури

	Елемент орнаменту	Опис	Зображення елемента	Шифр посудини	Мотив	Композиція
1	Риска. Вдавлення палички або кістки	Нанесений паличкою з одним нерівним краєм, округлою в перетині, можливо, пустотілою всередині, або з краями-«ріжками»		Курильниця к.18, п. 9 *тулуб, вінця*	Ряди Хрести 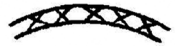	
1.1		Нанесений паличкою, пустотілою всередині, або з краями-«ріжками»		Горщик 1 к. 18, п. 9 *вінця*	Горизонтальні ряди	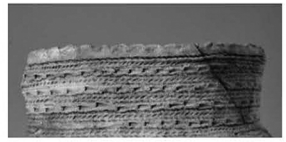
1.2		Косі риски на горщику, нанесені шляхом протягування орнаментиром з досить тонким кінцем		Горщик 2 к. 18, п. 9 *вінця*	Горизонтальні ряди	
1.3		Нанесений паличкою з одним нерівним краєм, округлою в перетині		Горщик 2 к. 18, п. 9 *вінця*	Горизонтальні ряди	

1.4	Нанесений паличкою з одним нерівним краєм, округлою в перетині, із нерівними краями		Горщик 3 к.18, п. 9 *вінця*		
1.5	Довга паличка з прямо зрізаним кінцем		Горщик к. 22, п. 1 *вінця, придонна частина*	Ряди праворуч та ліворуч орієнтованих вдавлень Трикутники	
1.6			Миска к. 18, п. 10 *тулуб, край вінець*	Горизонтальні ряди косо поставлених відтисків	

	Елемент орнаменту	Опис	Зображення елемента	Шифр посудини	Мотив	Композиція
2	Відтиск мотузки	Нанесений скрученою мотузкою в один ряд		Курильниця к. 18, п. 9		
3	Трирядний відтиск мотузки	Нанесений інструментом із намотаними трьома мотузками, одна з яких скручена в протилежний бік. Відрізняється більш округлими відтисками		Горщик 1 к. 18, п. 9 *вінця, плечі*	Горизонтальні й вертикальні ряди	
3.1				Горщик 2 к. 18, п. 9 *вінця, тулуб*	Горизонтальні ряди, трикутники	

3.2			Горщик к. 22, п. 1 *тулуб, вінця*	Горизонтальні ряди, концентричні кола	
4	Чотирирядний відтиск мотузки	Нанесений інструментом із намотаними чотирма тонкими нитками	Горщик 3 к. 18, п. 9 *вінця, плечі*	Горизонтальні ряди, фестони	
4.1			Горщик к. 22, п. 4 *тулуб*	Горизонтальні ряди	
5	Пальцево-нігтьові вдавлення	Нанесено по краю вінець	Горщик 1 к. 18, п. 9 *край вінець*	Утворюють хвилю по краю вінець	

ISSN (print) 2663-5755 • Археологічна Керамологія • 1 (1) • 2019

	Елемент орнаменту	Опис	Зображення елемента	Шифр посудини	Мотив	Композиція
6	«Равлик»	Нанесений черепашкою (?) із зубчастим краєм. Циркульний орнамент – штамп		Горщик 2 к. 18, п. 9 *вінця*	Утворюють ряди по 4 вертикальні й горизонтальні зображення, розділені відтисками мотузки	
6.1				Горщик к. 22, п. 1 *тулуб*	Вертикальні ряди й групи	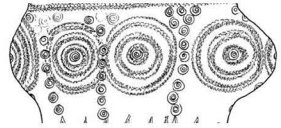
6.2				Фрагмент горщика к. 22, п. 4 *верхня частина*	Горизонтальні й вертикальні ряди та групи 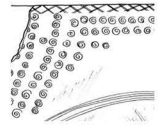	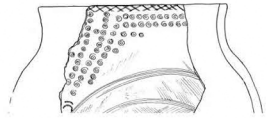
7	«Зубці»	Нанесено зубчастим штампом – черепашкою (?). Помітно три зубці витягнутої прямокутної форми. Зуби ледь заокруглені		Горщик 3 к. 18, п. 9 *плечі*	Ряди із 4 відбитків 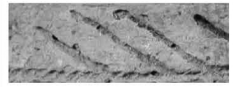	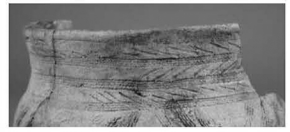

8	«Гусеничка»	Відтиск округлої палички, обмотаної мотузкою		Горщик к. 22, п. 4 *весь тулуб*	Горизонтальні ряди навкісних, у різні боки орієнтованих відтисків Відтиски по краю вінець Відтиски біля дна, які утворюють незамкнений трикутник, вершинами догори
9	Прямокутник	Відтиск нанесено рухами згори вниз прямим кутом інструмента (кістка, паличка), один край якого звужений		Горщик к. 22, п. 5 *тулуб*	Горизонтальні ряди
10	Лінія	Прокреслена лінія, нанесена округлим у перетині інструментом (паличка, кістка)		Миска к. 18, п. 10 *тулуб*	Горизонтальні ряди глибоких вдавлень, що утворюють «пружки»

донецької катакомбної культури. На аналізованих посудинах ми виділили такі елементи декору (див. табл. 1).

Орнаментири. Сергій Берестнєв вважав, що використання кількості орнаментирів залежало від форми посудини: на горщиках частіше використовували один, на інших типах виробів – два-три (Щербань, 2011, с. 71). На горщиках із розтрубоподібними вінцями зі Сторожового прослідковується використання двох орнаментирів (утворюють 7 елементів); на курильниці – двох (2 елементи); на горщику – одного (1 елемент); на мисочці – одного (2 елементи).

Усього ми виділили 10 найпростіших орнаментальних елементів: риску, одно-, три-, чотирирядні відтиски мотузки, пальцево-нігтьові вдавлення, *«равлики»*, *«зубці»*, лінію, *«гусеничку»*, прямокутник. Орнаментирами виступали стулка молюска (*«черепашка»*) із зубцями по краю. В окремих похованнях катакомбної культури трапляються орнаментири, виготовлені зі стулок черепашок (Щербань, 2011, с. 69, мал. 27) – *«зубчасті»,* за визначенням Ірини Ковальової (Ковальова, 1983, с. 29). На посудинах простежуються своєрідні штамповані відтиски: риски-*«зубці»*, циркульні відтиски-*«равлики»*.

На глечикоподібних посудинах та кубках зафіксовано такі мотиви, як плавні хвилясті лінії або дуги, поєднані прямими лініями. Їх виконували *«мотузковими»* орнаментирами [назву подано за Іриною Ковальовою (Ковальова, 1983, с. 29)]. Їх утворюють відтиски тасьми, мотузки, ниток (Берестнев, 2001, с. 165-176). Сергій Берестнєв називав серед орнаментирів цього типу *«шнур»* (Берестнев, 2001, с. 25). *«Шнур»,* за визначенням тлумачного словника, це сплетена, зв'язана, скручена з ниток стрічка. Відтиск шнурів на експериментальних зразках (мал. 19) показав їх невідповідність реальним відтискам на посудинах донецької катакомбної культури. Загалом же, саме мотузкові орнаментальні елементи, попри їх простоту, викликають найбільше запитань до тлумачення. Поширеним, від часів Василя Городцова, є називання всіх мотузкових відтисків *«тесьмою»,* або *«тасьмою»*. Тасьма – сплетена з трьох-чотирьох мотузок стрічка. Подібний до тасьми відтиск дає дві або три мотузки стиснуті разом, скручені в різні боки. До таких висновків дійшла Марія Нікитенко за аналізом кераміки з поселення Перун (Нікитенко, 2003). Тобто вживання терміна *«тасьма»* для опису орнаменту є достатньо умовним до проведення експериментальних та трасологічних досліджень. Технологія виготовлення тасьми передбачає переплетення ниток між собою, що на відбитках нагадує форму *«стільників»* (мал. 19: 2, 3).

Трирядні та чотирирядні відтиски, зафіксовані на посудинах зі Сторожового, не відповідають відтискам тасьми (див. мал. 19; табл. 1). Їх усі виконано шляхом вдавлення потрійного (або четверного) мотузка, що утворює відтиск з паралельних відрізків. При цьому використано 3 або 4 мотузки, скручені попарно в різні боки. Вірогідно, для нанесення не концентричних, а коротких відтисків чи відділених елементів мотузки кріпили на паличку задля полегшення нанесення зображення. На користь фіксованого кріплення свідчать: рівновіддаленість відбитків між собою, однакова ширина елементів, безперервність концентричних кіл.

Водночас, як елемент, традиційно званий *«гусеничка»*, який вкриває тулуб одного із розглянутих *«горщиків»,* виконано інструментом – паличкою із намотаною простою мотузкою. Експериментальні дослідження із подібним типом орнаментира детально описано в роботі Ігоря Глушкова (1996, с. 254).

Найпростіший мотузковий елемент – відтиск однієї скрученої мотузки – зафіксовано лише на курильниці. Між її ніжками нанесено риску. Вона є своєрідним орієнтиром для початку нанесення орнаментального мотиву. На це вказують *«стертість»* орнаментального елемента на цій ділянці, накатування країв орнаменту один на один, зміна кута напрямку.

Ще одним орнаментиром виступають палички або кісточки з пласким та округлим у перетині кінцем (Ковальова, 1983, с 29). У розглянутих випадках цим орнаментиром виконували такі елементи, як *«риски»*. Простежено 7 варіантів рисок, нанесених різними орнаментирами. Переважну їх більшість виявлено на *«горщиках»*, хоча зафіксовано

Мал. 18
Проведення експериментальних досліджень елементів орнаменту в лабораторії Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (виконує гончарка Олена Мороховець). Опішне, Полтавщина. 2013.
Фото Оксани Коваленко. Публікуються вперше

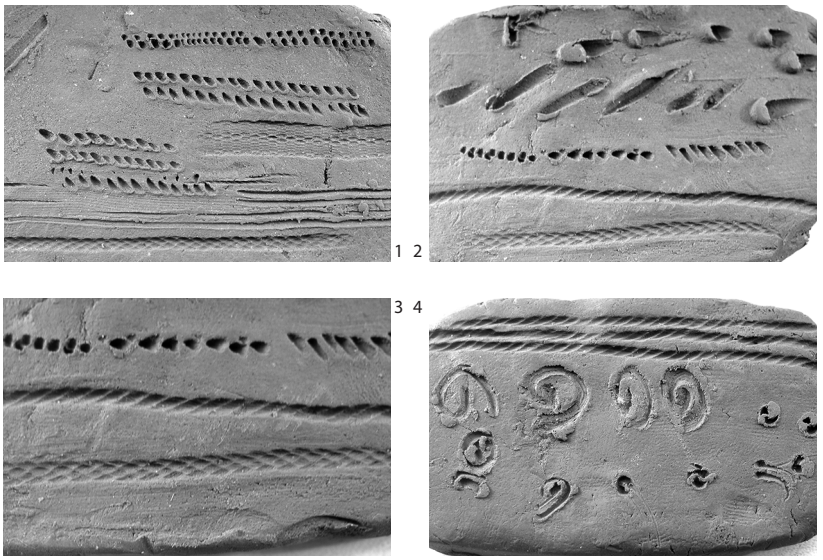

Мал. 19
Експериментальні зразки дослідження відбитків, виконані гончаркою Олена Мороховець у лабораторії Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Опішне, Полтавщина. 2013.
Фото Оксани Коваленко.
Публікуються вперше

й на мисочці та курильниці. Під час розгляду цих елементів під мікроскопом добре помітно сліди деревини, що вказує на використання палички як найбільш вірогідного орнаментира. Серед інших елементів – *«лінія», «прямокутники»*, виконані способом відтискування торцем палички або кістки із кінчиком, подібним за формою до прямокутника.

Подібні відтиски теоретично могли наносити й кістяними орнаментирами. Під час попереднього розгляду матеріалів було висловлено припущення, що інструмент з роздвоєним кінцем з ліктьової кістки вівці-кози міг бути гончарським орнаментиром. З метою перевірки цього здогаду, було проведено експеримент (мал. 18-19), який показав невідповідність відтисків, зроблених цим кістяним виробом, наявним на посудинах. Водночас, він знаходить аналогії серед старожитностей катакомбної культурної спільноти. Подібні інструменти (так само з роздвоєним кінцем), атрибутовано як спеціальні писала для декорування вохрою, знайдені в похованні біля с. Набережне (1/8) у Донецькому Приазов'ї (Санжаров, 1989, с. 104-106). Схожі вироби, але з відламаними кінчиками, походять з поховальних комплексів донецької катакомбної культури Сватове (1/5, 1/7) у Слобожанщині (Братченко, 2004, рис. 9: 1, 2; 10: 4) та пізньокатакомбного поховання Говоруха (7/2) в Донеччині (Смирнов, 1996, с. 91, рис. 41: 10).

За визначенням Сергія Берестнєва, у часи донецької катакомбної культури орнамент залежав від форми й призначення посудини (Берестнев, 2001, с. 67, 165-177). Найпростіше орнаментували горщики й банкоподібні посудини, багатше – *«чаші»*, найскладніше – *«кубки»*.

«Кубкоподібні» горщики зі Сторожового декоровані типово для посудин лівобережної території. Їх прикрашено композиційно складною рельєфною орнаментацією. Поєднання лише семи найпростіших орнаментальних елементів утворює низку мотивів, що, у свою чергу, створюють дві-три орнаментальні композиції. Декор здебільшого вкриває верхню частину посудини (4 посудини) або весь тулуб виробу (2 посудини). У першому випадку декор утворює дві орнаментальні зони: на вінцях – плечах та боках посудини. У другому випадку додається ще й придонна частина, яка виконувала *«функцію периферійного обрамлення основної композиції»* (Берестнев, 2001, с. 25), або ж візуально замикала декоровану площину посудини, надаючи їй цілісності.

Дослідження декору базувалося на попередньому вивченні орнаментації гончарного інвентарю з поховань донецької катакомбної культури, під час якого ми розподілили всі елементи орнаменту й орнаментальні схеми із посудин за типами й описали їх за способом виготовлення. Було виділено сім основних елементів декору, які складають основні орнаментальні мотиви й композиції: риска – вдавлення палички, відтиск мотузки (одно-, три- та чотирирядний), пальцево-нігтьові вдавлення, *«равлик», «зубці»*. На одній посудині можна побачити орнамент, нанесений у різний спосіб. Переважаючими мотивами є горизонтальні ряди, хвилі, хрести тощо. Було з'ясовано, що кожен з елементів виконували певним гончарським орнаментиром – паличкою, мотузкою, черепашкою. Простежено 7 варіантів рисок, нанесених різними орнаментирами. Серед інших елементів – лінія, прямокутники, виконані шляхом відтискування торцем палички або кістки із кінчиком, подібним за формою до прямокутника. Доведено, що на посудинах зі Сторожового не використовували тасьми. Усі подібні елементи виконано шляхом вдавлення потрійної (четверної) мотузки, що утворює відтиск з паралельних відрізків. При цьому використано три або чотири мотузки, скручені попарно в різні боки. Вірогідно, мотузки кріпили на паличку задля полегшення нанесення зображення.

Берестнев, С. И. 2001. *Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.)*. Харьков: ПФ Амет.

Братченко, С. Н. 1976. *Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. Периодизация и хронология памятников*. Київ: Наукова думка.

Братченко, С. Н. 2004. Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили – кургани III тис. до н. е. та майдани. В: Санжаров, С. М. (ред) *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. Луганськ: Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля, 2, с. 65-190.

Глушков, И. Г. 1996. *Керамика как археологический источник*. Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения РАН.

Егоров, В. Г. 1970. Классификация курильниц катакомбной культуры. В: Колчин, Б. А., Шер, Я. А. (ред.) *Статистико-комбинаторные методы в археологии*. Москва: Наука, с. 156-164.

Ковалева, И. Ф. 1983. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережной Украины). Днепропетровск: Издательство Днепропетровского государственного университета.

Коваленко, О. В., Куштан, Д. П., Луговий, Р. С. 2012. Стратифіковані кургани доби пізньої бронзи Сторожівського могильника. *Археологія*, 3, с. 83-94.

Коваленко, О. В., Куштан, Д. П., Луговий, Р. С. 2009. Курган доби середньої – пізньої бронзи Сторожівського могильника. В: Санжаров, С. М. (ред) *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. Луганськ: Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля, 9, с. 209-226.

Коваленко, О. В., Луговий Р. С. 2008. Пізньосарматські поховання Сторожівського курганного могильника. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1-2, с. 34-44.

Коваленко, О. В., Луговий Р. С. 2011. *Звіт про розкопки курганів біля с. Сторожове Чутівського району Полтавської області у 2011 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. І.

Нікитенко, М. М. 2003. Про «тасемчатий» орнамент на кераміці з поселення Перун. *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.* Київ: Інститут археології НАН України, с. 205-207.

Санжаров, С. Н. 1998. Охра в изобразительной деятельности племён эпохи средней бронзы Донетчины. *Советская археология*, 2, с. 97-107.

Синюк, А. Т., Матвеев, Ю. П. 2007. *Среднедонская катакомбная культура эпохи бронзы (по данным курганных комплексов)*. Воронеж: Воронежский государственный педагогический университет.

Смирнов, А. М. 1996. *Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, Институт археологии.

Щербань, А. 2011. *Декор глиняних виробів Лівобережної України від неоліту до середньовіччя*. Полтава: ТОВ «АСМІ».

Oksana Kovalenko
Candidate of Historical Sciences, docent. Researcher of the Ceramology Institute – the branch of the Ethnology Institute of the National academy of sciences of Ukraine. Senior Researcher of the National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne. Doctorate of the Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University. ORCID: 0000-0003-0980-2870. kovksana@gmail.com (Opishne, Ukraine)

Roman Luhovyi
lecturer, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University
(ORCID: 0000-0002-8824-0513).
luhovroman@gmail.com (Poltava, Ukraine)

Pottery Ornamentation of the Catacombna culture: Attempt of the experimental study (based on Storozhivskyi burial ground)

There are published the materials of the excavation of several graves of the Donets'ka Catacombna culture (mounds 18, 22) of Storozhivsky burial mounds (Chutov district, Poltava region) in the article. Excavations were carried out in 2008, 2011 by the expedition of the Volodymyr Korolenko Poltava National Pedagogical University, Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore and the Ceramology Institute – the branch

of the Ethnology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine. These burials have radiocarbon dates of 4210 ± 170 and 3870 ± 110 BP (1σ 3050-2190 cal. BC).An analysis of the décor's vessels has been made. The study of the decoration was based on the preliminary study of the ornamentation of the ceramic inventory from the graves of the Donets`ka Catacombna culture, during which we distributed all the elements of the ornament and ornamental patterns from the vessels according to the types and described them by the method of production. Theoretical conclusions and systematization of ornamental elements have been verified experimentally. Seven main elements of the decoration were distinguished, which are the main ornamental motifs and compositions: the line – pushing of the sticks, the print of the rope (one-, three- and four-row), finger-nail pushing, «snail», «teeth». On one vessel you can see an ornament painted in different ways. Prevailing motives are horizontals, waves, crosses, and other. It was found that each of the elements was made by its pottery instrument – a stick, a rope, a shell. Seven variants of the lines drawn by various instruments are traced. Among other elements are a line, rectangles, made by pushing the stem of the sticks or bones with a tip like to the rectangular shape. It was proved that on the vessels from the Storozhove did not use the braids. All such elements are made by pushing the triple (fourth) rope, forming a print from the parallel segments. It used three or four ropes, twisted pairwise in different side. Probably the ropes were fastened to the stick, in order to facilitate the drawing of the image. The same type of décor is on the thurible, which is decorated with the lines created by the pushing of a stick and a stamp of twisted rope from four threads. The decor is grouped into four horizontal rows.

Keywords: archaeological ceramology, decor, ornament, clay products, Bronze Age, Storozhivskyi burial ground, Donets`ka Catacombna culture.

Отримано 12 жовтня 2018
Received October 12, 2018

УДК 903.08:903.23:726.84

© **Надія Гаврилюк**, 2019
Доктор історичних наук,
старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник
Відділу античної археології Інституту археології НАН України.
ORCID ID 00000-0002-2369-5701.
gavrylyuk_na@ukr.net (Київ, Україна)

Геометричний орнамент лискованого посуду кіммерійців (на прикладі двох груп орнаментації)

Визначено фази розвитку геометричного орнаменту за матеріалами лискованого посуду зі вже датованих поховань найпізнішого передскіфського періоду. З'ясовано витоки й рівень розвитку геометричної орнаментації кераміки, що належить до кіммерійської степової групи посуду, а також окреслено групи лискованого посуду, пов'язаного з гончарними комплексами інших археологічних культур Північного Причорномор'я. Для вирішення цього питання, окрім звичайних археологічних методик, використано загальнонаукові спостереження про розвиток геометричного орнаменту, запропоновані Яковом Черніховим.

Ключові слова: археологічна керамологія, лискований посуд, геометричний орнамент, Північне Причорномор'я, кіммерійська степова група, жаботинська група, Яків Черніхов

Геометричний орнамент є одним з найдавніших видів оздоблення поверхні. До часу своєї появи на ліпленому посуді з пам'яток доби раннього заліза населення степової зони Північного Причорномор'я, він налічував не одну тисячу років розвитку. Неодноразово за зміни культур або населення в північно-причорноморському регіоні кераміка з геометричним орнаментом відроджувалася й продовжувала своє існування в нових, у тому числі технологічних, умовах. Усередині майже кожного з *«незліченної кількості»* врахованих видів і типів геометричного орнаменту відзначаються фази його виникнення, розквіту, згасання.

Історія геометричного орнаменту на кераміці порівнянна з історією сотні геометричних орнаментів, представлених свого часу в роботі архітектора-авангардиста Якова Черніхова (1889–1951) (Каталог рисунков..., 2007, с. 21, рис. 9). Розклавши орнамент за елементами й дослідивши їх виникнення й розвиток, він довів, що геометричний орнамент, як будь-яке явище мистецтва, проходить весь шлях розвитку – від більш простих мотивів у вигляді стрічок, смуг, необмежених зигзагів, через використання різних за складністю бордюрів, до орнаментації розетками.

Прослідкуємо, як це спостереження відображається за матеріалами лискованого посуду зі степових поховань доби найпізнішого передскіфського періоду.

У матеріальній культурі Північного Причорномор'я передскіфського й скіфського часу містяться переконливі свідчення динамічного характеру геометричного орнаменту. У пошуках витоків, аналогій і прототипів скіфського орнаменту в цій статті звернуся до декору ліплених посудин лише передскіфської доби. При цьому нагадаю твердження Олексія Тереножкіна про те, що кіммерійцям, на відміну від скіфів, була притаманною саме геометрична орнаментація. Він також зазначив, що розробка цього питання пов'язана з накопиченням нових, добре документованих і більш багатих за

складом археологічних матеріалів (Тереножкин, 1976, с. 184). Це положення було розвинуто в наступних дослідженнях. Так, Володимир Білозор простежив розвиток геометричного мистецтва кіммерійців у кам'яному різьбярстві. Він нагадав, що *«особливість кіммерійського декоративно-прикладного мистецтва полягає у цілковитому домінуванні геометричної орнаментики, яка радикально відрізняє його від анімалістичного у своїх підвалинах скіфського художнього стилю»* (Білозор, Гаврилюк, 2001, с. 281, 284). Якщо орнаментацію зброї, кінського спорядження, кам'яної скульптури розглянуто в роботах, присвячених вивченню цих груп матеріальної культури, то інтерес до геометричного орнаменту загострився лише останнім часом і був викликаний низкою причин.

До орнаментики як одного з напрямків досліджень ліпленої кераміки населення степової зони VI–III століть до н. е. авторка звернулася ще в середині 1970-х років (Гаврилюк, 1981). Тоді їй уперше в скіфології, завдяки вивченню масового матеріалу, вдалося зібрати й систематизувати ліплений посуд найпізнішого передскіфського періоду й представити його орнаментацію. Під час вивчення цієї кераміки на техніко-типологічному рівні (здебільшого, de visu) серед масивів знахідок з пам'яток як скіфських, так і культур попередніх фаз історичного розвитку Північного Причорномор'я, систематизації результатів їх досліджень, було зібрано свого роду віртуальні колекції ліпленої кераміки. Також повною мірою було залучено матеріали синхронних культурно-історичних спільнот із суміжних регіонів Північно-Західного Причорномор'я, у тому числі Придунав'я, Прикарпаття, Придністров'я, Придніпров'я, Подоння, Криму й Передкавказзя. Особливу увагу було приділено культурам лісостепу. Спираючись на формально-типологічний, технологічно-типологічний, структурно-семіотичний методи й утилітарно-емпіричний аналіз орнаментики, було розроблено передумови для використання ліпленої кераміки як хроно- й етнокультурного індикатора кочових культур Північного Причорномор'я.

Вивчення орнаментів на лискованому посуді новочеркаського етапу кіммерійської культури дозволило виокремити п'ять орнаментальних груп, що відповідають різним за походженням групам лискованої кераміки. Зокрема, було з'ясовано, що кераміка, оздоблена геометричним орнаментом третьої групи, *«складає одну групу з кубками жаботинського типу»* і, що *«стало очевидним, що степові поховання з кубками, близькими за типом до жаботинських, слід відносити до кінця передскіфського періоду, до новочеркаського ступеню»*. Тобто було відзначено етнокультурний взаємовплив населення лісостепового Правобережжя й степової зони Північного Причорномор'я (Гаврилюк, 1979, с. 35). Цей висновок і методика класифікації геометричного орнаменту навіть з використанням промальовок орнаментів лискованого посуду авторки цієї статті, без відповідних посилань, але звичайно, з урахуванням сучасних даних, використовується у деяких сучасних дослідженнях (Дараган, 2011, с. 411; Дараган, Подобед, 2013, с. 39). Упродовж 30 років група лискованого посуду, звичайно, поповнилася новими знахідками (наприклад: Ромашко, 1980, с. 76-82; Дубовская, 1985, с. 166-171; Шевченко, 1987, с. 140-147; Фиалко, 1987, с. 171-187; Бокий, Горбул, Отрощенко, 1991, с. 173-182; Лукьяшко, 1999, с. 164-184; Болтрик, Махортых, 2003, с. 119-127; Гаврилюк, Красильніков, 2006, с. 410-437; Гребенников, 2008). Аналіз декору ліпленої кераміки став обов'язковою вимогою методики дослідження посуду доби раннього заліза.

Розширилося коло наукової літератури із загальних проблем вивчення культур найпізнішого передскіфського часу й мистецтвознавчих робіт з теорії орнаменталістики. Картина існування геометричного орнаменту розпадається на низку генетично як просторово пов'язаних, так і незалежних історико-культурних спільнот, фрагментів і відрізків життєвих циклів їхнього існування.

Отже, мета цього дослідження – прослідкувати фази розвитку геометричного орнаменту за матеріалами лискованого посуду зі вже датованих поховань, з'ясувати витоки й рівень розвитку геометричної орнаментації кераміки, що належить до кіммерійської групи посуду (Гаврилюк, 1979, с. 38), а також окреслити групи

лискованого посуду, пов'язаного з гончарними комплексами інших археологічних культур Північного Причорномор'я. Для вирішення цього питання, крім звичайних археологічних методик, використано загальнонаукові спостереження про розвиток геометричного орнаменту Якова Черніхова.

Ліплений посуд, прикрашений геометричним орнаментом, має глибоку історію.

Історіографія питання.

Виходячи із загальнометодологічних міркувань, очевидно, що корисними є відомості, аналогії, системи класифікації й методики обробки даних, що містяться в результатах вивчення матеріальної й духовної культури періоду бронзи. Морфологічна типологія й результати аналізу системи орнаментації кераміки синташтинської культури (Ткачев, Хаванский, 2006) викликають значне зацікавлення не тільки для вивчення пам'яток періоду бронзи, але й для з'ясування проблем генези, розвитку й традицій гончарних комплексів більш пізніх епох, зокрема, доби раннього заліза. Також велике значення мають роботи Сергія Сорокіна (1978), Вадима Бочкарьова (1986; 1994), Віталія Отрощенка (2002), статті тематичного збірника, присвяченого проблемам стародавнього мистецтва Євразії (Археологический..., ред., 2010).

Сергій Сорокін, з метою реконструкції ідеології, світогляду ранніх кочівників Азії, звернувся до вивчення орнаменту. На широкому артефактному матеріалі, що включав унікальні знахідки текстилю й килимів (наприклад, з Пазирицьких курганів), він з'ясував, що розмаїття й досконалість орнаменту дозволяє, по-перше, бачити в ньому витвори високого мистецтва й майстерності; по-друге, розглядати геометричний орнамент як повноцінне джерело для уявлень саме про ідеологію; по-третє, зафіксувати ступінь інтелектуального розвитку творців орнаменту. У ранньокочівницькому орнаменті гармонійно поєднуються семантика й зображальність мотивів з функціями предметів. Щоб показати високий рівень творчої художньої думки, досягнутий суспільствами *«ранніх кочівників Азії (у всякому разі, досить розвиненою для того, щоб створити які завгодно складні композиційні схеми)»*, Сергій Сорокін звернувся до одного з аспектів їх художньої творчості – способів побудови орнаменту. Для аналізу дослідник залучив математичну теорію симетрії, яка дозволяє звести всю величезну кількість орнаментів до певного числа механізмів їх побудови. Він вільно оперує масивом археологічних даних у широкому географічному діапазоні (Сорокин, 1978).

Вадим Бочкарьов (1986; 1994) запропонував використовувати емпіричні, досить наочні й прості, але водночас ефективні правила аналізу орнаментів і за археологічними матеріалами розробив трирівневу таксономічну систему (елемент – мотив – композиція). Чи не вперше шляхом порушення й вирішення аналітичних завдань орнаментики Вадиму Бочкарьову вдалося прояснити низку спірних до нього питань хронології, періодизації й культурогенезу доби пізньої бронзи. Пізніше в роботах Віталія Ткачова й Олексія Хаванського цю систему було доповнено четвертим, ще більш високим рівнем ієрархії – стилем (Ткачев, Хаванский, 2006, с. 66).

У статті Іллі Палагути розглянуто феномен *«технічного декору»* на кераміці – відтворення в орнаменті реліктових деталей конструкції або текстури поверхонь неглиняних виробів. Він вважає, що *«технічне»* (а також скевоморфне) походження має й серія орнаментів кераміки культури Трипілля-Кукутені. Відтворення текстури й декору плетених і тканих виробів характерне для орнаментів періоду Трипілля ВІ – Кукутені А, що пов'язано зі впливом на Трипілля культур Тиса й Петрешти. В орнаменті Трипілля-Кукутені доволі поширені ремінісценції образів ручок, які втратили своє функціональне призначення і які трансформувалися в мотиви у вигляді кіл. Дослідження розвитку *«технічного орнаменту»* показує часту неспроможність фігуративних і *«знакових»* його інтерпретацій, але, з іншого боку, дає можливості для виявлення шляхів еволюції композицій і елементів декору (Палагута, 2010).

Валерій Кузін-Лосєв (2010, с. 35-77) досліджував композиції древніх зображень степової Євразії. Він розглянув проблематику

інтерпретації багатоярусних фризових образотворчих текстів. Вихідним при цьому є положення про зумовленість формальних засобів вираження ступенем розвитку свідомості людей. Архаїчність свідомості давніх людей приводила до того, що в образотворчій області використовувалися найпростіші формальні прийоми організації смислів. На прикладі посудин майкопської культури з кургану Ошад продемонстровано, якими формальними засобами досягалася передача теми країни, *«місця»*. Розкриття основної теми досягалося через відбір образів, що відносяться до різних областей міфо-легендарної традиції культури.

У статті Ігоря Рудковського проаналізовано проблеми диференціювання андронівських археологічних пам'яток на основі аналізу структури андронівського орнаменту. Згідно зі специфічними орнаментальними елементами визначено субкультурні території (Рудковский, 2010).

Предметом досліджень Людмили Панкратової була *«орнаментика кераміки пізньокулайського етапу як знакової системи, яка використовується суспільством для передачі інформації про людину та довколишній світ, зв'язки між окремими індивідами і поколіннями, між членами різних товариств; про те як система, націлена на об'єднання споріднених колективів»* (2007). База дослідження охопила орнаментальні композиції на 2201 посудині. Виявлено *«кореляції між типами орнаментальних композицій і статтю похованих в некрополях кулайської культурно-історичної спільності»* (Панкратова, 2007, с. 21). Автор вважає, що *«композиції, що складаються з бордюрів без кантів, можна інтерпретувати як чоловічі орнаментальні тексти, композиції, що включають мотив смужки – як жіночі. Є дані, що дозволяють припустити, що орнаменти служили для маркування також і вікових категорій суспільства. Так, в поховання дітей частіше поміщали посуд без орнаменту або прикрашений композиціями, що складаються тільки з ямок, а в поховання літніх чоловіків – посуд, орнаментований композиціями, що містять мотив розетки, розташований частіше в придонній зоні посудини»* (Панкратова, 2007, с. 21-22).

Подібну роботу провів Віталій Цимиданов на основі дослідження орнаментальних композицій на посудинах з 3165 поховань. Він також встановив важливі кореляції між геометричним орнаментом і статтю, віком, статусом, рангом похованих на західній частині території розповсюдження зрубної культурно-історичної спільності (Подоння, Передкавказзя, Дніпро-Донецький регіон) (Цимиданов, 2010). Зокрема, Віталій Цимиданов наголосив, що деякі композиції демонструють надзвичайно високу зустрічальність у таких групах:

а) орнамент з домінуючим компонентом – у чоловічих похованнях і похованнях у віці 13-20 років;
б) іррегулярний орнамент – у групі похованих у віці 13-20 років;
в) знаки – у віці 7-20 років;
г) валик – у чоловічих похованнях і похованнях з віком похованих понад 21 рік (Цимиданов, 2010).

Дослідник вважає, що тенденція цієї ознаки значно помітніша в чоловічих, а не жіночих похованнях. Оскільки ця ознака зустрічається передовсім у чоловічих похованнях, а не в похованнях високого рангу, то цілком імовірно, що потрапляння посудини з валиком у поховання було зумовлене, насамперед, статтю (чоловічою) й дорослим віком, а не статусною позицією. Орнаментація посудини з поховання зрубної культури може відображати, хоча, мабуть, і не завжди, статево-вікові особливості людини. Так, зигзаг з *«віями»* характерний для похованих у віці 7-12 років; однорядні вдавлення (насічки) – понад 40 років; трирядні вдавлення – для носіїв виробничої функції, хоча цілком можливо, що вони корелюються з похованнями жінок. Дослідник наголосив, що похованих у віці до 6 років маркують або меандр, або трикутники з правобічним штрихуванням, а трикутники з лівобічним штрихуванням – похованих старше 40 років. Орнамент *«паркет»* характерний для 13-20-річних похованих. Поліфризний орнамент, до складу якого входить розташований на дні солярний знак, трапляється в похованнях високого рангу.

Віталій Отрощенко, досліджуючи геометричність орнаментів і знаків у мистецтві зрубної спільноти, узагальнив великий обсяг інформації, що дозволяє порушувати й вирішувати питання розвитку зрубної культури, виходячи з розуміння мистецтва як одного із засобів комунікації значної кількості культур у широких хоро-хронологічних діапазонах взаємодії. Він зв'язав процес перетворення *«орнаменталізованої образотворчості»* в знакову систему з керамікою *«культур передзрубного горизонту»* (Отрощенко, 2002, с. 24). При цьому візуальний знак за силою етнокультурної маніфестації може перевершувати вербальний знак. У цьому щоразу переконуємося, розглядаючи, наприклад, декорований геометричним орнаментом артефакт, той самий горщик.

Вельми продуктивним є розуміння Людмили Панкратової орнаменту *«як знакової системи, яка служить цілям комунікації, тобто як мови»* (2007, с. 14). При цьому, орнамент визначається як *«знакова система (мова), синтагматика якої будується за принципами симетрії, ритму і цілісності, а просторову парадигматику утворюють орнаментовані речі. Парадигма і синтагма орнаменту складають текст, простір якого володіє сенсом (семантикою), який може бути сприйнятий людиною»* (2007, с. 15). Привертає увагу факт значного поширення найпростіших геометричних фігур орнаменту, у тому числі *«трикутника»,* на початку життєвого циклу кожного врахованого виду геометричної орнаментики з подальшим їх кількісним згасанням й зникненням на тлі появи й розвитку інших, набагато складніших і естетично більш багатих мотивів і композицій. У розмаїтті експресії, стилістики, в динаміці геометричного орнаменту, єдності його сприйняття інтуїтивно вгадується потреба в мистецтві та в його можливостях. У розвитку геометричного орнаменту можна прослідкувати дію об'єктивних законів розвитку мистецтва, особливостей його сприйняття, тривалої художньої практики і всього того, що виражається концепцією Kűnstwollen за Алоїзом Ріглем (Riegl, 1992).

Отже, отримані раніше результати потребують оновлення й додаткових досліджень, що дозволить уточнити закономірності й особливості походження й контакти населення Північного Причорномор'я доби раннього заліза.

Для вивчення відібрано 66 лискованих посудин з геометричним орнаментом, що складають 34,2 %ліпленого посуду найпізнішого передскіфського періоду (за сучасною термінологією – чорногорівської культури, її чорногорівський і новочеркаський етапи). Геометричний орнамент прикрашав 10 корчаг, 12 кубкоподібних посудин (корчажок), 35 – кубків, 4 черпаки та 2 чаші. Орнаментацію виконано із застосуванням різних технологічних прийомів: нарізним способом по сухій глині, кресленням – по вологій, штампуванням (відбитки зубчастого, круглого, S-подібного штампів). Кореляцію посуду з геометричним орнаментом за статево-віковою ознакою здійснити не вдалося через невелику вибірку й майже повну відсутність антропологічних визначень поховань з таким посудом. У цій роботі розглянуто лише той посуд, який пов'язаний за походженням з орнаментованою керамікою білозерської культури пізньої бронзи, та посуд *«жаботинського»* типу. Серед орнаментів – виконаний кресленням паличкою по сирій глині, зубчастий і нарізний.

Найбільш ранній геометричний орнамент на поверхні лискованого посуду з'явився на кубках (мал. 1: 17), чашах (мал. 1: 11) та корчажках (мал. 1: 16, 19) білозерської культури (наприклад, матеріали могильників Степовий, Компанійці, Федорівка, Широчанський) (Отрощенко, 1975, с. 193-205; Махно, Шарафутдінова, 1972, с. 70-81; Лесков та ін., 1969). За технікою виконання орнаменту на посуді періоду пізньої бронзи переважає ритований (мал. 1: 1-5) та канельований (мал. 1: 6-10, 16) орнаменти. Подекуди трапляється орнаментація у вигляді відбитків дрібнозубчастого штампа (мал. 1: 12-15, 17, 19). Наприкінці періоду з'явилася нарізна орнаментація, що за мотивами характерна для чорногорівської кераміки (мал. 1: 18).

У кераміці передскіфського періоду виокремлюється група простого посуду, яка демонструє зв'язок з посудом доби пізньої бронзи (горщики с дугоподібною в розрізі

шиєю) (Гаврилюк, 1981, с. 17). Такий зв'язок простежується й за поширенням лискованого посуду. Так, для чорногорівського лискованого посуду характерний набір кераміки, притаманний для пізньої бронзи – лисковані кубки, корчажки, у меншій мірі – чаші.

У похованнях чорногорівського часу найпізнішого передскіфського періоду трапляються посудини (чаші, кубки), орнаментовані із застосуванням зубчастого штампа (мал. 2; 3). Серед мотивів переважає бордюр, обмежений тільки верхньою лінією, розташованою на межі шиї й плечей посудин. Під цією лінією розміщено подвійний зиґзаґ (мал. 2). Іноді (наприклад, посудина з Малої Цимбалки) цей орнамент затерто білою пастою. Як приклад, знахідки чаші з Дніпрорудного, курган 7, поховання 1 (Елагина, 1963), кубків з кургану 1, поховання 2 у с. Олександрівка Новомосковського району Дніпропетровської області (Ромашко, 1979, с. 160, рис. 1, 12, 13), кургану 1, поховання 4 біля с. Галаганівка Снігурівського району Миколаївської області (Шапошнікова и др., 1982, с. 121, табл. 83: 2, 3) та вузькогорлої корчажки з кургану Мала Цимбалка (Махортых, 2005, с. 325). Усі вони походять зі впускних поховань. Два поховання не пограбовані – Дніпрорудний, курган 7, поховання 1, і Галаганівка, курган 1, поховання 4. Останнє Марина Дараган та В'ячеслав

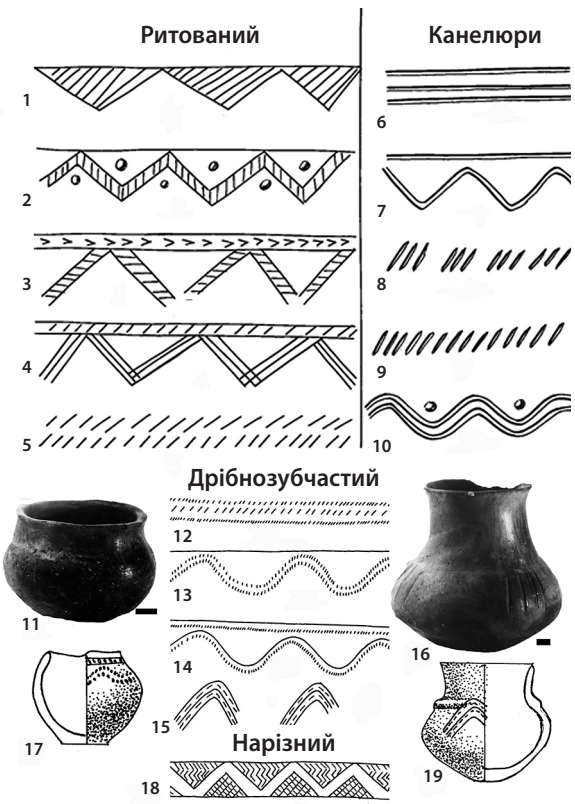

Мал. 1
Лискований посуд білозерської культури та орнаментація на ньому:
1-5 – прокреслений орнамент;
6-10 – каннелюри;
11– чаша. Любимівка, курган 23, поховання 2;
12-15 – відбитки дрібнозубчастого штампа;
16 – кубок. Степовий, курган 5, поховання 2;
17 – кубок. Компанійцевський могильник;
18 – нарізний орнамент;
19 – кубок. Федорівський могильник

Подобєд справедливо датували IX століттям до н. е., але віднесення цієї посудини до *«виробів пізньочорноліських керамістів»* (Дараган, Подобед, 2013, с. 41) без матеріалознавчого аналізу видається завчасним. Однак на цьому етапі дослідження для нас важливо лише те, що посуд з орнаментом у вигляді бордюра, обмеженого лише верхньою лінією, походить з найбільш ранніх пам'яток чорногорівського етапу кіммерійської культури і демонструє зв'язок такої орнаментації з орнаментами попереднього періоду.

З кістяками, покладеними у випростаному положенні, пов'язані поховання з кургану 1, поховання 6, групи 3 біля м. Нова Одеса в Миколаївщині (Шапошников и др., 1974)* та парного дитячого поховання з кургану 3 біля м. Сукелеї в Тираспольщині (Мелюкова, 1962, с. 116, табл. 1). Ці посудини демонструють наступний етап розвитку зубчастого геометричного орнаменту на лискованому посуді. Орнамент кубка з Нової Одеси (мал. 3: 1) має вигляд односмугового бордюру (монофриза), заповненого різнонахиленими групами коротких паралельних відрізків. Під бордюром на плечах розташовано групи з трьох або чотирьох невеликих виїмок (мал. 3: 2, 3). В орнаменті корчаги з Суклеї (мал. 3: 4) використано вже двосмуговий бордюр із заповненням, аналогічним першому. У чотирьох місцях цей орнамент переривається парами вертикальних наліплень (мал. 3: 5). Враховуючи положення кістяків, обидва поховання віднесено до новочеркаського ступеня найпізнішого передскіфського періоду. Можна висловити обережне припущення, що посудина з Суклеї, яку прикрашає бордюр з двох стрічок, є більш пізньою, порівняно з кубком з Нової Одеси.

Двосмуговий бордюр, обмежений хвилястими лініями (внизу) та наколами зверху кубка з Ковалівки (група 7, курган 4, поховання 6) (Ковпаненко, Бунятян, Гаврилюк, 1974, с. 133, 134), є одним із найбільш ранніх прикладів подібної орнаментації. Її основу складає прокреслений орнамент у вигляді центральної лінії, до якої дотичні групи косих відрізків, розташовані в шаховому порядку. Там само з'явилися невеликі трикутники з вертикальною штриховкою. Але суворого обмеження фризу ще не відбувалося. Цю орнаментацію розглядаємо як перехідну від односмугового бордюру до двосмугового. Її раннє датування IX століттям до н. е. (Дараган, Подобед, 2013, с. 4) підтверджується скорченим положенням небіжчика й іншими знахідками.

Двосмуговий бордюрний орнамент, прокреслений лініями, є особливістю орнаментації кубків (мал. 4: 1, 2, 4) і навіть простих горщиків (мал. 4: 3) новочеркаського ступеня кіммерійської культури. Прикладом можуть слугувати кубок з поховання 5 кургану 2 біля с. Касперівка та поховання 25 кургану 25 біля с. Пришиб (Шапошников и др., 1984) у Миколаївщині (мал. 4: 1, 2). Подвійний бордюр кубка з Касперівки (мал. 4: 1) складається з двох смуг, заповнених різнонаправленими групами косих відрізків. За основним мотивом він нагадує зубчасту орнаментацію кубка з Нової Одеси (мал. 3: 1), але виконаний прокресленими по вологій глині відрізками й більш складний. Ще складнішою є орнаментація горщика з поховання 7 кургану 32 Кутянського могильника (Березовець, 1960, с. 58, рис. 6), де подвійний бордюр переривається перехрещеними лініями й трикутниками, заповненими наколами (мал. 4: 3). На фрагментованому кубку з Костичів (мал. 4: 4) подвійний бордюр, аналогічний описаним вище, доповнено *«сюжетним»* мотивом, який важко розтлумачити. Уся група посуду походить зі впускних поховань, небіжчиків у яких було покладено витягнутими.

Датування цих поховань у межах VIII століття до н. е. не викликає заперечень (Дараган, Подобед, 2013, с. 36, 37, 39, 40), а от віднесення

** Я свідомо посилаюся саме на звіт і орієнтуюся на шифр посудини у Фондах Інституту археології НАН України, оскільки номери цього поховання в різних публікаціях не збігаються: курган 1 поховання 2 (Гребенников, Елисеев, Клюшенцев, с. 38, 40, рис. 3: 1, 2; Махортых, рис. 118: 5); посудина з Малої Коренихи (Гребенников, 2008, с. 134, рис. 2, 10], посудина з Кривого Рогу, Північний ГЗК, група Рядові Могили (Дараган, Подобед, 2013, с. 42, рис. 9: 8)*

такого посуду до кола чорноліського посуду сумнівне, оскільки його орнамент відрізняється від чорноліського і за способом нанесення, і має зовсім іншу історію, пов'язану з місцевою керамікою.

Бордюрний геометричний орнамент, що складається з кількох смуг, прикрашає здебільшого плечі корчаг. Цей орнамент також виконано прокресленими лініями по вологій глині. Простежується еволюція від орнаментації просто прокресленими горизонтальними лініями – Передільське (мал. 5: 5), до смуг, заповнених косими лініями – Астахово (Евдокимов, 1992) (мал. 5: 1), і до прокреслених зиґзаґів, доповнених невеликими, недбало виконаними заштрихованими трикутниками – Балковський курган, Усть Койсуг, Красна Поляна (Лукьяшко, 1999, с. 61, рис. 47: 2; с. 176, рис. 112: 4) (мал. 5: 2-4). Тут важливо відзначити, що багатобордюрна геометрична орнаментація характерна для кераміки з кіммерійських поховань, локалізованих у східних районах Приазов'я та на території Нижнього Подоння. Недбале його виконання й переважання в орнаментації саме корчаг може свідчити про місцеве виробництво посудин з багатобордюрним орнаментом.

Значна кількість лискованої кераміки зі степових поховань найпізнішого передскіфського періоду орнаментована прокресленим по вологій глині або врізаним у поверхню сухої глини бордюрним орнаментом (монофризом) з ускладненими мотивами (зиґзаґами, трикутниками, ромбами).

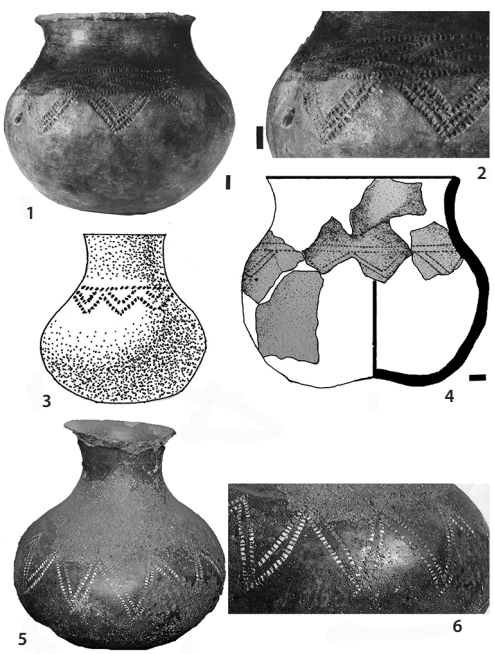

Мал. 2
Оздоблення лискованого посуду передскіфського часу зубчастим орнаментом.
1, 2 – Дніпрорудне, курган 7, поховання1;
3 – Олександрівка, курган 1, поховання 2;
4 – Галаганівка, курган 1, поховання 4 (за: Махортих, 2005);
5, 6 – Мала Цимбалка

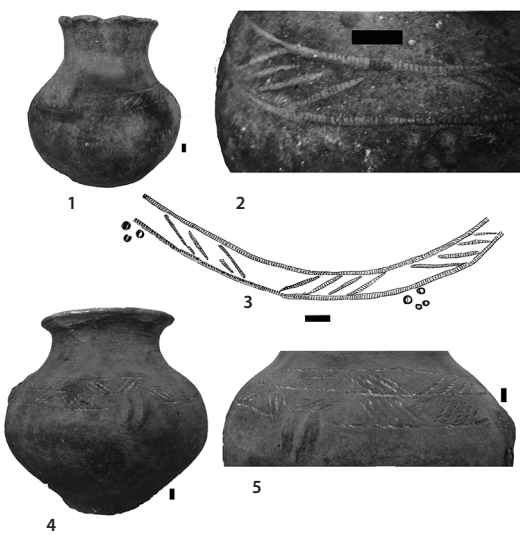

Мал. 3
Зубчастий штамп – односмуговий бордюр (монофриз) та перехід до двосмугового бордюру:
1-3 – Нова Одеса, група 3, курган 1, поховання 6;
4, 5 – Суклея, курган 3

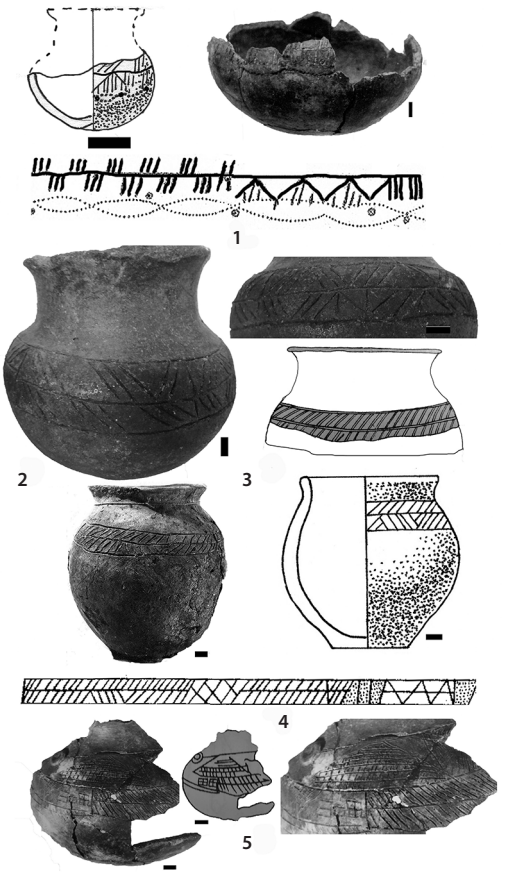

Мал. 4
Прокреслений орнамент, двосмуговий бордюр:
1 – Ковалівка, група 7, курган 4, поховання 6;
2 – Касперовка, курган 2, поховання 5;
3 – Пришиб, курган 25, поховання 25;
4 – Кут, курган 32, поховання 7;
5 – Костичі, курган 1, поховання 8

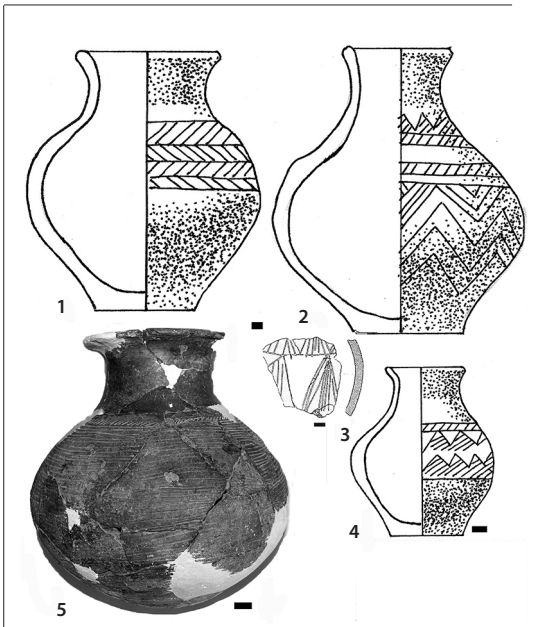

Мал. 5
Прокреслений орнамент, багатосмуговий бордюр:
1 – Астахове, курган 3, поховання 11;
2 – Балковський курган, поховання 1;
3 – Усть-Койсуг, курган 5, поховання 10;
4 – Червона Поляна, курган 3, поховання 6
(3, 4 – за Лукьяшко, 1999, рис. 47, 55);
5 – Передільськ, курган 1

Монофриз, основним мотивом якого є зиґзаґ, представлений на мал. 6. Він характерний для орнаментації не тільки кубків, але й невеликих корчаг. Цей монофриз мають кубок з Огородного, курган 1, поховання 9; корчажка з Софіївки, курган 40, поховання 2; кубок з Великодолинського, курган 1, поховання 11; корчажка з Високої Могили, поховання 5 (Бидзиля, Яковенко, 1974, с. 152, рис. 5: 4); корчаги з кургану 1, поховання 5 біля с. Великодолинське (Субботин, 1976, с. 192, 193, рис. 4: 1, 2, 6, 7), Спаського, курган 3, поховання 3 (Ромашко, 1978, с. 70, т. 2, 10, 11). На цих посудинах основним елементом є одинарний (мал. 6: 4, 6) або подвійний (мал. 6: 1-3) незаштриховані зиґзаґи, які утворено геометричними фігурами зі штриховками різного виду (косою, прямою, клітинною). Усе це створює певний ритм більш складного орнаменту, порівняно з описаними вище, орнаментального монофризу. Дещо відрізняється за технікою виконання орнаментація подвійним бордюром, смуги якого заповнені групами прокреслених зиґзаґів. Вершини цих фігур підкреслено наколами (мал. 6: 5).

Аналогічна геометрична орнаментація характерна для кубків з курганів Правобережного Лісостепу: 334 – біля с. Гуляй-Город (жаботинський час); 524 – у с. Жаботин (VII–

VI століття до н. е.); 247 – біля с. Костянтинівка (архаїчна доба); 343 – на р. Ташлик (архаїчна доба); 111, 211 – на р. Тенетинка (VII–VI століття до н. е.) (Ильинская, 1975, табл. III: 18; табл. VII: 18; табл. XV: 6; табл. XXIV: 4; XXVI: 6; XXX: 17).

Приклади геометричного орнаменту у вигляді монофриза, основним елементом якого був трикутник, представлено на мал. 7. Лише кубки були прикрашені таким орнаментом. Цей монофриз теж складається з однієї смуги. Лейтмотивом монофризів цих кубків є заштрихований трикутник, за формою близький до рівностороннього. При цьому лінії, які паралельні основам і проходять через середини бокових сторін трикутника ділять його на чотири рівні трикутники (*«симплекс»*-трикутники). Тобто стародавні майстри зафіксували відому теорему про властивості ділення геометричних фігур паралельними лініями. На трикутнику, розташованому в середині нижньої частини, відсутнє штрихування. Таким чином, зовнішня ритмічна композиція, складена перемежованими, не тільки подібними, але й приблизно рівними трикутниками з вершинами, зверненими то вгору, то вниз, містить у собі ще відеоритм другого порядку. Оскільки орнамент нанесено на криволінійну поверхню, то при передачі його на площині неминуче виникають спотворення, а реальне зображення трикутника утворюється на викривленій поверхні (своєрідний квазісферичний трикутник). Однак при перенесені монофризів таких орнаментів на площину можна помітити, що частину трикутників композиції виконано в пропорції золотого перетину. У цій роботі представлено геометричні монофризні орнаменти кубків з поховання 2 кургану 11 Вільногрушівки; поховання 12, кургану 8 могильника Кут; поховання 2 кургану 1 біля с. Південне (мал. 7: 1-3), орнаменти яких так подібні, що виникає думка про їх декорування одним майстром. Поховання з кубками із *«жаботинською»* орнаментацією Олексій Тереножкін синхронізував з новочеркаськими старожитностями (Тереножкин, 1976, с. 204). На основі аналізу кераміки, з-поміж якої був лискований посуд, було висловлено припущення про проникнення частини *«жаботинського»* населення в степову зону Північного Причорномор'я (Гаврилюк, 1979, с. 38, 39; 1999). Це припущення підтримала більшість фахівців з археології доби раннього заліза.

Однак у пошуках витоків геометричного орнаменту на лискованому посуді найпізнішого передскіфського періоду необхідно залучати більш широке коло аналогій. На мал. 8 представлено набір трикутників, зображених на посудинах з мальованим геометричним орнаментом з пам'яток о. Крит, датованих в широкому (близько 2,5 тис. років) часовому діапазоні: перша посудина належить до раннього мінойського часу (халколіту), остання – до геометричного періоду. Більшість трикутників – рівнобедрені. Частина з них – не тільки рівнобедрені, але й прямокутні (мал. 8: 1, 3) або рівносторонні (мал. 8: 4, 6, 8, 9-13, 15). Кут при вершині рівнобедреного трикутника (мал. 8: 2) становить 103°. Як відомо, кут при вершині трикутника з золотим перетином дорівнює 36° і 108°. Трикутник називається золотим, якщо, по-перше, він рівнобедрений і, по-друге, його бічна сторона й основа знаходяться в золотому відношенні, рівному числу **φ** = 0,61803*. Можливі два типи золотих трикутників (мал. 8: 19, 20). У першому випадку (мал. 8: 19) AB:AC = **φ**, а кут ACB = 36°, у другому випадку (мал. 8: 20) AC:AB = **φ**, а кут ACB = 108°. Золоті перетини відповідають на питання про найкраще співвідношення нерівних частин, складових єдиного цілого. Зазвичай його рішення пов'язують з ім'ям Піфагора, який з'ясував, що найбільш досконалим поділом цілого на дві нерівні частини є такий, при якому менша частина так відноситься до більшої, як велика відноситься до всього цілого. У стародавній Греції такий розподіл називався гармонійним відношенням. Термін *«золотий перетин»* узвичаївся лише з 1835 року (Мартін Ом).

---

* *Число позначається буквою* **φ** *на пошану скульптора Фідія, який часто використовував золотий перетин у своїх творах, наприклад, статуях Зевса Олімпійського (одне із семи чудес світу) і Афіни Парфенос*

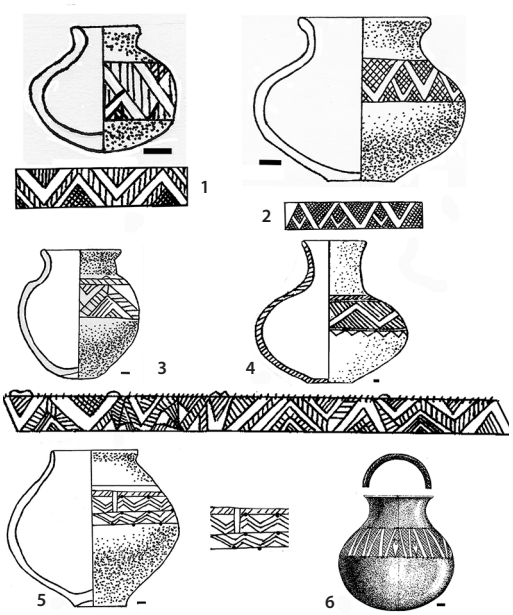

Мал. 6
Прокреслений орнамент – монофриз, лейтмотив – зиґзаґ:
1 – Огородне, курган 1, поховання 9;
2 – Софіївка, курган 40, поховання 2;
3 – Великодолинське, курган 1, поховання 11;
4 – Балки, Висока могила, поховання 5
(за: Бидзиля, Яковенко, 1974, с. 152, рис. 5: 4);
5 – Великодолинське, курган 1, поховання 5;
6 – Спаське, група 3, курган 3, поховання 3

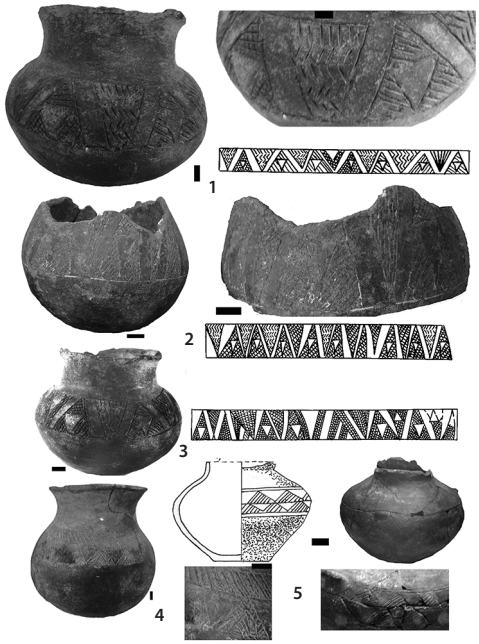

Мал. 7
Прокреслений орнамент – монофриз, лейтмотив – трикутник:
1 – Вільногрушівка, курган 11, поховання 2;
2 – Кут, курган 8, поховання 12;
3 – Південне, курган 1;
4 – Нова Одеса, група 3, курган 2, поховання1;
5 – Миколаївський краєзнавчий музей, експозиція

Помітною формальною нерівносторонністю вирізняється лише група трикутників (мал. 8: 5). Але при цьому вони, по-перше, сприймаються як прямокутні; по-друге, в їх виконанні відчувається впевнена рука великого майстра, стурбованого здобутком не стільки точності, скільки ефекту передачі руху, полегшення сприйняття симетрії й насиченості цього мотиву геометричного орнаменту.

У межах канонічного геометричного орнаменту привертає увагу фігура мал. 8: 8, складена з двох рівносторонніх трикутників, що утворюють правильний неопуклий чотирикутник. Виявляється, що така фігура дуже близька за пропорціями до золотого ромба, в якому відношення діагоналей (позначаються буквами p і q) дорівнює числу **φ = p:q = 0,61803**. У фігурах, суміщених з рівносторонніх трикутників, зіставлення їх менших і більших діагоналей дорівнює p:q = 0,577, що з точністю до 6,8 % збігається з пропорцією золотого перетину ромба. Ромб, близький до пропорцій золотого ромба, розміщений усередині трикутника (мал. 8: 12) (відхилення від пропорційності не перевищує 16 %).

Таким чином, аналіз вибірки трикутників на орнаментах кераміки з острова Кріт показує, що в класі трикутних фігур стародавні майстри вочевидь прагнули до симетричності, володіли привабливими властивостями форм – прямокутних, рівнобедрених, але особливо – рівносторонніх, близьких до пропорцій золотого перетину. Відбір відбувався, найімовірніше, на інтуїтивному рівні відповідно до принципу Kűnstwolle. Здатність відчувати гармонійні пропорції і прагнення

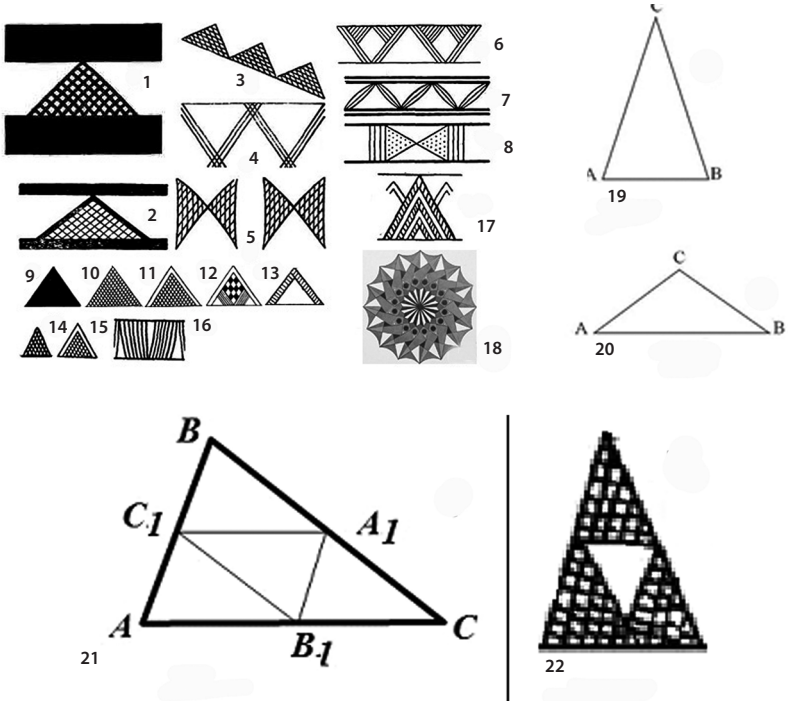

Мал. 8
Елементи геометричного орнаменту:
1-17 – трикутники з геометричного орнаменту о. Крит; 18 – розетка Якова Черніхова;
19, 20 – два типи «*золотих*» трикутників з кутами при вершинах 36° та 108°;
21, 22 – поділ трикутника на чотири субтрикутники

наділяти ними зображення на кераміці, мабуть, пропорційна художній обдарованості майстра. Трикутник – дуже економна за складом елементів геометрична фігура: менш лаконічні лише лінія й крапка. Але водночас трикутник генерує величезну різноманітність форм і гармонійних пропорцій за рахунок різних за виконанням просторів між фігурами, заповнення (наприклад, штрихування) площ фігур, орієнтування в просторі, компонування в групі і т. д. Якщо врахувати, що з трикутників можна зібрати будь-який інший правильний багатокутник, декоративні й виразні можливості трикутника є невичерпними.

Такі ж інтуїтивні прийоми й методи орнаментації могли використовувати й майстри, що прикрашали лискований посуд найпізнішого передскіфського періоду. Прикладами такої орнаментації можуть бути кубки, описані вище (мал. 7: 1-3), які мають аналогії в *«жаботинській»* кераміці. Схему утворення їх орнаментації представлено на мал. 8: 21, 22. Однак від посуду, оздобленого цією орнаментацією, відрізняється інший, теж прикрашений прокресленими монофризами з трикутниками, які утворювалися дещо по-іншому (мал. 7: 4, 5). Майстри заповнювали косою штриховкою самі рівносторонні трикутники, підкреслюючи їх сторони смугами, заповненими прямою штриховкою (кубок з поховання 1 кургану 2 групи 3 біля м. Нова Одеса (мал. 7: 4), або косою штриховкою, як на двосмуговому фризі з посудини, що зберігається в Миколаївському краєзнавчому музеї (мал. 7: 5). За стилем геометричної орнаментації та технікою її нанесення ці посудини не можуть бути віднесені

до групи *«жаботинського»* посуду. Якщо згадати набір лискованого посуду з матеріалів городища Дикий Сад, то можна висловити здогад, що два останні екземпляри колекції лискованого посуду з кіммерійських поховань степової зони Північного Причорномор'я можуть бути споріднені з керамікою населення, що мешкало в цьому городищі.

Вивчення геометричної орнаментації лискованого посуду найпізнішого передскіфського часу степової зони Причорномор'я дозволяє зробити деякі висновки.

1. Орнаментація лискованого посуду розвивалася за загальними принципами, властивими розвитку геометричного орнаменту загалом. При цьому, якщо порівняти геометричний орнамент на зброї і на предметах кінського спорядження (Тереножкин, 1976, с. 175, рис. 92; с. 176, рис. 93; с. 183, рис. 96) та на посуді, впадають в очі їх відмінності: на посуді переважають трикутники, ромби, чотирикутники, у той час як особливістю орнаментації металевих речей є панування складних розеток. З погляду на прийняті в мистецтвознавстві канони, орнаментація кераміки була більш консервативною й відставала від орнаментації зброї й кінського обладунку. Але гончарям на інтуїтивному рівні були знайомі правила симетрії – вони більше відчували, аніж знали принципи побудови геометричного орнаменту.

2. У розвитку геометричного орнаменту лискованого посуду найпізнішого передскіфського часу степової зони Причорномор'я простежується дія об'єктивних законів розвитку мистецтва, особливостей його сприйняття, тривалої художньої практики і всього того, що виражається ідеєю Алоїза Ріґля (Riegl, 1992) про Künstwollen (*«художня воля»*, іманентне художнє прагнення). Цей феномен у повній мірі представлений в орнаментації лискованого посуду, що вивчається.

3. Відбір геометричних фігур з демонстрацією досить глибоких геометричних знань; економне, але виразне, структурне компонування елементів; оригінальних художніх прийомів (наприклад, затирання білою пастою) здійснювалися, найімовірніше, на інтуїтивному рівні. Тому надання кераміці та її орнаментації гармонійних пропорцій свідчить не тільки про художню обдарованість майстрів, але й про їх високу професійну спеціалізацію.

4. Навіть за обмеженим матеріалом, представленим у статті, помітно просторову й часову варіативність геометричної орнаментації в межах однієї археологічної культури. Простежується затухання *«змістовності»* орнаментації й посилення її декоративності*. Ця особливість повною мірою проявлялася в прогресивному розвитку суспільства, коли геометричність втрачала своє комунікативне значення й витіснялася реалістичними образами, наприклад, тваринного стилю, як це відбулося в скіфському суспільстві.

5. У кожній археологічній культурі геометричний орнамент демонструє феномен його унікальності й невичерпності. Остання зумовлена законами симетрії. Це явище аналогічне неповторності картин папілярних ліній, макроформ сніжинок, первинна кристалізація яких на мікрорівні завжди починається з одної єдиної фігури гексагональної симетрії (рівностороннього і рівнокутного шестикутника) (Харгиттаи, Харгиттаи, 1989, с. 46); мовному різноманіттю. Геометрична орнаментація кераміки несе повну, але нині майже втрачену інформацію про початкові й зовнішні соціально-культурні умови, в яких свого часу створювалася кераміка. Але водночас неповторність геометричного орнаменту дає надію на реконструкцію деяких аспектів давнього життя.

6. На жаль, можна тільки здогадуватися або посилатися на відомості колег- етнографів (Пошивайло, 2000, с. 329-334), яку інформацію вкладали творці посуду в елементи орнаментації. Однак роль геометричної орнаментації в розвитку інформаційно-знакової та

* *На думку А. Ріґля, Künstwollen пояснює всі явища в процесі еволюції мистецтва, зокрема розвиток мистецтва в напрямку все більшої суб'єктивності*

комунікативної систем не можна недооцінювати. Орнамент безумовно слугував засобом комунікації, оскільки ніс у собі той культурний код, який розпізнавався сучасниками.

7. Результати цього дослідження підтверджують отриманий нами ще 1979 року (Гаврилюк, 1981, с. 39, 40) висновок про існування в простій та лискованій кераміці найпізнішого передскіфського періоду кількох різних за походженням груп. Виокремлення за морфологічними характеристиками двох таких груп (зокрема, *«жаботинської»* та *«власне кіммерійської»*), нині доповнено більш ретельним аналізом геометричної орнаментації лискованого посуду. *«Жаботинська»* група орнаментації лискованого посуду має аналогії в синхронних лісостепових правобережних пам'ятках. Більш проста *«кіммерійська»* орнаментація лискованої кераміки демонструє зв'язок з орнаментацією посуду степової білозерської культури пізньої бронзи. Тобто, геометричний орнамент у цьому випадку відіграє роль етнокультурного індикатора.

Археологический альманах, 21. 2010. Изобразительное искусство в археологическом наследии. Донецк: ООО «Лебедь».

Березовець, Д. Т. 1974. Курганний могильник епохи бронзи та скіфського часу. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IX, с. 65-66.

Бидзиля, В. И., Яковенко Є. В. 1974. Киммерийские погребения Высокой могилы. *Советская археология*, 1, с. 150-157.

Білозор, В. П., Гаврилюк, Н. О. 2001. Кіммерійський період. В: Патон, Б. Є. (ред.) *Історія культури давнього населення України*. Київ: Наукова думка, с. 272- 285.

Бокий, Н. М., Горбул, Г. П., Отрощенко, В. В. 1991. Киммерийские захоронения на Кировоградщине. *Советская археология*, 1, с. 173-182.

Болтрик, Ю. В., Махортых, С. В. 2003. Киммерийские захоронения западного Приазовья. *Российская археология*, 2, с. 119-127.

Бочкарев, В. С. 1986. К вопросу о хронологическом соотношении Сейминского и Турбинского могильников. В: *Проблемы археологии Поднепровья*. Межвузовский сборник научных трудов. Вып. 3. Днепропетровск, с. 78-111.

Бочкарев, В. С. 1994. Орнаментация сейминско-турбинских топоров-кельтов. В: *Памятники древнего и средневекового искусства*. Сборник статей в память профессора В. И. Равдоникаса. Вып. 3. Проблемы археологии. Ленинград, с. 92-102.

Гаврилюк, Н. А. 1979. Лощеная керамика степных погребений предскифского времени. В: Баран, В. Д. (ред.) Памятники древних культур Северного Причерноморья. Киев: Наукова думка, с. 20-40.

Гаврилюк, Н. А. 1981. *Лепная керамика Степной Скифии*. Авторефат диссертации к. и. н. Киев: Институт археологии АН УССР.

Гаврилюк, Н. А. 1999. Местные и заимствованные компоненты в киммерийской культуре. *Вестник древней истории*, 1, с. 85-97.

Гаврилюк, Н. О., Красильніков, К. І. 2006. Поховання передскіфського часу біля сс. Піонерське, Передільське і Кіровське у Північному Приазов'ї. *Археологічні відкриття в Україні 2004–2005 рр.*, с. 410-437.

Гребенников, Ю. С. 2008. *Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX–III вв. до н. э.)*. Николаев: Илион.

Гребенников, Ю. С., Елисеев, И. Ф., Клюшенцев, В. В. 1984. Погребения предскифского периода в Южном Побужье. В: Черняков, И. Т. (ред.) Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. Киев: Наукова думка, с. 33-49.

Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: КНТ.

Дараган, М. Н., Подобед, В. А. 2013. Жаботинский горизонт и черногоровская культура: хронологические соотношения. В: *Причерноморье в античное и раннесредневековое время*. Ростов-на-Дону, с. 32-46.

Дубовская, О. Р. 1985. Погребение лучника раннего железного века. *Советская археология*, 2, с. 166-171.

Евдокимов, Г. Л. 1992. *Погребения эпохи бронзы Астаховского могильника*. Препринт. Киев (б. в.).

Елагина, Н. Г. 1963. *Отчет Скифской Степной экспедиции исторического факультета МГУ в 1963 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, 1963/27.

Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.
Каталог рисунков архитектора Я. Г. Чернихова, находящихся в розыске. 2007. Москва: Росохранкультура.
Ковпаненко, Г. Т., Бунятян Е. П., Гаврилюк Н. А. 1977. Раскопки курганов у с. Ковалевка. В: *Курганы на Южном Буге*. Киев: Наукова думка, с. 7-133.
Кузин-Лосев, В. И. 2010. Композиционные основы древнего изобразительного искусства степной Евразии. Часть I. *Археологический альманах*, 21. Донецк: ООО «Лебедь», с. 35-77.
Лесков, А. М., Кубышев, А. И., Черненко, Е. В., Тереножкин, А. И., Ильнская, В. А., Болдин, Я. И., Зарайская, Н. П., Ястребова, С. Б., Отрощенко, В. В. 1969. *Отчет о работе Каховской экспедиции ИА АН УССР (курганы у сс. Любимовка, Архангельская Слобода, Вильная Украина)*. Науковий архів Інституту археології НАН України, 1969/22.
Лукьяшко, С. И. 1999. *Предскифский период на Нижнем Дону*. Азов: Азовский краеведческий музей.
Махно, Є. В., Шарафутдінова, І. М. 1972. Могильник епохи пізньої бронзи поблизу хут. Компанійці на Дніпрі. *Археологія*, 6, с. 70-81.
Махортых, С. В. 2005. *Киммерицы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.
Мелюкова, А. И. 1962. *Скифские курганы Тираспольщины*. Москва: Наука.
Отрощенко, В. В. 1975. Новый курганный могильник белозерского времени. В: Тереножкин, А. И. (ред.) Скифский мир. Киев: Наукова думка, с. 193-207.
Отрощенко, В. В. 2002. До вивчення знакової системи зрубної спільності. В: Павленко, Ю. В. (ред.) *Михайло Брайчевський. Вчений і особистість*. Киев: Фенікс, с. 23-25.
Палагута, И. В. 2010. Элементы «технического» орнамента и проблема интерпретации декора керамики Триполья-Кукутени. *Археологический альманах*, 21. Донецк: ООО «Лебедь», с. 24-34.
Панкратова, Л. В. 2007. *Историко-культурные особенности позднекулайской керамической орнаментики*. Автореферат диссертации к. и. н. Кемерово: Омский государственный педагогический университет.
Пошивайло, І. 2000. *Феноменологія гончарства*. Опішне: Українське Народознавство.
Ромашко, В. А. 1978. Памятники предскифской эпохи в Орельско-Самарском междуречье. В: Ковалева, И. Ф. (ред.) *Курганные древности Степного Поднепровья III–II тыс. до н. э.* Днепропетровск: Издательство Днепропетровського государственного университета, с. 71-79.
Ромашко, В. А. 1979. Новые киммерийские памятники в материалах экспедиции ДГУ. В: Ковалева, И. Ф. (ред.) *Курганные древности Степного Поднепровья III–II тыс. до н. э.* Днепропетровск: Издательство Днепропетровського государственного университета, с. 104-110.
Ромашко, В. А. 1980. К вопросу о генезисе киммерийских памятников Днепровского Левобережья. В: Ковалева, И. Ф. (ред.) Курганы Степного Поднепровья. – Днепропетровск: Издательство Днепропетровського государственного университета, с. 76-82.
Рудковский, И. В. 2010. Типы зонирования в андроновских орнаментах как культурно-территориальные маркеры. *Археологический альманах*, 21. Донецк: ООО «Лебедь», с. 111-119.
Сорокин, С. С. 1978. Отражение мировоззрения ранних кочевников Азии в памятниках материальной культуры В: *Культура Востока. Древность и раннее средневековье*. Ленинград, с. 172-191.
Субботин, Л. В. 1976. *Отчет о работе Семеновской новостроечной археологической экспедиции в 1976 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, 1976/45.
Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.
Ткачев, В. В., Хаванский, А. И. 2006. *Керамика синташтинской культуры*. Орск-Самара: Издательство ОГТИ, 2006.
Фиалко, Е. Е. 1987. Скифские курганы у с. Новое. В: Шапошникова О. Г. (ред.) *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 171-187.
Харгиттаи, И., Харгиттаи М. 1989. *Симметрия глазами химика*. Москва: Мир.
Цимиданов, В. В. 2010. Орнаментация керамики срубной культуры: социальный и поло-возрастной аспект. *Археологический альманах*, 21. Донецк: ООО «Лебедь», с. 120-139.
Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Бочкарев, В. С., Балушкин, А. М., Гребенников, Ю. С., Клюшенцев, В. Н., Ребедайло, Г. П., Рычков, Н. А. 1974. *Отчет о работе Ингульской экспедиции в 1974 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, 1974/12.
Шапошникова, О. Г., Балушкин, А. М., Гребенников, Ю. С., Елисеев, В. Ф., Клюшинцев, В. Н., Ребедайло, Г. П., Товкайло, Н. Т. 1982. *Отчет о работе Николаевской экспедиции в 1982 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, 1982/3.
Шапошников, О. Г., Фоменко, В. Н., Клюшинцев, В. Н., Елисеев, В. Ф. 1984. *Отчет о работе Николаевской экспедиции в 1984 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, 1984/9.

Шевченко, Н. П. 1987. Новые памятники раннего железного века на юге Украины. В: Шапошникова, О. Г. (ред.) *Древнейшие скотоводы степей юга Украины.* Киев: Наукова думка, с.140-147.

Riegl, A. 1992. *Problems of Style. Foundations for a History of Ornament, trans.* Evelyn Kain, Princeton: Princeton University Press.

Nadia Gavrylyuk
Doctor of Historical Sciences. Senior Researcher.
Leading Researcher of the Department of the Ancient archaeology
of the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine.
ORCID ID 00000-0002-2369-5701.
gavrylyuk_na@ukr.net (Kyiv, Ukraine)

Geometric ornament of the Cimmerians' polished ware (on the example of two groups of ornamentation)

On the materials of burials of the most recent pre-Scythian period, the origins and level of development of geometric ornamentation of lush ceramics was researched. Two groups of vessels are presented: Cimmerian steppe and Zhabotynska. The connection with ceramic complexes of other archaeological cultures of the Northern Black Sea region is shown. In addition to the usual archaeological techniques, observations were made on the development of a geometric ornament, proposed by Yakiv Chernikhov.

Ornamentation of polished ware developed on the general principles which are inherent in the geometric ornament as a whole. Confirmed hypothesis Oleksiy Terenozhkin's geometry is a sign of the «Cimmerian» art. The geometric ornament on arms and on objects of horse equipment with ornamentation of ceramics is compared. Ceramic ornamentation was more conservative and lagged behind the ornamentation of weapons and horse armor. But masters ceramists were familiar, open on an intuitive level the rules of symmetry and other principles of constructing a geometric ornament. It is proved that the phenomenon of Kűnstwollen («artistic will», immanent artistic desire) is fully represented in the ornament of the polished vassels. The selection of geometric figures is a demonstration of rather deep geometric knowledge; economical, but expressive, structural layout of the elements; the original artistic techniques were carried out, most likely, on the intuitive level. Everything testifies not only to the artistic talent of the masters, but also their high professional specialization. There is an increase in decorative ornamentation and loss of content. Geometry loses its communicative significance and is superseded by realistic images of the animal style as it is inherent in Scythian art. However, the role of geometric ornamentation in the development of the informational, sign and communicative system can not be underestimated. The ornament certainly served as a means of communication, since it carries in itself that cultural code, which was recognized by contemporaries. We do not know what information creators put in the elements of ornamentation. Confirmed conclusion of the author about the existence of several groups of ceramics, inherent in certain ethnic groups. The isolation of the morphological characteristics of two such groups (in particular, «Zhabotynska» and actually «Cimmerian»), is now complemented by a more thorough analysis of the geometric ornamentation of polished ceramics. The «Zhabotynska» group of ornamentation of polished vessels has analogies in synchronous forest-steppe right-bank sites. A simpler «Cimmerian» ornamentation of the polished ware demonstrates the connection with the ornamentation of the vessels of the steppe belozerskaia culture of the Late Bronze. That is, geometric ornament in this case plays the role of an ethnocultural indicator.

Keywords: archaeological ceramology, polished ware, geometric ornament, Northern Black Sea region, Cimmerian steppe group, Zhabotyn group, Yakiv Chernikhov.

Отримано 13 жовтня 2018
Received October 13, 2018

УДК 069:[903.02+738(477.62)

© **Поліна Петрашина**, 2019
Молодший науковий співробітник
Відділу реставрації Національного заповідника «Хортиця».
ORCID ID 0000-0001-6325-7936.
ilitzp8@gmail.com (Запоріжжя, Україна)

Техніка давнього ремонту ліпленого посуду за матеріалами досліджень гончарного комплексу пам'яток доби бронзи з музейної колекції Національного заповідника «*Хортиця*»

Розглянуто найдавніші прийоми й методи ремонту ліпленого посуду, які використовували носії культур доби бронзи – ямної, катакомбної, зрубної та культури багатопружкової кераміки. Досліджено комплекс ліпленої кераміки з археологічних пам'яток Запорізької й Херсонської областей, що зберігається у фондах Національного заповідника «Хортиця». Проаналізовано 23 відносно цілі форми та понад 50 окремих фрагментів ліплених посудин з ознаками ремонту, таких як свердління й потовщення черепка. Під час досліджень враховано, коли проводився такий ремонт – до чи після випалювання глиняного виробу, а також хто його проводив – гончар чи власник посудини. На виробах з колекції, що вивчалася, зафіксовано такі способи ремонту:

• замазування тріщин до випалювання з нарощенням товщини черепка;

• свердління отворів для стягування тріщин або фіксації окремих фрагментів посудини мотузкою з рослинних волокон, шкіряним ременем або жилами. Також допускається ймовірність заповнення тріщин та незначних за розміром втрачених фрагментів пластичними матеріалами органічного й неорганічного походження або їх сумішами (такими як смола, віск, мул, волога глина, закладання моху або просмоленого шнура).

Відповідно до трасологічних методів аналізу, досліджуючи форму й особливості просвердлених отворів, вдалося простежити й частково реконструювати спосіб свердління, а також форму і ймовірний матеріал знарядь; відтворено процес свердління глиняного черепка за допомогою крем'яного сколу.

Зроблено висновок про значну поширеність явища ремонту глиняного посуду серед носіїв культур племен бронзи, що було зумовлено кочовим характером життя, браком сировини, палива й, відповідно, високою цінністю посуду. Загалом, прийоми й методи ремонту залишалися незмінними й досить примітивними впродовж усієї доби бронзи.

Ключові слова: археологічна керамологія, археологічна кераміка, ліплена кераміка, реставрація, прийоми ремонту, свердління, скріплювання, заповнювання, склеювання, латання, шліфування, ямна культура, катакомбна культура, зрубна культура, культура багатопружкової кераміки.

За чисельністю, поширеністю, тривалістю побутування й здатністю зберігати в собі різноманітні відомості про історію й культуру людства, з керамікою навряд чи зможуть конкурувати інші знахідки. Такі особливості роблять глиняні вироби одним із найбільш достовірних джерел, що дозволяє без значних помилок робити висновки про рівень розвитку

культур різних епох. Саме тому проблема збереження гончарної спадщини є вкрай актуальною. Вироби з глини зазвичай є найбільш масовим матеріалом археологічних досліджень. Завдяки доступності глина перетворилася на майже універсальний матеріал, що широко використовувався в побуті – для виготовлення столового й кухонного посуду, знарядь праці й облаштування житла. Але незважаючи на її поширеність, процес виготовлення кераміки й нині є досить трудомістким і вимагає наявності певних умов, таких як вільний доступ до сировини, палива (або енергетичних ресурсів) та наявність майстрів, які володіють технологією виробництва.

Завдяки тому, що давнє населення Нижнього Подніпров'я високо цінувало глиняний посуд, а процес його виготовлення був трудомістким, значний відсоток глиняних виробів має сліди реставрації.

Термін *«реставрація»* використовується в цьому випадку в трохи іншому контексті – мається на увазі побутовий ремонт предмета, пошкодженого в результаті експлуатації (реставрація в сучасному розумінні передбачає не лише відновлення предмета, що вже вийшов з побутування, але і його наукове атрибутування).

У випадку незначних пошкоджень посуду намагалися подовжити термін використання за допомогою сукупності певних технологічних дій або ремонту. Археологічні колекції Національного заповідника *«Хортиця»* дозволяють простежити традиції й прийоми такого ремонту.

Для аналізу з фондозбірки вищезгаданого музею було взято комплекс ліпленої кераміки з ознаками, нехарактерними для загалу подібних виробів, такими як потовщення черепка, свердління, шліфування тощо. Безпосередньо досліджено ліплений посуд доби бронзи: ямної, катакомбної й зрубної культур, культури багатопружкової кераміки. Для проведення аналогій вивчено окремі зразки кераміки більш ранніх і пізніх часів: фрагменти ліплених посудин енеоліту (середньостогівської культури) та приклад сарматської гончарної посудини. Було проаналізовано як цілі форми, так і окремі фрагменти. Передусім, досліджено гончарний комплекс пам'ятки доби ранньої бронзи Генералка-2, що дав найбільшу кількість ліпленої кераміки з ознаками ремонту. Не менш цікавими є матеріали археологічних досліджень Херсонської новобудівної експедиції під керівництвом Анатолія Кубишева, передані до колекції Національного заповідника Інститутом археології НАН України 2015 року.

Для формування повної картини вивчено також окремі знахідки ліпленої кераміки зі згаданими ознаками, виявлені в межах Запорізької області, о. Хортиця та акваторії р. Дніпро.

Метою дослідження було:

- прослідкувати головні способи ремонту ліпленого посуду на прикладі музейної колекції, що походить з пам'ятки доби ранньої бронзи Генералка-2, та знайти прямі аналогії серед ліплених посудин доби бронзи з інших пам'яток;
- простежити прийоми й техніки, що були спільними для більш ранніх та пізніх часів і не обмежені винятково періодом бронзи;
- за можливісті, реконструювати ймовірні інструменти, за допомогою яких здійснювали ремонт, а також матеріали, з яких їх виготовляли.

Головний метод дослідження – візульний. Також використовувалися експериментальні й трасологічні методи. Трасологічні методи – такі як аналіз слідів виготовлення знарядь праці і предметів, слідів їх утилізації, функціональний аналіз слідів спрацьованості; аналіз слідів обробки як на самих знаряддях, так і на матеріалі, що оброблявся, дозволяють усебічно дослідити найменш дрібні технічні нюанси давніх технологій.

1. Пам'ятка Генералка-2 розташована на західному узбережжі острова Хортиця (з боку старого русла Дніпра, південніше б/в *«Запоріжсталь»*, на правому високому березі балки Генералка); загальна площа пам'ятки становить близько 300 м^2 (Тубольцев, 2003, с. 7).

За всіма ознаками Генералка-2 належить до ямної культури й датується кінцем III – початком II тисячолітя до н. е. Кераміка має прямі аналогії у верхньому шарі Михайлівського поселення. Загалом комплекс дає уявлення про матеріали

пам'яток ранньої бронзи Нижнього Подніпров'я (Тубольцев, 2012, с. 8).

Аналіз гончарного комплексу ліпленого посуду Генералки дозволив виділити певні рівні та прийоми ремонту. Для їх характеристики використано класифікацію, запропоновану Анатолієм Гейком. Базуючись на даних керамологічних, археологічних й етнографічних джерел, Анатолій Гейко виділив такі способи ремонту глиняного посуду:

1) скріплювання;
2) обплітання (органічними матеріалами; дротування);
3) латання;
4) заповнення тріщин чи отворів різними речовинами й матеріалами;
5) склеювання;
6) шліфування (Бобринский, 1989, с. 29; Гейко, 2013, с. 113).

Серед матеріалів дослідженої колекції зафіксовано такі способи ремонту:

- замазування тріщин до випалювання з нарощенням товщини черепка;
- свердління отворів для стягування тріщин або фіксації окремих фрагментів посудини мотузкою з рослинних волокон, шкіряним ременем або жилами.

Також можливе заповнення тріщин і незначних за розміром втрачених фрагментів пластичними матеріалами органічного й неорганічного походження або їх сумішами (такими як смола, віск, мул, волога глина; закладання мохом або просмоленого шнура). Але, на жаль, слідів такого ремонту не було зафіксовано, що пояснюється, насамперед, нестійкістю органічних речовин та їх швидким розпадом. Тому без проведення спеціальних аналізів стверджувати про використання прийому заповнення тріщин під час ремонту ліплених посудин з комплексу Генералка-2 неправомірно.

Для уточнення особливостей проведення ремонту під час аналізу кераміки виникла необхідність враховувати, на якій стадії існування знаходилася посудина на момент проведення втручання. Так, залежно від стадії технологічного процесу, на якій знаходилася посудина з ознаками ремонту, реставраційне втручання могло бути проведеним: 1) до випалювання, та 2) після випалювання.

1. Перший тип втручання проводився в процесі виробництва майстром-гончарем у випадку пошкодження ще не випаленої посудини. Якщо ремонт виконано якісно, його майже неможливо простежити.

2. Другий тип ремонту міг виконувати будь-який член давнього суспільства – найімовірніше, власник посудини, у випадку пошкодження вже випаленого виробу в результаті його експлуатації. Сліди такого ремонту фіксуються завжди.

Обидва типи ремонту передбачають використання низки технологічних прийомів, традиційних як для доби бронзи, так і для попередніх та наступних епох.

За рівнями впливу на предмет ремонт доцільно розподілити на:

1) технологічний ремонт;
2) побутовий ремонт;
3) побутове пристосування.

Технологічний ремонт проводився до випалювання, у випадку пошкодження посудини в процесі її створення внаслідок порушення технології або дії випадкових факторів та механічних пошкоджень. Якщо під час висихання посудини з'являлася тріщина, її краї розмочували водою, розминали, після чого в зоні пошкодження робили *«латку з вологої глини»* й ретельно загладжували. Зазвичай, після випалювання на місці ремонту залишався невиразний пружок або незначне потовщення черепка посудини, що повторювало форму тріщини.

Єдиним прикладом такого типу ремонту є фрагментований горщик, знайдений 2002 року в південній частині рову 1 (Генералка-2) (інв № 27752/А-1029 згідно з фондовою обліковою документацією Національного заповідника *«Хортиця»*) (Тубольцев, 2002, с. 28). Висота виробу – 34 см, відновлений діаметр – 24 см, вінця прямі, висотою 2,5 см. Тулуб горщика яйцеподібний, з гострим денцем. З внутрішнього боку придонної частини горщика чітко простежується ремонт 2-х вертикальних тріщин, довжиною 2,5 та 9 см, шляхом накладання пружка з вологої глини,

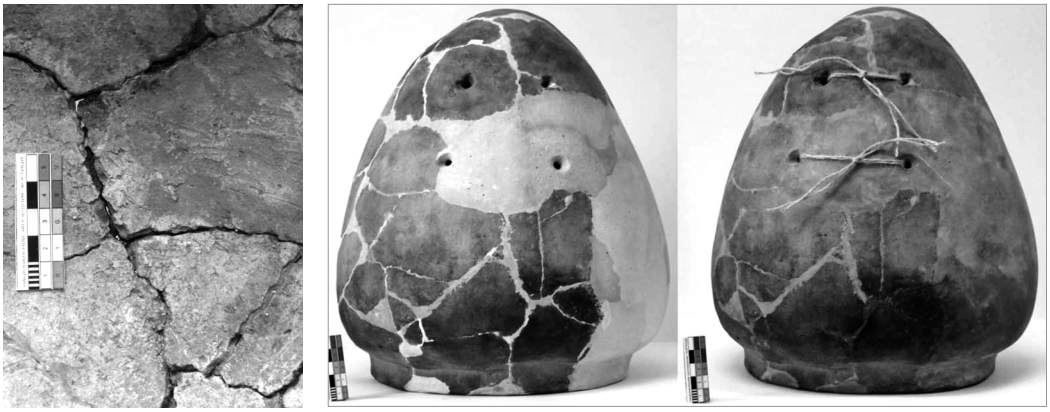

1 2

Мал. 1
Прийоми ремонту глиняного посуду:
1 – глиняне наліплення вздовж тріщини; 2 – парне з'єднання тріщин

1 2

Мал. 2
Сліди ремонту на глиняному посуді.
Свердлені парні отвори
для стягування тріщин (1-4)

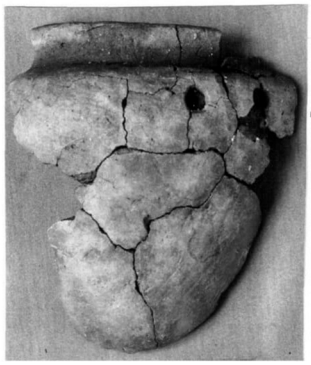

3

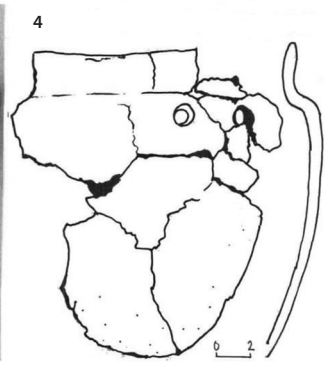

4

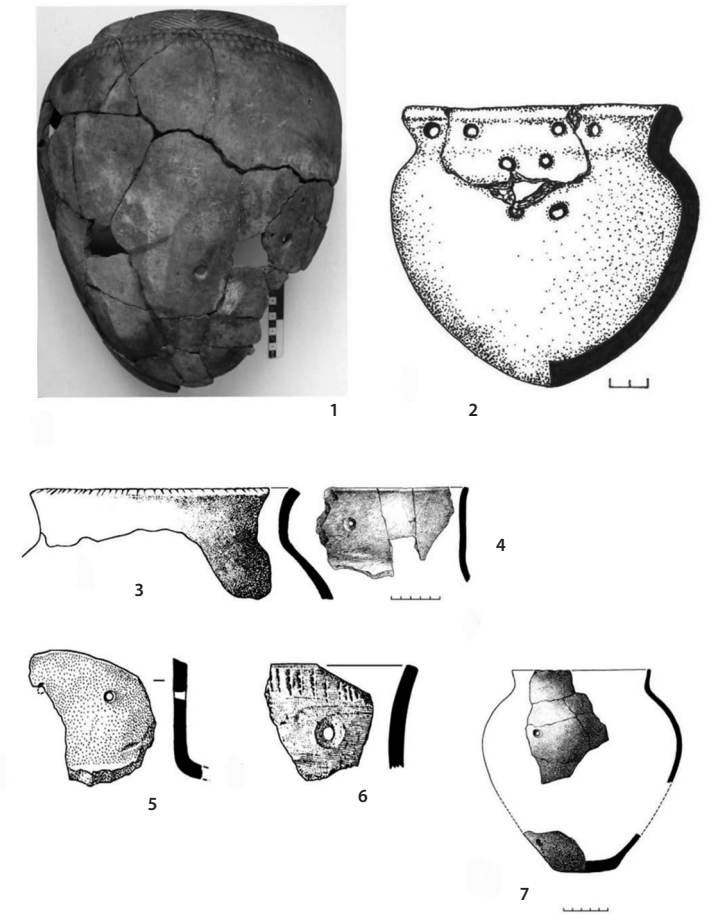

Мал. 3
Сліди ремонту на глиняному посуді. Свердлені отвори для фіксації окремих фрагментів (1-7)

що призвело до збільшення товщини черепка з 0,8–1 до 1,5 см (мал. 1: 1). Краї тріщини під час ремонту було змочено недостатньо – на це вказують численні дрібні тріщинки, що мережею вкривають наліплений пружок. Вони виникають у випадку, коли суха глиняна маса різко всмоктує вологу з доданої глини, унаслідок чого сушіння проходить нерівномірно й призводить до появи нових дрібних пошкоджень. Під час проведення ремонту горщик було зафіксовано на боку. Про це свідчить сплющення поверхні тулуба з протилежного до тріщин боку (плаский відбиток) та загальна деформація окружності посудини до овалу (деякий час посудина сохла на боку). Загалом ремонт пройшов успішно, про що свідчать сліди активного використання горщика в побуті – кіптява й борозни від фіксації на вогнищі.

Побутовий ремонт представлено найбільшою кількістю прикладів (не менше 8-ми відносно цілих посудин та значна кількість окремих фрагментів). Його можна охарактеризувати як тип впливу, який застосовували у випадку пошкодження посудини

Мал. 4
Сліди ремонту на фрагментах глиняного посуду без уточнення типу фіксації (1-4)

в процесі використання з метою продовження терміну її служби, зазвичай, підсобними засобами, що не вимагав спеціальних навичок.

Під час дослідження комплексу кераміки Генералки-2 виявлено основний прийом побутового ремонту – свердління парних отворів для стягування тріщин або фіксації випадаючих фрагментів. Яскравим прикладом використання згаданого прийому є ліплена посудина яйцеподібної форми із 46-ти фрагментів (інв. № 27474/ А-796) з невисокими прямими вінцями, висотою 25 мм. Черепок достатньо міцний, з добре відмуленої глини з домішками кварцу (до 1 мм), на зламі дрібнопористий. Випалювання нерівномірне; у глині спостерігається двошаровість – від жовто-рожевого до чорного кольорів. У придонній частині горщика вздовж вертикальної тріщини, що проходить від денця до вінець, просвердлено 3 наскрізні отвори діаметром 6-7 мм, два з яких є парними (знаходяться на одному рівні обабіч тріщини); третій отвір розташовано навпроти втрати великого фрагмента, в якому за аналогією міг бути просвердлений четвертий отвір – парний

до третього, на одному рівні з ним. Таким чином, тріщину стягували у двох місцях мотузкою або ремінцем за допомогою 4-х парних отворів (мал. 1: 2).

Відповідний тип з'єднання зафіксовано на фрагментах двох ліплених посудин:

а) середня частина тулуба (інв. № НДФ-40104) – два парні отвори, діаметром 0,7-0,8 см розташовано на відстані 0,5 та 1,2 см від тріщини на одному рівні (мал. 2: 1);

б) великий фрагмент середньої частини тулуба (інв. № 28125/А-1154) – стягування вертикальної тріщини через чотири парні отвори (мал. 2: 2);

в) фрагментований яйцеподібний горщик (збереглася приблизно 1/3 частина профілю; розвал Б2 – за описом археологічних досліджень 2002 року) – трохи нижче плечей уздовж тріщини просвердлено 2 отвори (мал. 2: 3).

У кількох випадках було виявлено фіксацію втрачених (випадаючих) фрагментів шляхом їх кріплення до сусідніх цілих частин тим самим прийомом свердління й стягування:

Ліплений яйцеподібний горщик (інв. № 27755/А-1032) з прямими низькими вінцями, орнаментований відбитками шнура й пальцевими вдавленнями (Тубольцев, 2002, с. 30). У середній частині тулуба зафіксовано 2 просвердлені отвори (d-0,9-1 см), між якими спостерігається втрата фрагмента 5,75 х 4 см. Отвори просвердлено несиметрично один до одного (один трохи вище). Їх, імовірно, було зроблено для закріплення втраченого фрагмента, в якому теж був як мінімум ще один отвір (мал. 3: 1).

Прямі аналогії в техніці фіксації фрагментів прослідковано на енеолітичних пам'ятках Нижнього Подніпров'я й Приазов'я – ілюстративним є гостродонний горщик з пізньоенеолітичного поховання рєпінської культури (с. Розівка Донецької області). Вінця посудини пошкоджено ще в давнину. Майстру знадобилося 8 отворів для того, щоб зафіксувати фрагмент вінець, що випадав (Тарасенко, б. г., с. 17) (мал. 3: 2). Загалом географія використання прийомів стягування й фіксації поширилася на більшість пам'яток ямної культури в різних частинах Північного Причорномор'я, Нижнього Подніпров'я, Подоння, Приазов'я та інших регіонів. Зокрема, відповідну техніку ремонту практикували мешканці Михайлівського поселення на всіх етапах його існування (мал. 3: 3-7) (Коробкова, Шапошникова, 2005, с. 51).

Деякі досліджені приклади не дозволяють з абсолютною точністю визначити тип з'єднання й схему розташування отворів. Насамперед, це стосується окремих фрагментів кераміки й посудин зі значними втратами. У такому випадку під час опису ознаки ремонту вказано без уточнень *«стягування тріщин»* або *«фіксація фрагментів»* (мал. 4: 1-4).

Серед більш ніж двадцяти досліджених зразків у трьох випадках сліди ремонту зафіксовано в ділянці плечей посудин, шість – у середній частині тулуба, ще шість – у придонній частині; у трьох випадках ремонту зазнала верхня частина посудин (шия та вінця). В інших випадках схема розташування отворів чітко не фіксується (це, насамперед, стосується дрібних фрагментів кераміки). Таким чином, для ліпленого посуду комплексу Генералка-2 найчастішими були пошкодження у вигляді довгих вертикальних тріщин, що проходили вздовж усієї посудини від вінець до денця, та горизонтальні тріщини придонної частини. Рідше спостерігаються пошкодження верхньої частини посудин. Можливо, відповідні дефекти пов'язані з технологічними особливостями виготовлення ліпленого посуду, такими як принцип накладання глиняних стрічок, сушіння або випалювання.

Відповідно до трасологічних методів аналізу, досліджуючи форму й особливості просвердлених отворів, вдалося простежити й частково реконструювати спосіб свердління, а також форму і ймовірний матеріал знарядь. За характером отворів можна зробити висновок про використання найпростішого одноручного та дворучного свердління (однобічного й двобічного). У випадку застосування двобічного свердління спочатку свердлили зовнішню поверхню черепка – на половину або дві третини від його загальної товщини, після чого (за необхідності) отвір доводили з протилежного боку, на що вказує різниця в розміщенні вхідного

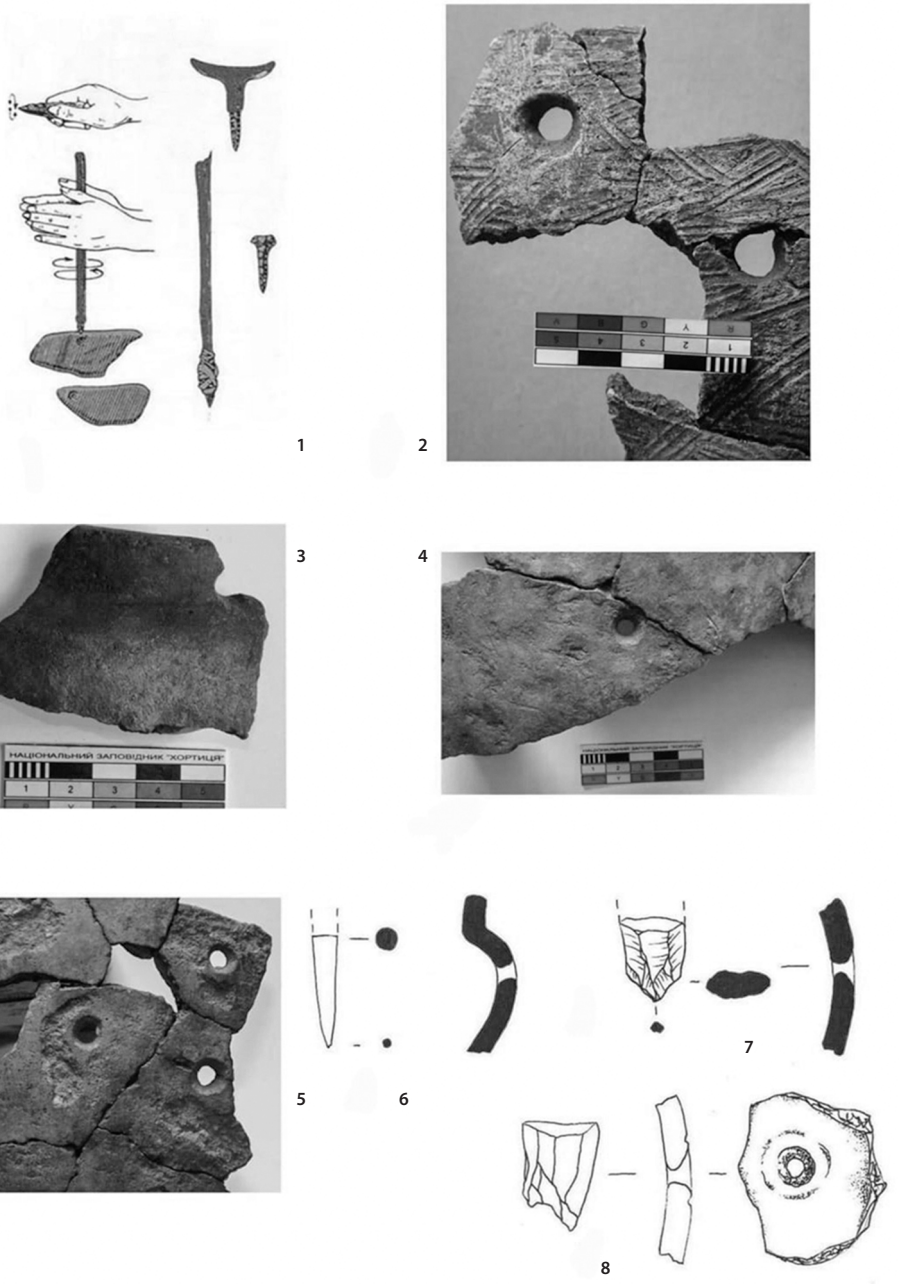

Мал. 5
Типи свердел (1, 6-8) **та сліди ремонту на глиняному посуді** (2-5)

й вихідного отворів (зазвичай, вони трохи зміщені). При застосуванні цього типу свердління отвір має біконічну форму зі звуженням до середньої частини товщини черепка (Bains, R.,etc 2013, p. 331-363). Така техніка існувала ще з часів пізнього палеоліту (мал. 5: 1-2).

За формою отворів та характером дрібних пошкоджень поверхні черепка реконструйовано 3 основні типи знарядь свердління, які могли використовувати під час ремонту посудин з пам'ятки Генералка-2:

1) знаряддя невеликого діаметра (3-6 мм) з плавно звуженим вістрям правильної круглої або заокругленої в перетині форми. Його використання дає отвір з рівномірним вхідним та вихідним діаметром правильної форми (мал. 5: 3, 6). Ймовірний матеріал – метал (бронза?), можливо, якісно оброблений кремінь, трубчаста кістка;

2) знаряддя з різким розширенням від робочого вістря трохи плескатої в перетині, неправильної форми. Ймовірний матеріал – камінь, кремінь (пластини, відщепи, вістря стріл), можливо, бронзові ножі або вістря списів з широким лавроподібним лезом. Використання другого типу знаряддя під час свердління призводить до значної різниці в діаметрах вхідного й вихідного отворів (для комплексу кераміки, що досліджувався, різниця становить від 2-х до 6-ти мм) (мал. 5: 4, 7);

3) третій тип знаряддя, сліди використання якого зафіксовано, – можна умовно назвати *«знаряддя з упором»* – зазвичай, неправильної форми, плескате. Його конструктивна особливість у тому, що трохи вище від робочого вістря такого інструмента знаходився виступ (або упор), який у процесі свердління глиняного черепка лишав пошкодження поверхні у вигляді глибоких концентричних боріздок навколо просвердленого отвору. Ймовірний матеріал – кремінь, твердий камінь, можливо, уламки крупних кісток. Відповідні знаряддя не були призначені для свердління і, можливо, мали зовсім інше функціональне призначення – тобто під час ремонту використані ситуативно (серед кераміки зі слідами ремонту пам'ятки Генералка-2 зафіксовано єдину посудину з ознаками подібного свердління) (мал. 5: 5, 8).

Унікальним прикладом використання знарядь різних типів є великий фрагментований яйцеподібний горщик (інв. № А-1036), висотою 40 см, на якому зафіксовано сліди численних ремонтів, проведених різними прийомами за допомогою різнотипних знарядь. На цій посудині простежено 10 отворів, за допомогою яких було стягнуто не менше чотирьох вертикальних тріщин. Чотири отвори було згруповано попарно вздовж однієї тріщини, решта шість – у дві групи по три отвори (мал 6: 1-4). П'ять свердлень здійснено другим типом знаряддя, ще п'ять – свердлом *«з упором»*, унаслідок чого на поверхні на однаковій відстані в 5 мм навколо отворів утворилися концентричні боріздки й осипи (мал 6: 2, 4). На згаданій посудині наявні сліди ще однієї техніки – трохи нижче вінець та в придонній частині знаходяться 2 сліди вибірки (вишкрябування або транкування) зовнішнього шару поверхні правильної округлої форми 13 та 15 мм – заготовки під майбутні отвори (мал. 6: 4). Ймовірно, горщик ремонтували неодноразово, різними прийомами різні особи в різний час (або за допомогою різних знарядь). Причини такої цінності описаної посудини невідомі, але можна припустити, що остаточно її було знищено саме невдалим ремонтом, на що вказують численні тріщини в ділянці свердлень, осипання й відшарування поверхні від невдалого вибору знаряддя.

Для підтвердження можливості існування описаних типів знарядь було проведено реконструкцію процесу свердління. Фрагмент кераміки доби бронзи з відповідним складом глиняної маси свердлили за допомогою крем'яного сколу, що відповідає другому типу знаряддя. Процес свердління зайняв близько 7-ми хвилин, у результаті чого було отримано отвір, що за формою й розташуванням концентричних боріздок повністю відповідав описаним зразкам (мал. 7: 1, 2). Таким чином, можна зробити висновок про те, що ремонт посуду шляхом свердління й стягування не вимагав особливих навичок, часу чи специфічних інструментів.

Під час свердління було помічено ще одну особливість – абразивні властивості спеченої глини. Випалений черепок з домішками

1

2

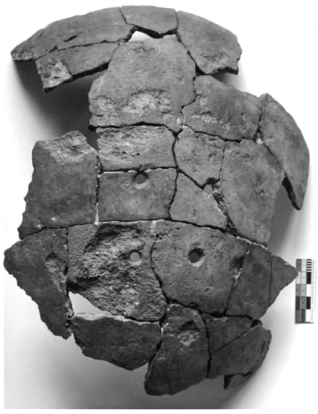

3

4

Мал. 6
Сліди ремонту на глиняному горщику – свердління та вишкрябування отворів інструментами різних типів для стягування тріщин (1-4)

піску та кварцу у формувальній масі швидко пошкоджує крем'яне знаряддя, значно змінюючи його форму. Цим може пояснюватися значна відмінність у діаметрах і формах наскрізних отворів, зроблених в одній і тій же посудині (неможливо просвердлити два однакові отвори одним крем'яним /за аналогією – кам'яним, кістяним, дерев'яним/ знаряддям).

Аналіз крем'яної колекції пам'ятки Генералка-2, представленої близько 200 предметами, дозволяє провести аналогії з можливими інструментами свердління. Загалом серед крем'яних знахідок переважають лусочки, відщепи за майже повною відсутністю нуклеусів. Серед знарядь переважають скребла, рідше трапляються вістря й свердла. Так, другому типу реконструйованого знаряддя можуть відповідати крем'яні зразки № 1, 3, 4, 6, 7, 8, 9; першому – № 2; третьому – № 5 (мал. 8: 1-9). Загалом, можна припустити, що в процесі використання кременю для свердління кераміки диференціація знарядь за конкретними функціональними ознаками була відсутня, у результаті чого під час ремонту могли застосовувати знаряддя із зовсім іншим призначенням (інструменти для обробки кістки, каменю, дерева тощо).

Побутове пристосування глиняного посуду пов'язується з ремонтом досить умовно – лише прийомами виконання (свердління). Тому в деяких випадках сліди пристосування легко сплутати зі слідами ремонту). Воно передбачає навмисну зміну або розширення функціональних особливостей предмета побуту. Деякі приклади ліпленого посуду Генералки-2 поєднують ознаки як ремонту, так і пристосування:

Мініатюрний яйцеподібний горщик з плескатим денцем (інв. № 27753/А-1030), висотою 152 мм, з низькими прямими вінцями, орнаментованими відбитками перевитого шнура (Тубольцев, 2002, с. 29). На перегині між плечима й вінцями з двох боків посудини симетрично просвердлено по 2 парні отвори (мал. 9: 1). Свердління однобічне, виконане перпендикулярно до денця з зовнішнього боку знаряддям 2-го типу – для можливості монтажу ручок або петель. Пристосований таким чином горщик був у експлуатації досить довгий час (підвішування, перенесення), на що вказують сліди зітертостей на вінцях вище отворів. Матеріалом для петель не міг бути метал, який лишив би на поверхні посудини вищерблення та окисли, отже, було використано м'які матеріали – мотузки з рослинних волокон, шкіряні ремені або жили.

Водночас, на горщику наявні сліди невдалого ремонту у вигляді двох намічених

1

2

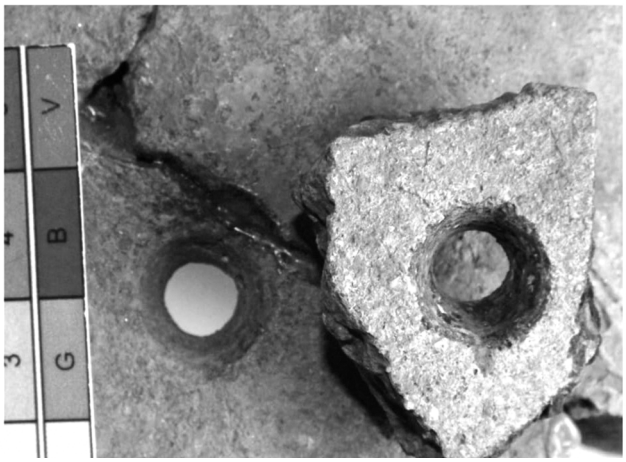

Мал. 7
Реконструкція процесу свердління (1, 2)

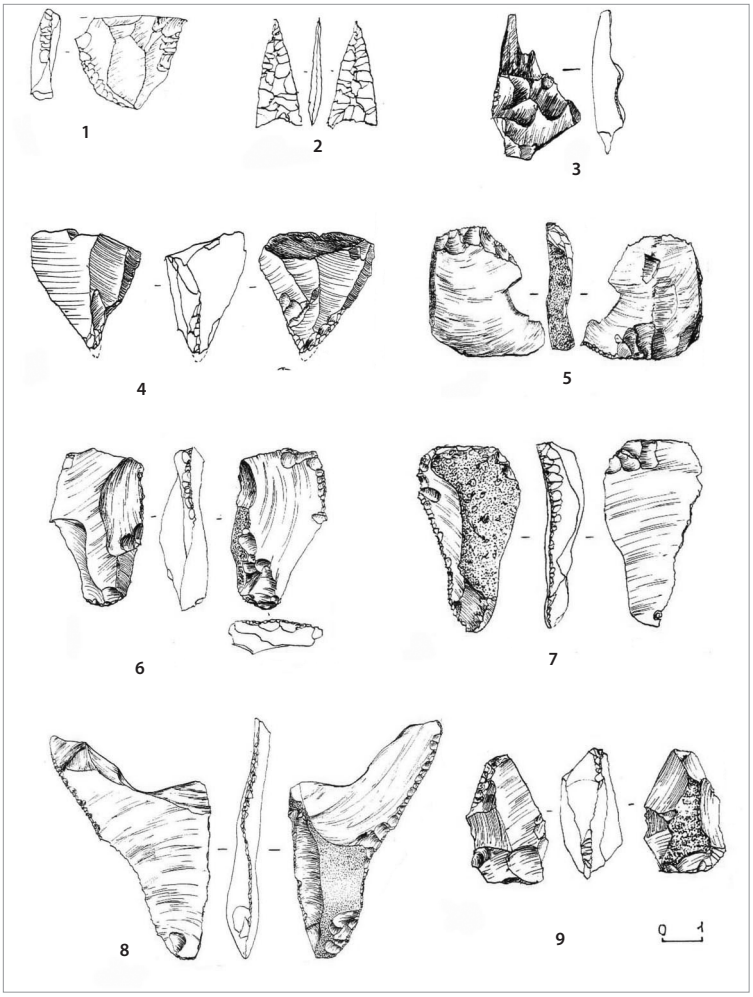

Мал. 8
Крем'яна колекція з пам'ятки Генералка-2 (1-9)

недосвердлених отворів (зовнішній діаметр – 10 мм, внутрішній – 3 мм) (мал. 9: 2) вздовж лінії втрати найбільшого фрагмента тулуба. Можна припустити, що у відсутньому фрагменті було просвердлено як мінімум ще 2 парні отвори, але в процесі ремонту горщик було остаточно знищено.

Повністю з дослідження слід вилучити фрагменти кераміки зі слідами вторинної обробки, насамперед, кружала та важки. Такі фрагменти можуть мати відповідні свердління, які, у свою чергу, не є свідченнями ремонту і вказують на повну зміну функціонального призначення предмета. До трасологічних ознак подібних глиняних фрагментів належать сліди абразивної обробки й вищерблення (ред. Глушков, 1996, с. 51).

Отже, гончарний комплекс ліпленого посуду пам'ятки Генералка-2 досить широко представлений зразками посудин зі слідами ремонту. Нині досліджено лише третину загальної площі об'єкта, відповідно повний

аналіз матеріалів неможливий без проведення подальших археологічних досліджень. Серед зафіксованих прийомів традиційними були свердління парних отворів для стягування тріщин або фіксації випадаючих фрагментів. Рідше спостерігається ремонт посудин до випалювання на стадії виробництва. Матеріалом для стягування досліджених зразків не міг бути метал (скоби або дріт), який лишив би на поверхні посудин вищерблення й окисли. До того ж знахідки металу є рідкісними для Генералки (бронзовий ніж – 2014 року). Тож застосовувалися лише м'які матеріали – мотузки з рослинних волокон, шкіряні ремені або жили.

Можливість використання воску, смоли або інших органічних речовин для ремонту кераміки давнім населенням, що утворило пам'ятку Генералка-2, без спеціальних аналізів простежити неможливо, але з функціонального погляду, стягнуті тріщини могли бути заповнені воском, смолою, мохом або сирою глиною. Загальні причини інтенсифікації ремонту можна пов'язати з природним браком сировини, часу для виготовлення, відсутністю майстрів з відповідними навичками або кочовим характером організації життєдіяльності носіїв ямної культури.

Загалом ремонт посуду шляхом свердління й стягування не вимагав особливих навичок, часу чи специфічних інструментів, міг виконуватися ситуативними знаряддями, тобто в процесі використання кременю для свердління кераміки диференціація знарядь за конкретними функціональними ознаками була

1

2

Мал. 9
Побутове пристосування – свердління парних отворів для монтажу ручок або петель (1, 2)

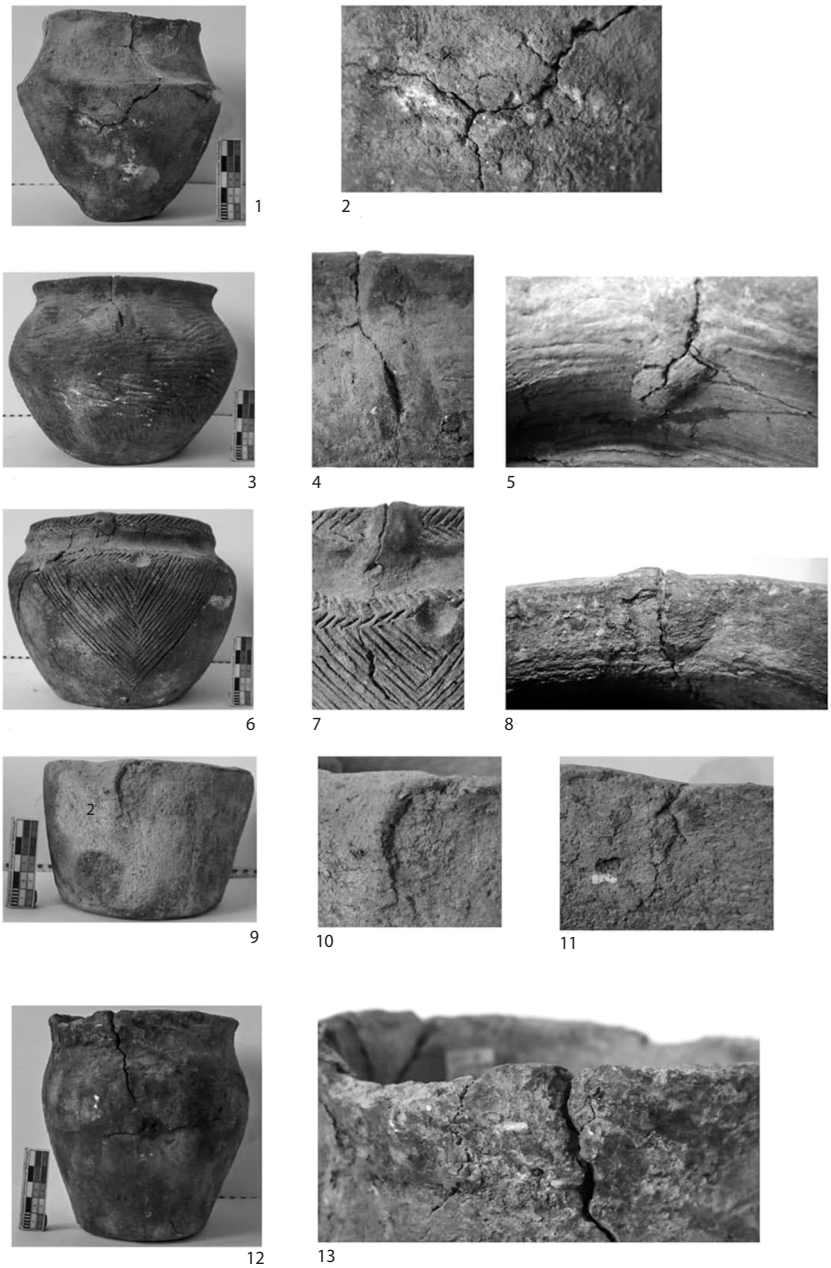

Мал. 10
Технологічний ремонт до випалювання –
наліплені пружки на тріщинах та латки з вологої глини

відсутня, у результаті чого під час ремонту могли застосовувати знаряддя, що мали зовсім інше призначення (інструменти для обробки кістки, каменю, дерева та ін.), зброю (ножі, вістря стріл) та будь-які домашні побутові знаряддя, що функціонували в кожній групі.

Ремонт не завжди був успішним, про що свідчать наявні зразки зі слідами невдалого ремонту, під час якого посудини руйнувалися. Насамперед, ремонт з використанням свердління міг бути руйнівним для посудин із залишковою пластичністю формувальної маси, що є нестійкими до механічних впливів [докладно явище залишкової пластичності описав Олександр Бобринський (1989)]. Водночас, свердління в будь-якому випадку завжди пошкоджувало черепок і призводило до появи нових мікротріщин, відшарувань та осипання поверхні, що скорочувало термін придатності посудини.

Використання прийомів стягування й фіксації не є унікальним: він поширений на більшості пам'яток ямної культури в різних частинах Північного Причорномор'я, Нижнього Подніпров'я, Подоння, Приазов'я та інших регіонів, має широкі аналогії серед гончарних матеріалів енеолітичних культур і пам'яток доби бронзи; у подальшому згадані прийоми отримали розвиток у скіфську добу, практикувалися ранньослов'янським населенням.

2. Подібні тенденції в ремонті кераміки простежуються на прикладі гончарного комплексу Херсонської археологічної експедиції під керівництвом Анатолія Кубишева, переданих Національному заповіднику *«Хортиця»* 2015 року Інститутом археології НАН України. З 1968 до кінця 1980-х років Херсонська археологічна експедиція досліджувала курганні пам'ятки в зоні будівництва Каховської зрошувальної системи на території Херсонської й Запорізької областей (Полін, Симоненко, 2001, с. 137). Зразки ліпленої кераміки Херсонської археологічної експедиції відіграють винятково важливу роль у дослідженні технік та прийомів ремонту, адже представлені, насамперед, повними формами посудин. Серед чотирнадцяти проаналізованих посудин дві датовано періодом ямної культури, чотири – катакомбної, шість належать до зрубної, одна – до періоду культури богатопружкової кераміки. Ще одна посудина (гончарна) хронологічно виокремлюється з окресленого періоду дослідження й належить до сарматських часів, але технічно прийоми ремонту, застосовані до неї, повністю відповідають тим, які зафіксовано на ліплених посудинах доби бронзи.

Технологічний ремонт до випалювання простежується на п'яти зразках:

1. Посудина пізньоямної культури з пласким денцем, різко виділеними плечима, що виступають під гострим кутом, з трохи відігнутими назовні вінцями (форма посудини близька до біконічної). Зовнішня й внутрішня поверхні вкриті розчосами. Нижче плечей на зовнішній поверхні фіксується слід від заліплення розриву у вигляді великого нерівномірного наліплення неправильної форми – 36х22 мм, що виступає над поверхнею на 2-3 мм. З внутрішнього боку йому відповідає вдавлення (для скріплення шарів глини). По наліпленню простежується мережа дрібних тріщин, що вказує на ремонт підсохлого виробу до випалювання (мал. 10: 1-2).

2. Горщик катакомбної культури з широким горлом, заокругленими, злегка відігнутими назовні вінцями й невисокою шиєю (h-13 мм), що плавно переходить до заокруглених плечей. Денце пласке, широке. Внутрішня й зовнішня поверхні вкриті розчосами. Від вінець до плечей простежується вертикальна тріщина, довжиною 40 мм, зсередини й ззовні підсилена 2 наліпленими пружками. Шари погано скріплено – фіксується випадання фрагментів пружків. Тріщина не розмочена і не пром'ята, чітко виступає з-під пружків. Ремонт неякісний, але горщик слугував у побуті, на що вказують плями кіптяви на поверхні й сліди експлуатації у вигляді вищерблень та борозни від фіксації на вогнищі (мал. 10: 3-5).

3. Горщик катакомбної культури інгульського типу, прикрашений на шиї та тулубі прокресленим ялинковим орнаментом. Дві вертикальні тріщини, довжиною 32 та 30 мм на шиї та вінцях, відремонтовано в першому випадку – наліпленим із зовнішнього боку горщика пружком, розміром 14х25 мм,

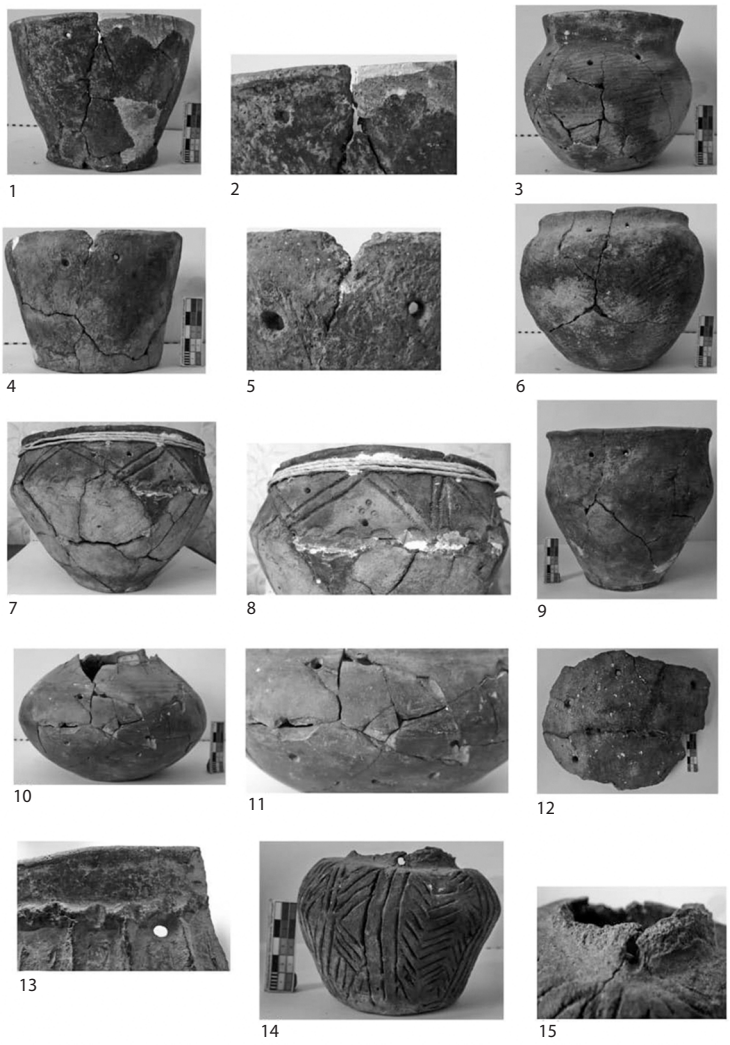

Мал. 11
Стягування тріщин (1-13) та побутове пристосування (14-15) – отвори для монтажу ручок або петель

що виступає на 2 мм; у другому випадку тріщину підсилено наліпленими пружками як ззовні, так і зсередини. Як і в попередньому прикладі, ремонт здійснено неякісно – тріщини не розмочено й не пром'ято, унаслідок чого частина пружка відірвалася під час випалювання, а тріщини лишилися. Проте на горщику наявні сліди активного використання в побуті (мал. 10: 6-8).

4. Посудина зрубної культури банкоподібного типу з пласким денцем, майже вертикальними стінками. У верхній частині посудини (в ділянці вінець) ззовні й зсередини накладено додаткові шматки глиняної маси, якими заліплено невелику вертикальну тріщину (29х21 мм). Масу добре прим'ято, тріщину вдалося зупинити (мал. 10: 9-11).

5. Посудина зрубної культури баночного типу з пласким денцем, округлими плечима. У ділянці вінець на зовнішній поверхні простежується невдала спроба замазати вертикальну тріщину шляхом накладання шматка глини 26х18 мм. Після випалювання тріщина збереглася (мал. 10: 12-13).

Свердління для стягування та фіксації виявлено в 7 випадках:

1. Посудина зрубної культури банкоподібного типу зі стінками, що розширюються до вінець, з пласким денцем із закраїною. У цьому випадку дві вертикальні тріщини стягували через парні отвори. Біля першої тріщини, довжиною 32 мм, зберігся один просвердлений отвір, інший втрачено разом з фрагментом, що випав. З одного боку від другої тріщини, довжиною 82 мм, зберігся один цілий отвір, слід від іншого фіксується на протилежному фрагменті (частину втрачено). Отвори, діаметром 3-4 мм, мають біконічну неправильну форму, свердління проводилося, головним чином, зсередини, трохи під кутом до поверхні (вхідні отвори більші за діаметром), потім отвори було доведено ззовні. Друга тріщина – довжиною 82 мм: зберігся один просвердлений отвір, слід від іншого фіксується на протилежному фрагменті (частину втрачено разом з фрагментом, що випав). Отвір діаметром 3 мм правильної форми, свердління, головним чином, проводилося зсередини, трохи під кутом до поверхні (вхідний отвір більший за діаметром), потім отвір було трохи доведено ззовні. Свердління виконано металевим (бронзовим?), круглим у перетині знаряддям із загостреним кінцем (мал. 11: 1-2).

2. Посудина зрубної культури банкоподібного типу зі стінками, що розширюються до вінець, з пласким денцем без закраїни. Вертикальна тріщина, що йшла від вінець до тулуба, довжиною 61 мм, стягувалася за допомогою парних отворів правильної форми, діаметром 4 та 5 мм. Свердління виконано металевим (бронзовим?), круглим у перетині знаряддям із загостреним кінцем ізсередини – на дві третини товщини черепка; отвори трохи доведено з зовнішнього боку посудини (мал. 11: 3-4).

3. Горщик катакомбної культури з відігнутими назовні вінцями, округлими плечима й тулубом. Сліди ремонту у вигляді 5 отворів з однаковим діаметром 4 мм (два – в ділянці шиї, три – на плечах) вказують на спробу зафіксувати великий фрагмент вінець, що випадав. Свердління виконано металевим (бронзовим?), круглим у перетині знаряддям з рівномірним діаметром (наприклад, шилом) з зовнішньої поверхні (мал. 11: 5).

4. Горщик ямної культури з короткою прямою шиєю і шароподібним тулубом, що звужується до плескатого нестійкого денця. Зовнішня поверхня світло-рожевого кольору, з плямами кіптяви, вкрита рельєфними розчосами. В основі плечей обабіч вертикальної тріщини просвердлено 2 парні наскрізні отвори правильної форми. Свердління однобічне – з зовнішньої поверхні, з протилежного боку вирвано тонкий шар поверхні (не підправлялося). Діаметр вхідного отвору – 5 мм, вихідного – 3 мм. Свердління виконано знаряддям із значним розширенням від вістря (мал. 11: 6).

5. Великий горщик зрубної культури з широким горлом, плечима, виділеними гострим ребром, та пласким денцем. Верхня третина посудини орнаментована гусеничним штампом. Простежено два етапи ремонту горщика.

1) Вертикальну тріщину від вінець по тулубу, довжиною 60 мм, стягували за допомогою пари отворів горизонтальним *«швом»*.

2) Велику горизонтальну тріщину по ребру, довжиною 260 мм, з'єднували 2 парами отворів (4 шт.), розташованими не перпендикулярно, а зі зміщенням – *«косим швом»*, стіжки якого художньо вписуються в зиґзаґоподібний орнамент, нанесений гусеничним штампом, і розташовані під відповідним кутом (стіжки шва є паралельними до нахилених ліній зиґзаґу). Свердління виконано металевим (бронзовим?), круглим у перетині знаряддям з рівномірним діаметром, однобічне – з зовнішнього боку, без доведення з протилежної поверхні. Діаметр отворів – 5 мм (мал. 11: 7-8).

6. Посудина зрубної культури банкоподібної форми з невиразним ребром та пласким денцем із закраїною. Під вінцями зафіксовано сліди

ремонту у вигляді двох просвердлених отворів, діаметром 4 мм, на відстані 25 мм один від одного, за допомогою яких *«горизонтальним швом»* стягували вертикальну тріщину.

Свердління проведено металевим (бронзовим?) інструментом рівномірного діаметру з незначним розширенням від робочого краю, однобічне – ззовні незначне збільшення діаметра, без доведення з внутрішнього боку (мал. 11: 9).

7. Сірий лискований глечик, виготовлений на гончарному крузі, сарматських часів, з вузьким горлом, однією ручкою та шароподібним тулубом. У цьому випадку спостерігається перенесення прийомів ремонту, традиційних для ліпленої кераміки доби енеоліту – бронзи, на кераміку, виготовлену на гончарному крузі. Горизонтальну тріщину, довжиною 140 мм, у ділянці максимального розширення тулуба стягнуто за допомогою двох пар отворів (d-4 мм). Вертикальна тріщина, довжиною 53 мм, упирається в середню частину горизонтальної й з'єднується однією парою отворів. Свердління однобічне, здійснене з зовнішньої поверхні (вхідний отвір ширший вихідного) металевим інструментом рівномірного діаметра з незначним розширенням від робочого краю (мал. 11: 10-11).

Ще дві посудин зі свердлінням походять з акваторії р. Дніпро поблизу о. Хортиця. Одну з них датовано добою енеоліту – фрагмент стінки посудини середньостогівської культури (інв. № НДФ-372), на якому зафіксовано 4 отвори. Два з них – парні, з'єднують вертикальну тріщину горизонтальним швом, два інші – непарні, але аналіз їх розташування вказує на стягування іншої вертикальної тріщини й на наявність ще двох отворів на втраченому фрагменті. Форма й діаметр отворів неоднакові: два з них мають широкий вхідний отвір, діаметром 12-13 мм, що зменшується в середній частині товщини черепка до 5 мм, два інших мають меншу різницю – діаметр вхідного отвору з 9 мм зменшується до 6 мм. Таким чином, отвори робили або різними інструментами, або ж вони фіксують процес сточування (деформації) одного й того ж крем'яного (кам'яного або кістяного) знаряддя. Свердління однобічне – з зовнішньої поверхні посудини – здійснено за допомогою знаряддя з розширенням від робочого краю (мал. 11: 12).

Інший приклад – фрагмент вінець габаритної посудини культури багатопружкової кераміки з заокругленим наскрізним отвором неправильної форми в ділянці шиї, просвердленим з двох боків за допомогою знаряддя зі значним розширенням від робочого краю, що призвело до перепаду діаметра отвору з 13 до 7 мм (мал. 11: 13).

Побутове пристосування в матеріалах розкопок Херсонської археологічної експедиції зафіксовано лише на одній посудині (мал. 11: 14-15), датованій катакомбним часом. За аналогією з горщиком інв. № А-1030 (Генералка-2), в основі шийки посудини з двох боків було зроблено два наскрізні симетричні отвори, діаметром 6 мм, для можливості фіксації петель. Але, на відміну від попереднього прикладу, отвори зроблено до випалювання порожнистим інструментом (кісткою, соломинкою).

Порівняльний аналіз технік свердління й прийомів ремонту ліплених посудин з гончарних комплексів пам'ятки Генералка-2 та матеріалів розкопок Херсонської археологічної експедиції вказує на те, що аналогічні прийоми ремонту, запозичені з попередніх епох, використовували на всій території поширення культур доби бронзи (ямної, катакомбної, зрубної, культури багатопружкової кераміки). Насамперед, така єдність прийомів пов'язана з кочовим характером життя носіїв культур доби бронзи, їх мобільністю й здатністю поширювати свої традиції на інші культурні спільноти. Водночас, спостерігається певна еволюція технік свердління й знарядь праці (заміна свердел з кременю та органічних матеріалів на металеві, поява бронзових скоб). Так, якщо для ремонту кераміки ямної культури з пам'ятки Генералка-2 традиційним є використання крем'яних знарядь та одно-, двобічного ручного свердління, то в період середньої й пізньої бронзи (а потім і в добу заліза) поширеним стало застосування металевих (спочатку бронзових, далі – залізних) знарядь, використання яких під час свердління давало отвори правильної форми рівномірного діаметру, менше пошкоджувало посудину.

Таблиця 1.

Перелік посудин з ознаками ремонту

№	Датування	Тип ремонту	Матеріал, тип знаряддя	Тип свердління	Маркування
1	Пізньоямна культура	А	–	–	ХАЕ-1981, Атманай-2, № 89
2	Катакомбна культура	А	–	–	ХАЕ-1981, с. Юріївка, к. 1, п. 8
3	Катакомбна культура	А	–	–	ХАЕ-1974 с. Н. Кам'янка, к. 1, п. 35, № 39
4	Зрубна культура	А	–	–	ХАЕ-1972 с. Львове, к. 1, п. 10, № 13
5	Зрубна культура	А	–	–	ХАЕ-? с. Ольгівка, к. 1, п. 5, № 3
6	Ямна культура	А	–	–	Генералка-2 інв. № 27752/А-1029
7	Зрубна культура	Б	1a	двобічне	ХАЕ-1975 с. Привільне, № 182
8	Зрубна культура	Б	1b	однобічне (ззовні)	ХАЕ-1975 с. Привільне, № 181
9	Катакомбна культура	Б	1b	однобічне (ззовні)	ХАЕ-1973 с. Бехтери, к. 1, п. 3, № 3
10	Ямна культура	Б	1a	однобічне (ззовні)	ХАЕ-1973 с. Софіївка, к. 40, п. 20, № 21
11	Зрубна культура	Б	1b	однобічне (ззовні)	–
12	КБК	Б	2	двобічне	о. Хортиця, русло р. Дніпро
13	Середній Стіг	Б	2	однобічне (ззовні)	о. Хортиця, русло р. Дніпро
14	Зрубна культура	Б	1b	однобічне (ззовні)	Зелений табір Кг 2, к. 1, п. 1, № 52
15	Ямна культура	Б	2	двобічне	Генералка-2 інв. № 27474/А-796
16	Ямна культура	Б	2	двобічне	Генералка-2 інв. № НДФ-40104
17	Ямна культура	Б	2	двобічне	Генералка-2 інв. № 28125/А-1154
18	Ямна культура	Б	2	двобічне	Генералка-2 Б-2
19	Ямна культура	Б	2	двобічне	Генералка-2 інв. № 27755/А-1032
20	Ямна культура	Б, В	2, 2a	двобічне	інв. № А-1036
21	Ямна культура	Б, Г	2	однобічне	інв. № А-1030
22	Сарматські часи	Б	1a	однобічне (ззовні)	ХАЕ-1986 с. Костянтинівка, к. 1, п. 2
23	Катакомбна культура	В	Пустотіла трубка	–	ХАЕ-1984 Василівка, к. 4, п. 8, № 127

Тип ремонту:

А – технологічний ремонт до випалювання посудини (накладання наліплених пружків);

Б – свердління отворів для стягування та фіксації;

В – вибірка (вишкрябування);

Г – побутове пристосування.

Матеріал, тип знаряддя:

1a – металеве (бронзове?) знаряддя з плескатим вістрям, що розширюється;

1b – металеве (бронзове?) знаряддя з округлим у перетині вістрям;

2 – крем'яне (кам'яне або кістяне) знаряддя;

2a – крем'яне (кам'яне або кістяне) знаряддя *«з упором»*.

Підхід до процесу виробництва, використання й ремонту глиняних виробів лишався незмінним і досить примітивним упродовж усієї доби бронзи, що цілком відповідає кочовому стилю життя населення Нижнього Подніпров'я III–II тис. до н. е., коли еволюція знарядь праці та інструментів, необхідних для виживання (полювання, ведення війни – наприклад, таких як зброя та знаряддя з бронзи або каменю) випереджала побутові потреби. Отже, спостерігається поступове збільшення чисельності більш досконалих бронзових знарядь та інструментів за порівняно низької якості кераміки. Така тенденція зберігалася впродовж усієї доби раннього заліза.

Бобринский, А. А. 1989. К методике изучения обжига керамики. В: *Первая кубанская археологическая конференция*. Тезисы докладов. Краснодар: Кубанский государственный университет, с. 20-23.

Гейко, А. 2013. *Ремонт глиняного посуду: історія, традиції, звичаї*. Полтава: ТОВ «АСМІ».

Глушков, И. Г. (ред.). 1996. *Керамика как исторический источник*. Тезисы докладов и материалы конференции. Тобольск: Тобольский государственный педагогический институт им. Д. И. Менделеева.

Коробкова, Г. Ф., Шапошникова, О. Г. 2005. *Поселение Михайловка – эталонный памятник древнеямной культуры (экология, жилища, орудия труда, системы жизнеобеспечения, производственная структура)*. Санкт-Петербург: Европейский дом.

Отчет о раскопках памятника ранней бронзы Генералка 2 на о. Хортица в 2002 году. 2002. Науковий архів Національного заповідника «Хортиця», спр. 208.

Полін, С. В., Симоненко, О. В. 2001. Пам'яті Анатолія Івановича Кубишева. Слово про начальника. *Археологія*, 1, с. 137-138.

Тарасенко, Е. Н. Б. г. Окрестности Розовки до монгольского нашествия. Исторический очерк [online]. Режим доступа: http://papacoma.narod.ru/books/rozovka-index.htm

Тубольцев, О. В. 2002. *Отчет о раскопках памятника ранней бронзы Генералка 2 на о. Хортица в 2002 году*. Науковий архів Національного заповідника «Хортиця», спр. 208.

Тубольцев О. В. 2003. *Отчет о раскопках памятников в районе балки Генералка на о. Хортица в 2003 году*. Науковий архів Національного заповідника «Хортиця», спр. 58.

Тубольцев О. В. 2007. *Отчет о раскопках памятника Генералка 2 (о. Хортица), разведка на территории Запорожского, Васильевского районов Запорожской области в 2007 году*. Науковий архів Національного заповідника «Хортиця», спр. 625.

Тубольцев О. В. 2012. *Отчет о раскопках памятника Генералка 2 (о. Хортица), разведка на территории Запорожского, Васильевского районов Запорожской области в 2012 году*. Науковий архів Національного заповідника «Хортиця», спр. 818.

Bains, R., Bar-Yosef, D., Russell, N., Vasic, M., Wright, K. I. 2013. *A technological approach to personal ornamentation and social expression at Çatalhöyük*. In I. Hodder (Ed.), Substantive Technologies from Çatalhöyük: reports from the 2000-2008 seasons. Çatalhöyük. Volume 9: 331-363. Available at: https://www.academia.edu/5852208/.

Polina Petrashyna
Junior Researcher of the Department of restoration
of the National Reserve *Khortytsia* National Museum. ORCID ID 0000-0001-6325-7936.
ilitzp8@gmail.com (Zaporizhia, Ukraine)

The technique of ancient repair of the handmade pottery after results of researches of ceramic complex from the sites of the Bronze Age from museum collection of National Reserve *Khortytsia*

The article gives a detailed analysis of the ancient kinds and methods of repair of handmade pottery which were used by the carriers of cultures of the Bronze Age – such as Yamna culture, Catacombna culture, Zrubna culture, Multi-cordoned ware culture.

The author investigates the complex of handmade ceramics from the archaeological sites of Zaporizhzhya and Kherson regions which is kept on storage in National Reserve «Khortytsia». In the article were analysed about 23 almost full forms of vessels and more than 50 separate fragments with the signs of repairing – such as drilling or thickening of the shard. During research the author tries to pay a special attention to the facts 1) whether the vessel was repaired before or after firing; 2) who might repair the cracked vessel – potter or it's owner.

For the collection of investigated ceramics were marked such traditional kinds of repair as: 1) filling the cracks with wet clay before firing – in such cases the shard becomes thicker or has clay rims on the external or internal surfaces; 2) fastening – by drilling of holes on both sides of breaks on vessel and bracing of them with vegetable fibres strings, leather straps or animal veins. It is also possible that the swiped cracks and small losses might be filled with organic or non-organic plastic materials or their mixtures (such as tar, beeswax, silt, moss, wet clay, coated with tar cord).

According to the methods of the trasology, while studying the shapes and the features of the drilling holes on ceramics the author traced and partly reconstructed the way of drilling, the shape and credible materials of drilling tools. The process of drilling was reproduced with the help of the flint tool.

In conclusion the author points out that the phenomenon of the repairing of earthenware were widespread enough during the Bronze Age. That can be explained by the nomadic way of life and therefore by the lack of raw material and wood for firing, so ceramics was quite valuable. Basically, the kinds and methods of the repairing of earthenware stay unchangeable and quite primitive during all Bronze Age Period.

Keywords: archaeological ceramology, archaeological pottery, handmade pottery, restoration, kinds of repair, drilling, fastening, filling, glueing, patching, grinding, Yamna culture, Catacombna culture, Zrubna culture, Multi-cordoned Ware culture.

Отримано 15 жовтня 2018
Received October 15, 2018

УДК 903.02:738(477+478)"13/14"

© **Олена Оногда**, 2019
Кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник
Відділу музейної справи ДП «Національний культурно-мистецький
та музейний комплекс «Мистецький арсенал».
ORCID ID 0000-0002-5033-4178.
oonogda@gmail.com (Київ, Україна)

Спільні риси розвитку гончарного виробництва Середньої Наддніпрянщини й Молдови впродовж XIV–XV століть

Розглянуто особливості розвитку наддніпрянського гончарного виробництва XIV–XV століть у контексті культурних взаємовпливів із суміжними регіонами, зокрема південно-західного напряму. За матеріалами публікацій досліджень кераміки Молдовського князівства простежено наявність спільних техніко-морфологічних рис: співіснування технологічно досконаліших виробів із архаїчними. Надалі більш детальне опрацювання молдовських аналогій може відкрити шлях до відповідей на питання про способи культурних і технологічних взаємовпливів у пізньосередньовічний час.

Ключові слова: археологічна керамологія, кераміка XIV–XV століть, гончарне виробництво, Середня Наддніпрянщина, Молдовське князівство, *«традиційна»* група, *«своєрідна»* група, швидкоротаційний гончарний круг, ручний гончарний круг.

Пізньосередньовічне гончарне виробництво Середньої Наддніпрянщини є одним із цікавих етапів еволюції українського гончарства в давні часи. Культурні взаємовпливи – важливий чинник розвитку локальних осередків гончарства Середньої Наддніпрянщини, що корелюється з тенденціями розвитку гончарного виробництва Східної Європи. Найбільш помітні прояви культурних взаємовпливів з сусідніми регіонами стосуються, насамперед, території сучасної Польщі. Це вивляється як у значній кількості аналогій готового посуду, так і в наявності технологічних впливів, а саме – запозиченні технології використання швидкообертового гончарного круга (Омельченко, Тесленко, Чміль, 1994, с. 11-16; Чміль, Оногда, 2008, с. 110-115). Менш дослідженим залишається феномен яскравих паралелей із південно-західними сусідніми регіонами. Ці паралелі простежуються за матеріалами археологічних досліджень на теренах сучасної Молдови, добре відомими поки що за публікаціями. Пропонована розвідка має на меті окреслити аналогії й привернути увагу до маловивченого напряму регіонального контексту історії гончарства.

Зокрема, йдеться про співіснування у комплексах із Середньої Наддніпрянщини та Молдовського князівства різних за техніко-морфологічними параметрами груп гончарних виробів – більш архаїчних та більш високотехнологічних. Для Середньої Наддніпрянщини це явище характерне для комплексів XIV–XV століть, де кераміка так званої *«своєрідної»* (*«архаїчної»*) групи, виготовлена в техніці стрічкового наліплення на повільному гончарному крузі, фіксується одночасно з керамікою *«традиційної»* групи – або частково, або повністю виготовленого на крузі (Кучера, 1969, с. 174-181; Оногда, 2007, с. 70-74). Подібний феномен характерний і для молдовської кераміки кінця XIV – XV століття.

Саме в цей час група *«сільської»* (*«волоської»*) кераміки – більш архаїчна – співіснувала там із технологічно більш досконалою – виготовленого на крузі (Абызова, Бырня, Нудельман, 1982, с. 32-62; Бырня, 1991, с. 21-22, 35-36). Ця аналогія дає можливість акцентувати увагу на паралелізмі в розвитку гончарного виробництва досліджуваних регіонів.

Звернімося до молдовських матеріалів. Перший, більш архаїчний (*«сільський»*) різновид кераміки Молдови представлений горщиками із шерехатою поверхнею, крупними домішками у формувальній масі, випалюванням низької якості, можливо – печним. Форма горщиків проста, близька до банкоподібної, вінця нескладного профілювання. Орнамент неоднорідний, різноманітний: виделковий, гребінцевий, однорядна й багаторядна хвиля, наколи тощо. Така кераміка трапляється на різних археологічних пам'ятках Молдови, а на підставі датуючих матеріалів із закритих комплексів Старого Орхея початкову дату її побутування визначено приблизно 20-ми роками XV століття. Верхньою хронологічною межею вважається кінець XV – початок XVI століття (сильне руйнування Орхея 1499 року, після якого почався його занепад) (Абызова, Бырня, Нудельман, 1982, с. 34-36).

За способом конструювання ємностей цей різновид ділиться на дві групи, представлені лише горщиками. Вироби першої групи (мал. 1: 1, 2) виготовлено з використанням спірального наліплення з формувальної маси, у складі якої виявлено домішки: природні (бурий залізняк, мушлі, пісок, уламковий вапняк) та штучні (шамот, подрібнена суха глина, пісок, зола, екскременти тварин, подрібнені мушлі прісноводних молюсків). Випалювання посудин нерівномірне, ненаскрізне. Колір виробів – від жовто-сірого до темно-бурого та чорного, на зламі черепки дво- та тришарові (Абызова, Бырня, Нудельман, 1982, с. 37-39). Вироби другої групи (мал. 1: 3) виготовлено також з використанням прийому спірального наліплення з формувальної маси з природними й штучними домішками: бурого залізняку, піску, вапняку, шамоту, сухої глини, жорстви, екскрементів тварин, подрібнених мушель. Випалювання нерівномірне, ненаскрізне; колір посуду – від світло-коричневого до чорного (Абызова, Бырня, Нудельман, 1982, с. 40-44). Для обох груп першого різновиду характерна слабка профільованість виробів, прямі відігнуті вінця.

Другий різновид молдовської кераміки – значно вищої якості. Він представлений посудом різноманітних форм, починаючи з горщиків та глечиків, і закінчуючи покришками із більш загладженою поверхнею, рівномірним випалюванням у горні, що надавав кольору (червоного або сірого) залежно від характеру випалювання – окислювального чи відновного. Формувальна маса містить домішки вапняку, бурого залізняку, піску, екскрементів тварин (у незначній кількості), більш ретельно підготовлена. За формою горщики близькі до перевернутого зрізаного конуса, мають стрункі симетричні пропорції з доволі складним і виразним профілюванням вінець (мал. 1: 4, 5). Орнамент складається з канелюр та рифлених ліній. До кінця XV століття такі вироби у всіх закритих комплексах співіснували з керамікою першого різновиду й значно переважали. Однак їх побутування не обмежувалося кінцем XV століття, а продовжилося аж до 30-х років XVI століття (Абызова, Бырня, Нудельман, 1982, с. 36, 44-55).

Співіснування аналогічних груп української кераміки вперше зафіксував Михайло Кучера в 1960-х роках за підсумками археологічних досліджень у Сокільцях (Вінницька область) та на хуторі Половецькому. Дослідник виділив окрему групу, представлену двома різновидами горщиків. Перша – посудини, виготовлені на ручному гончарному крузі, товстостінні, із нерівною поверхнею, невиразними плечима й лаконічною орнаментацією. Друга – із виразними ознаками гончарної техніки, більш розвиненою формою й рівною поверхнею, орнаментацією більш чіткими лініями, відігнутими назовні вінцями. Обидва різновиди характеризуються грубим складом глиняної маси, невиразністю форм, недбалістю виготовлення й лаконічністю орнаментації. Такі вироби зустрічались одночасно з керамікою другої (*«традиційної»*) групи, що зберегла традиції давньоруського

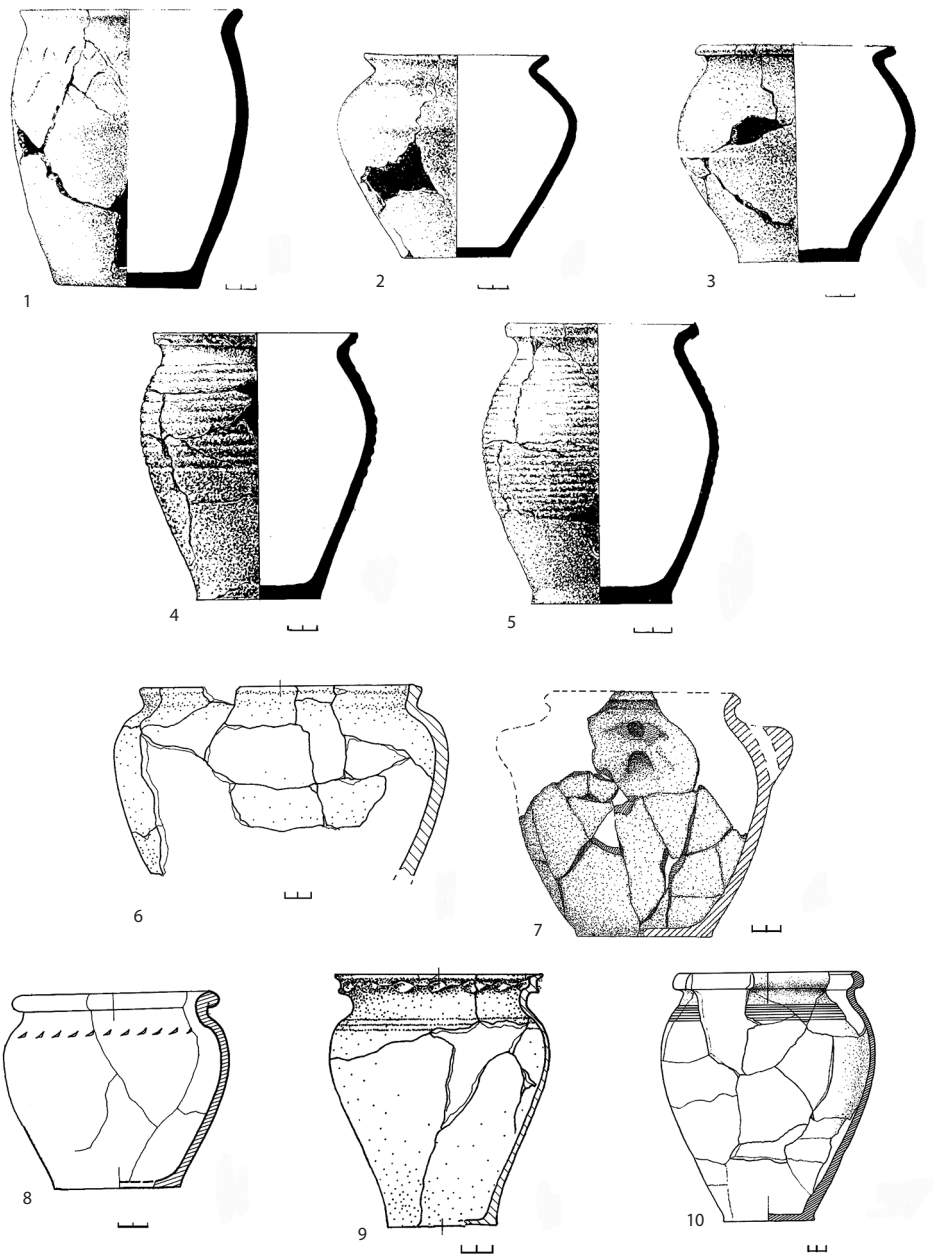

Мал. 1
Пізньосередньовічна кераміка Молдови *(1-5)* (за: Абызова, Бырня, Нудельман, 1982, рис. 15, 18, 24, 26, 27) **та Середньої Наддніпрянщини (***6, 7* **– з комплексу XV – початку XVI століття на території Старого Арсеналу в Києві; 8 – з комплексу XV століття по вул. Велика Житомирська, 2, у Києві;** *9, 10* **– з комплексів XV – початку XVI соліття на території Старого Арсеналу та Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві)**

гончарного ремесла (Кучера, 1965, с. 201-214; 1969, с. 174-181). До вирізняльних ознак *«своєрідної»* групи кераміки Михайло Кучера відносив: різноманітність домішок (крупна жорства, крупний пісок, шамот, а також золотисті дрібні слюдоподібні включення); товщина стінок, що має значні коливання (від 5 до 12 мм); випалювання – нерівномірне, черепок на зламі часто тришаровий. Вінця таких посудин переважно прямі, відігнуті й диференціюються за формою краю: загладжений, близький до прямокутного, округлий, гранований, іноді – з незначною виїмкою на внутрішній поверхні (мал. 1: 6, 7). Денця посудин мають сліди підсипки. Орнамент міг бути нанесений на шию, плечі чи тулуб. Вироби цієї групи представлено лише горщиками.

Під час подальших досліджень пізньосередньовічного культурного горизонту на території Середньої Наддніпрянщини вироби *«своєрідної»* групи зафіксовано на низці інших пам'яток. У відсотковому співвідношенні вони становлять незначну частину колекцій. Найкращим чином ця група представлена в колекціях, що походять з території Києва (можливо, це наслідок більш інтенсивного рівня вивчення тут матеріалів XIV–XV століть). Йдеться про комплекси XV століття на Печерську (Балакін, Оногда, 2008, с. 132; Чміль, Оногда, 2008, с. 113-115; Балакин, 2004, с. 68) та в Китаєві (Оногда, 2015, с. 295-296), XV – першої половини XVI століття на території Михайлівського Золотоверхого монастиря (Івакін та ін., 1998, с. 17-18) тощо. Рідше вони відомі серед матеріалів пам'яток другої половини XIII – XIV століття (Боровський, Калюк, 1993, с. 19). *«Своєрідна»* група пізньосередньовічної кераміки походить і з інших підзньосередньовічних комплексів на території Середньої Наддніпрянщини (Орлов, 1982, с. 13-14, рис. 8; Беляева, 1982, с. 67). Відома вона й за матеріалами інших історико-культурних регіонів України – у Волині, Буковині, Поділлі, Південній Наддніпрянщині (Тимощук, 1982, с. 289-291; Охріменко, Кучинко, Кубицька, 2003, с. 174-178; Кучера, 1969, с. 174-181; Виногродська, 2008, с. 336-341; Козловський, 1992, с. 88).

Технологічно більш досконала кераміка *«традиційної»* групи трапляється на всіх вищезгаданих пам'ятках Середньої Наддніпрянщини одночасно з керамікою *«своєрідної»* групи, де кількісно домінує. Вона більш тонкостінна, виготовлена або способом стрічкового наліплення й профілювання верхньої частини на гончарному крузі, що характерно для комплексів XIV–XV століть (мал. 1: 8), або повністю витягнута з одного шматка глини на швидкоротаційному крузі, що характерно для пам'яток XV–XVI століть (мал. 1: 9, 10) (Чміль, Оногда, 2008, с. 111-115). Формувальна маса має домішки піску, іноді, у незначних кількостях, – вапняку, шамоту, бурого залізняку. Денця посудин або зі слідами підсипки, або – зрізування з круга. Вироби, здебільшого різних відтінків сірого кольору, черепок на зламі одношаровий. Посудини представлені переважно симетричними горщиками з високими плечима. Вінця – складнопрофільовані, масивні. У більшості випадків – валикоподібні, різної форми, із борозенкою чи виїмкою на внутрішній поверхні, рідше – із защипами, або іншого профілю. Орнаментація виробів традиційної групи – досить лаконічна, здебільшого, у вигляді горизонтального рифлення по плечах, рідше – смугами наколів або заглиблених хвилястих ліній.

Зауважу, що більшість наддніпрянських комплексів не є закритими й датуються переважно на підставі аналогій за характером особливостей гончарних виробів. Загалом для Середньої Наддніпрянщини час співіснування специфічної й традиційної груп кераміки може хронологічно бути визначений лише в доволі широких межах – XIV–XV століть (Оногда, 2007, с. 73).

Звернімо увагу також і на відмінності між наддніпрянськими матеріалами й молдовськими комплексами, які не змінюють загальну картину наявності аналогічних процесів. Для *«сільської»* молдовської кераміки характерний ширший спектр домішок, у тому числі органічного походження. Для наддніпрянської кераміки такі включення (екскременти тварин, зола, мушлі прісноводних молюсків) на цьому етапі не виявлені. Для більш високотехнологічного

різновиду наддніпрянської кераміки характерна потовщеність і масивність валиків, на відміну від верхніх частин молдовських виробів, де краї вінець теж потовщені, але не такою значною мірою. Орнамент на кераміку з молдовських пам'яток наносили в деяких випадках на більшу площу поверхні посудин, заодно з частиною тулуба, тоді як на наддніпрянську – лише на плечі. Асортимент молдовської кераміки XV століття більш різноманітний, тоді як для синхронних наддніпрянських комплексів домінуючим типом посудин залишався горщик, а розширення асортименту почалася пізніше, з кінця XV – XVI століття.

Таким чином, для обох груп молдовської й наддніпровської кераміки – більш низької й більш високої якості – характерні подібність у технології виготовлення (техніка стрічкового наліплення, використання гончарного круга для загладжування поверхні виробів), особливостей формувальних мас (значна кількість різноманітних грубих домішок), морфології виробів, мікромоделювання (слабка профільованість вінець), а також орнаментації. Як у Молодові, так і на Середній Наддніпрянщині більш досконалі типи виробів домінують у колекціях і поділяються на вироби, або частково, або повністю виготовлені на гончарному крузі.

Феномен співіснування цих груп кераміки дослідник Іон Хинку пояснював занепадом гончарного виробництва, тенденцією до архаїзації, а також складними етнокультурними процесами, що траплялися в період розвиненого середньовіччя (Хынку, 1959, с. 94-95). Подальші дослідження дали можливість з'ясувати, що він пов'язаний із впливом економічних факторів, спричинених специфікою збуту кераміки. Кераміку виготовляли або для власних потреб та на замовлення в межах населеного пункту, або для ринку, коли вона могла потрапляти на значні відстані від осередку її виготовлення. Для першого випадку призначалася кераміка груп I та II (перший, архаїчний різновид), а для другого – кераміка групи III, вищої якості й різноманітніша за формами (Абызова, Бырня, Нудельман, 1982, с. 62).

Безумовно, для української пізньосередньовічної кераміки це явище теж можна пов'язувати зі специфікою виробництва, що, у свою чергу, відображає певні політичні, соціальні й культурні процеси. Щодо цього питання висловлено низку здогадів. Зокрема, появу таких виробів можна пояснювати змінами в структурі поселень та часом функціонування жител. Можливо, частину такої кераміки виготовляли *«нашвидкоруч»*, у походних умовах, тощо. Ймовірно, поява подібної кераміки є результатом рустифікації культури після монгольської навали й занепаду товарного виробництва. З іншого боку, майже повна відсутність *«своєрідної»* кераміки в комплексах другої половини XIII століття станом на сьогодні дозволяє ставити під сумнів вищезгадану тезу. На XV століття припадає поступове засвоєння більш прогресивного швидкоротаційного гончарного круга на території Середньої Наддніпрянщини (Чміль, Оногда, 2008, с. 115). Можливо, через це в процесі адаптації до більш досконалої й продуктивної технології, що відкривала шляхи для переходу гончарного виробництва на вищий рівень, і виникла потреба у використанні простих технологій для виготовлення кераміки, що використовувалася б для *«внутрішнього»* вжитку. У будь-якому випадку, виробництво такої кераміки, вочевидь, пов'язане із безпосередніми потребами населення пізньосередньовічної України та Молдови.

З'ясування глибинних причин наявності таких аналогій у гончарному виробництві суміжних країн виходить за межі короткої публікації й потребує детальнішого вивчення, насамперед – ознайомлення з матеріалами наживо в зібраннях на території Молдови. Дослідження цієї теми й вивчення обох різновидів пізньосередньовічної кераміки надалі може дозволити деталізувати розподіл на групи (підгрупи) в межах *«своєрідної»* групи та з'ясувати більш точні хронологічні періоди їх побутування в межах XIV–XV століть, уточнити локальні особливості зразків такої кераміки й, зрештою, наблизитися до відповідей на питання, чи зазначені аналогії є результатом впливу технологій одного регіону на інший, чи паралельним процесом.

Абызова, Е. Н., Бырня, П. П., Нудельман, А. А. 1982. *Древности Старого Орхея. Молдавский период*. Кишинев: Штиинца.

Балакін, С. А. 2004. Комплекс XIV–XV ст. з території господарського подвір'я Києво-Печерської Лаври. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні,* 13, с. 63-71.

Балакін, С. А., Оногда, О. В. 2008. Археологічні матеріали з розкопок Печерської гауптвахти. *Праці центру пам'яткознавства*, 13, с. 123-144.

Беляева, С. А. 1982. *Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в. (По материалам археологических исследований)*. Киев: Наукова думка.

Боровський, Я. Є., Калюк О. П. 1993. Дослідження Київського дитинця. *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр.*, с. 3-42.

Бырня, П. П. 1991. Из истории исследования Старого Орхея (1946–1958 гг.). *Археологические исследования в Старом Орхее,* с. 5-43.

Виногродська, Л. І. 2008. Замки XIII–XV ст. на Побужжі (фортифікація та матеріальна культура). *Дьнєслово*, с. 335-342.

Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Козюба, В .К., Поляков, С. Є. 1998. Дослідження Михайлівського Золотоверхого собору в 1997 році. *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр.*, с. 17-18.

Козловський, А. О. 1992. *Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я у IX–XIV ст.* Київ: Наукова думка.

Кучера, М. П. 1965. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі. *Археологія*, XIX, с. 201-214.

Кучера, М. П. 1969. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. *Слов'яно-руські старожитності*, с. 174-181.

Омельченко, Ю. А., Тесленко, І. Б., Чміль, Л. В. 1994. *Українська наддніпрянська кераміка XIV–XVIII ст. (Методичні рекомендації)*. Київ: Національний музей історії України, Київський державний університет ім. Т. Шевченка.

Оногда, О. В. 2007. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу. *Магістеріум*, с. 70-74.

Оногда, О. В. 2015. Керамічний комплекс з нововиявленого об'єкта другої половини XV ст. на поселенні в Китаєві. *Могилянські читання 2014.* Збірник наукових праць. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, с. 293-299.

Орлов, Р. С. 1982. *Отчет о работе Белоцерковской экспедиции в 1981 году*. Киев.

Охріменко, Г., Кучинко, М., Кубицька, Н. 2003. Розвиток керамічного виробництва на Волині (археологічний, етнографічний, мистецький аспекти). Луцьк: Волинська обласна друкарня.

Тимощук, Б. О. 1982. *Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.)*. Київ: Наукова думка.

Хынку, И. Г. 1959. К вопросу о средневековой керамике Молдавии (по данным раскопок 1957 г. на поселении Лукашевка V, Оргеевского района МССР). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, II, с. 80-95.

Чміль, Л. В., Оногда, О. В. 2008. До питання про технологію виробництва київської кераміки другої половини XIII – початку XVI ст. *Праці центру пам'яткознавства*, 14, с. 104-132.

Olena Onohda
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher of the Department of Museology of *Mystetskyi Arsenal National Art and Museum Complex.*
ORCID ID 0000-0002-5033-4178. oonogda@gmail.com (Kyiv, Ukraine)

Common features of the pottery production development in the middle Dnipro Region and Moldova during XIV–XV centuries

The article studies features of the Middle Dnipro region pottery production development during XIV–XV centuries as of the context of cultural interactions with neighboring regions, and the South-Western direction in particular. According to researches of Moldovian Principality ceramics history, common technical and morphological features are noted. From now forth, parallels with Moldovian materials can open the way for answering questions on the ways of cultural and technological interactions.

Development of the Middle Dnipro local pottery centers correlates with the trends for pottery production in Eastern Europe. The most visible interactions with neighboring regions relate to the territory

of contemporary Poland. The phenomenon of bright parallels with the Southwestern regions is less studied. These parallels can be traced back by archaeological research well known by publications.

Coexistence of pottery groups with different technical and morphological parameters – more 'archaic' and more 'high-tech' within same complexes – is typical for both the Middle Dnipro region and Moldovian Principality. For the Middle Dnipro, the ceramics of so-called 'peculiar' group coiled on a slow potter's wheel is often found simultaneously with the 'traditional' ceramics group – partially, or completely profiled on a fast wheel. A similar phenomenon is typical for Moldavian ceramics of the late XIV – XV centuries. It was the period when 'village' ('Valachian') archaic ceramics coexisted with technologically more advanced pottery – profiled on fast wheel.

Such a coexistence in Moldova is suggested to be the result of decline in pottery production caused by the complex ethnocultural processes that took place during the late Middle Ages. Economic factors influenced specifics of ceramics market. 'Archaic' pottery was made either for potters' own needs or for orders within the settlement. 'High-tech' pottery was produced for the market, and transported to bigger distances from the center of its manufacture. For Ukrainian late medieval ceramics, similar phenomenon can also reflect deeper political, social and cultural processes. Some of the assumptions here are: 'archaic' products may have appeared due to changes in the settlements structure. Perhaps, such ceramics were made 'in a hurry' of unstable times, in outdoor conditions, etc. It has also been assumed that cultural decline after the Mongol invasion influenced pottery production. Meanwhile, such 'archaic' pottery is almost absent in the second half of the XIII century complexes. It appears later. Meanwhile the process of adapting to more advanced technologies starts from XV century, there remain a need to use simple technologies for manufacturing ceramics for 'domestic' use.

Such analogies in the ceramic production for adjacent countries go beyond the scope of short publication and require more detailed research, first of all – studying live materials of Moldovian collections. If so, such a study will allow to detail the typology and chronology for the XV and XV centuries pottery, to clarify the local features and, finally, get closer to answering the question whether these analogies are the result of the technological impacts between regions, or a simultaneous process.

Keywords: archaeological ceramology, XIV–XV centuries ceramics, pottery production, Middle Dnipro region, Moldovan Principality, 'traditional' group, 'peculiar' group, fast potter's wheel, slow potter's wheel.

Отримано 28 жовтня 2018
Received October 28, 2018

УДК 903.23:069.444(479.24)

© **Elnur Latif oglu Hasanov**, 2019
PhD (History), Senior specialist.
Ganja branch of Azerbaijan National Academy of Sciences.
Doctorate of the Institute of Local History Ganja branch
of Azerbaijan National Academy of Sciences.
ORCID ID 0000-0001-6358-593X.
el-hasanov@mail.ru (Ganja, Azerbaijan)

Innovative features of restoration and research of traditional ceramic patterns of Ganja

In this scientific works for the first time have been researched the basic typical characteristics of traditional ceramic wares of Ganja. Also, on the basis of innovative arguments and technologies were investigated the main pottery patterns from the historic-ethnographical point of view.

Keywords: archaeological ceramology, clay wares, historic-ethnographical research, innovative technologies and arguments, Ganja, Azerbaijan.

One of the areas of initially appeared human civilization was an integral part of Azerbaijan, the historical land of the city Ganja. Scientific and archaeological researches have proved that Ganja was cradle of science and culture not only of Azerbaijan, but also of the whole East. The majority of historical monuments, that are demonstrate the 4000 thousand year history of Ganja, which is the national wealth of our people, today gain unique place in the expositions of world's museums. In state and private museums of Metropolis, Munich, Berlin, Hamburg, Louvre, Paris, Moscow, St. Petersburg and other cities rare and valuable exhibits, that concern to the history of ancient Ganja are preserved.

Ganja city that located on an altitude of 400-450 meters above sea level is situated on the west of Azerbaijan, 375-kms to the west from the capital city Baku, on Ganja-Kazakh plain, that located in the Kura - Araz lowland, at the foot of the Lesser Caucasus on the north-east. Most of the natural and geographical conditions, plenty water of rivers, fertile land, rich ore deposit, fuel, wood materials used for construction and craftsmanship, colored plants for getting color and natural caves allowed the first people to live in this area in the Late Stone Age (Кулиева, Гасанов, 2012, с. 37). Ganja, that has changed its location at least 4 times since its establishment, is located in a favorable position from the strategic point of view. That why it always has been the center of attention of foreigners. Ganja, that was the victim of a terrible earthquake many times, also was the subject of attacks of Mongols, Kharezms, Georgians, Arabs, Russians and other invaders. Ganja has turned to the arena of war damage of different countries of the world. But in spite of it didn't shake and using the genetic power revived and developed and rose to the level of great cities. Protecting the status of capital city Ganja, in the various stages of the history, had an important role in the preservation of the ancient statehood traditions of Azerbaijan. At the end of the VII century Ganja was the provincial city of Arabs, in the X century the capital of Arran, in the XI century Seljuk's, in the XII–XIII centuries was the residences of Atabek's empire. During this period Ganja had renaissance time of its development, science, culture, trade, crafts reached the highest peak. As a result of scientific researches by the well-known arabist and scientist

on Nizami's work Bertels have been proved, that during the terrible earthquake in Ganja in 1139, 3 thousand people died. This fact is reflecting the city's power and greatness again. For comparison, it is also appropriate to note that, in the middle of the XIII century, in the great European city in Paris, lived nearly 100 thousand and in London nearly 40-50 thousands people (Həsənov, 2013a, s. 115-119).

During 2011–2013 years in the territory of the modern and also ancient Ganja city we researched the basic traditional ceramic wares of Ganja. On the basis of innovative facts and arguments we can note:

I. The formation of pottery on the territory of ancient Ganja is concern to the stages of ancient history. Basis on research works carried out by the various persons in XIX century and experts-archeologists at the beginning of XX century in old ruins of the city and surrounding areas there were found different samples of pottery.

First of all, there have been discovered, that initial ceramic production in Ganja and its surrounding regions are belong to the VIII–VII millennium BC. From the history point of view, these ancient clay vessels, belonging to the Neolithic stage, are differing from the pottery samples of the neighboring ethnic in a number characteristic. These differences are seen in preparing technology, also in the area of external surface decoration (Guliyeva, Hasanov, 2013, p. 282-285).

From the construction point of view, samples of pottery, that concern to Antique period, also to the period of Hellenism in Ganja, differed in various forms:

1. Pictorial vases
2. Ceramic figures
3. Connected dishes (Исмаилов, 1991).

II. Also, we have to note about the basic facts on investigation of history of research of pottery craftsmanship in Ganja by scientists. Ganja – an ancient center of urban culture with more than 4000 years history, that situated on the old Great Silk way, is rich with many historical and material-cultural monuments, which have their typical, unique trade and architectural characteristics. As a result of archaeological excavations and ethnographical researches in Ganja during various historical periods have been found different material-cultural monuments. Therefore, Ganja and its surrounding areas are considired as one of the richest territories of Azerbaijan from the historical-ethnographical and archaeological point of view. First scientist, who has given information about the rich epigraphic, ethnographic, archaeological, numismatic material-cultural patterns, was French researchers Dubua de Monpere. In 1834 on the way to Tiflis (Tbilisi) he came to Yelenendorf (now – Goygol), and found different black-colored ceramic plates and bronze patterns (objects), which showed, that an ancient city culture formed here. Also, many archaeological wares and material patterns, that have found by Zare, Morgan, Virkhov in that period, are reserved in Moscow, Petersburg, Dresden and in other European museums. V. Belk, who worked in Dashkesen copper minds, found here more than 300 monuments, which proved the 3000 yearly city culture of ancient Ganja. Main parts of these items are reserved in Hamburg and Munich museums. E. Resler, who was the teacher in Ganja (Yelizavetpol) province in 1892–1903 years, on the basis of his researches around of Ganjachai (Ganja river) has found many materials, connected with the ancient history and culture of this city. Some parts of his material patterns are now reserved in Moscow and Saint-Petersburg museums. In 1896 A.Ivanovsky with the request of Moscow Archaeological Society has been sent to the province of Yelizavetpol for archaeological excavations. Here he has found the old city cemetery with 72 stone boxes graves and sent those materials to Moscow. Now these materials are kept in the Moscow History Museum (Гасанов, 2013, с. 155).

In 1903–1914 years B.Rozendorf, who was working pharmacists in Helenendorph carried out scientific-researches throughout in the territory of Ganjachai, discovered extremely valuable historical materials in Ganjachai valley Helenendorph and Chovdar villages, also graves of the ancient stone boxes, which reflected 3000 years old urban culture. Information about his researches was published in St. Petersburg in 1906, on *«Reports of the Imperial Archaeological Commission»*. Mining engineer B. Shults, who worked in the region of Ganjachai

in 1898–1903, an officer in the military service in Yelizavetpol in 1905 V. A. Skinder, mining engineer F. Lass in 1908, E. P. Paritsenmayer in 1910, and many foreign researchers found in area Ganjachai the existence of extremely valuable historical materials. Some examples of them are kept in the museum of Berlin. Yakov Hummel, who had German nationality and worked in Helenendorph (Goygol) in the secondary school biology teacher with the help of the student circle of the school during the archaeological researches on the right and left banks of Ganjachai has found valuable materials, that concern to the Bronze and Iron age . The value of found materials was so great, that here has been created in Regional Museum of Helenendorph in 1927.

As a result of his archaeological research, has revealed, that a great civilization existed in Ganja in the initial stages of the primary community structure. In 1940 he published *«Archaeological Essays»*. The work is carried out within the resources dedicated to the results of Ganjachai researches. In 1961, in connection with the closure of regional museum of Khanlar (Goygol), all the exhibits of the museum were given to Ganja State Historical Museum named Nizami. We can say that today, more than 4000 years old 15 thousand exhibits, found in the region of Ganjachai and that concern to the different historical periods were obtained by Y.Hummel.

The cradle of ancient science and culture Ganja is famous in the world with its unusual historical monuments because of development art and architecture traditions.

Already in the X century, the construction and Renaissance works in Ganja, turned this city into the one of the largest architecture center of Azerbaijan. From that period till now in Ganja have been developing more than 30 craft areas, such as separate samples of selected pottery items, carpet weaving, jewelry, saddle-making, copper, were built a lot of tombs, which has no analogue, numerous mosques, bridges, castles and towers, that prove, that local architectural traditions have a rich history.

III. Ceramic trade was one of the main branches of craftsmanship in Ganja/ Pottery dishes, that concern to the first stages of Middle Ages of Ganja, are differ from the ceramic samples of Antique period in two features:

1) On shape.

2) For preparing techniques.

Potter's products of the Early Middle Ages of Ganja and its regions for their technical characteristic are divided into 2 major groups:

a) Glazed ceramic products.

b) Unglazed ceramic products.

The main types of samples of ancient clay toys in Ganja regions are the follows:

1. Rattle.

2. Zoomorphic figures.

3. Toy dishes (Hasanov, 2013d, p. 82).

IV. On the basis of innovative technologies during 2012–2013 years have been defined new arguments about development of pottery craft of with such craftsmanship branches as glass production and weaving, dying. The majority of archaeologists agreed with the idea, that the homeland of glass production is ancient Egypt, but the famous English archaeologist, Egyptologist Petri Flinders thought, that it could be Mesopotamia or the Caucasus. Taking into account that cobalt, used in glass coloring wasn't in Egypt, the scientists thought that, it could be in the Caucasus, also in Dashkesan (Саламзаде, Авалов, Салаев, 1979).

Samples of glass decorations we met in the patterns of Ganjachai, Mingechevir, Xachbulaq and others. In these areas, the first centuries BC were found in samples of the glass plate. The majority of containers and the analysis based on graphical elements of the Roman scholars came to the opinion that the samples of the same scale as the Roman Empire through trade. There are more than 2000 beads in complex materials. Colored beads have prepared of different types products. Mostly distinguish beads that prepared from blue green and grey paste. A group of beads made of bone and antimony. A part of the hanging beads were prepared from cockleshells *«Nassagibbosula»* and «Suraeva Moneta». According to expert's thoughts, such kind of cockleshell that widely spared in the Indian and Pacific Ocean, also the Eastern Mediterranean region were put to Azerbaijan with economic relations. Among the materials of Borsunlu Complex are differing with number of beats in majority and form (Həsənov, 2013a).

In III–V centuries, the local craftsmen themselves also became to produce better-designed containers. Among the local clay and glass utensils that found in and around Ganja there were big similarity in the form and also in the decoration. All the glass dishes found in and around Ganja are similar with the local clays on decoration of that period. Glass dishes were containing of iron, cobalt, magnesium and other elements, that were specific elements for Ganja and its surroundings. The development history of this sphere of craftsmanship can be determined only through archaeological research. In general, information about the development of this sphere of was found in 1959-1960 years, glass products in and around Ganja was obtained only at the end of the twentieth century. Results of archaeological excavations in the territory of Azerbaijan and research show that in the preparation of glass utensils were two technical methods: casting method and the method of blowing. The first of these methods is more ancient, but in the Early Middle Ages and Middle Ages were used both of them (Флоревский, 1836).

Produced glass alloys were transparent colored. By the addition of dusts of various metals in glass alloys people got colored glasses. We can see also to get her with different tinted green glasses also parts of blue, black and pink colored glass dish in sections of IX–X century in Shatal and Ganja. In IX–X centuries appeared dishes that had handle and spout. Glass products, obtained in Ganja and Shatal in the IX–X centuries, find their similarities in dwelling places of the Middle Ages in Barda, Beylagan, Mingechevir, also in the obtained materials of the neighboring republics of the same period. Among decorations of that period yellow, white and red beads of round and plain form are met mostly. At the beginning of X–XIII centuries development of production of glass in and around Ganja characterized by improvement from the technology point of view (Алиева, 1973, с. 24).

Archaeological researches show, that outside of the cities in the VIII–IX centuries, also big settlements were established. This is often due to density in cities. As in many places, production of wool, cotton and silk in and around Ganja made necessary emergence and development of weaving. Becoming weaving one of the ancient spheres of crafts in and around Ganja was connected with the rich raw material base here. Presence of useful plant species for textile, including cotton, high level development of wool area of agriculture- sheep and goat breeding, camel breeding, horse breeding, presence of cotton cropping in Middle Ages and finally, regular expansion of silkworm breeding in this area created a foundation for growth of weaving here. In addition, during the research work in Mingachevir, Kazakh, Shamakhi, Sargah, Pirsaat river Basin monuments there have been found whole and parts of weaving loom and different sizes of clay and bone samples that consist to weaving (Məmmədov, 1988, s. 55).

Moisey Kalankatly notes, that, along the banks of the Kura River... there are a large amount of silk (mulberry tree)... and cotton. Arab author who lived in the X century Al-Istaxri gives big information about, that in Barda in ownerless gardens were cultivated mulberry leaves and silkworm, then mulberry silk sent to Farsistanand Khusistan for sale. His contemporary and fellow townsman Ibn Hovqal gives information about preparation of silk clothing from them. Also, Al-Istaxri provides detailed information about cutting of textile in Derbend. The art of Textile materials, that concern to weaving craft, consists of spindle heads and needles. The remnants of dying from the Shamkir, Ganja, Shatal and Khunan prove development of dying here. Plant remains have been widely used in dying.

The End of Middle Ages and New Period. In this historical period in Ganja and its regions ceramic has following kinds:

1. Building ceramic materials;
2. Unglazed ceramic products;
3. Glazed ceramic products (Исмаилов, 1991).

For Middle Ages and New period among pottery products of Ganja ceramic samples as clay construction materials have great importance. First of all, glazed bricks, that used in construction of most buildings in the XVII–XVIII centuries, and also in great monuments, and the main construction material- air-dried bricks, attracted attention. During this period, using of baked brick has been

widened and their standard sizes were as follows:

25 x 24 x 5 cm;

25 x 25 x 5 cm.

In addition to the found samples in residential areas as a result of archaeological excavations, also were found a lot of brick spoilages. According to such kind mass finding of brick spoilages, we can make the conclusion, that the bricks used in construction of buildings in Ganja, were wares of local production (Hasanov, 2013b, p. 26).

Алиева, А. С. 1973. *Ворсовые ковры Азербайджана XIX – нач. XX веков.* Баку: Элм.

Гасанов, Э. Л. 2010.* Историко-этнографическая характеристика художественной керамики древней Гянджи (IV век до нашей эры – I век нашей эры). *Интеллект*, 3, с. 72-75.

Гасанов, Э. Л. 2013. Инновативный подход к исследованию исторического развития основных ремесленных отраслей Гянджи. *Успехи современного естествознания*, 7, с. 155-156.

Исмаилов, М. 1991. Страницы истории Гянджи. *Гянджа-Низами.* Баку: Элм, с. 17-18.

Кулиева, Н. М., Гасанов, Э. Л. 2012. О развитии некоторых традиционных ремесленных отраслей Гянджи на рубеже XIX–XX веков. *I Международная научно-практическая конференция «История и археология в современном мире»*. Москва: Спутник +, с. 35-38.

Наджафова, Н. 1964.* *Художественная керамика Азербайджана XII–XV вв.* Баку: Издательство АН Азербайжанской ССР.

Саламзаде, А, Авалов, З., Салаев, Р. 1979. *Проблемы сохранения и реконструкции исторических городов Азербайджана.* Баку: Элм.

Флоревский, Н. 1836. Елизаветпольский округ. *Обозрение Российских владений за Кавказом.* Санкт-Петербург, II, с. 392-393.

Guliyeva, N. M., Hasanov, E. L. 2013. Investigation of basic decorative-applied arts of Ganja on the basis of some innovative arguments and technologies / Science and Society: Proceedings of the 3rd International scientific-practical conference. London: SCIEURO \ Berforts Information Press Ltd, Stevenage, London (Great Britain), 1, pp. 281-291.

Həsənov, E. L. 2010.* Gəncə dulusçuluq sənətinin son tunc və erkən dəmir dövrü nümunələri etnoqrafik mənbə kimi. *Tarix vəonun problemləri (Nəzəri, elmi, metodik jurnal)*, 4, s. 196-199.

Həsənov, E. L. 2012a. *Azərbaycan ziyarətgahları:* Gəncə İmamzadə türbəsi (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı.

Häsänov, E. L. 2012b.* Die Gändschänischen teppiche von XIX – XX Jahrhundert als geschichtliche – ethnographische quelle / Die Europäische Wissenschaft und die Technologien (European Science and Technology): 2nd International Scientific Conference. Bildungszentrum Rdk e. V. – Wiesbaden, III, pp. 26-27.

Həsənov, E. L. 2013a.* Məhsəti Gəncəvi dövründə sənətkarlıq (tarixi-etnoqrafik tədqiqat) / Craftsmanship during the period of Mahsati Ganjavi (historic-ethnographical research). Gəncə: Elm nəşriyyatı.

Hasanov, E. L. 2013b. About fundamental studies on local cultural traditions of Ganja. *European journal of Natural History*, 3, pp. 65-68.

Hasanov, E. L. 2013c.* Applied innovative researches on local craft and national traditions of Ganja / Applied Sciences and technologies in the United States and Europe: common challenges and scientific findings: Proceedings of the 1st International scientific conference. Cibunet Publishing. New York, 1, pp. 27-28.

Hasanov, E. L. 2013d. Innovative approach to teaching and research of some traditional craft branches of Ganja of the end of XIX century. *International journal of experimental education*, 2, pp. 81-83.

Məmmədov, R. 1988. XIII–XIV əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi vəziyyəti haqqında (ticarət və ticarət yolları). *Azərbaycan tarixinə dair materiallar,* X.

* *On the basis of these positions, the author summarizes some conclusions*

Ельнур Лятіф оглу Гасанов
доктор філософії з історії, головний спеціаліст Гянджинського відділення НАН Азербайджану, докторант Інституту краєзнавства Гянджинського відділення НАН Азербайджану.
ORCID ID 0000-0001-6358-593X. el-hasanov@mail.ru (Гянджа, Азербайджан)

Інноваційні особливості реставрації і дослідження традиційних глиняних виробів Гянджі

Уперше досліджено основні характерні традиційні глиняні вироби Гянджі (Азербайджан). Крім того, на основі інноваційних аргументів і технологій вивчено основні зразки кераміки з історико-етнографічного й археологічного поглядів.

Звернено особливу увагу на вивчення джерелознавчих особливостей деяких традиційних глиняних виробів в дослідженні міської культури в Гянджі впродовж століть. Місцева кераміка, що зберігається в музеях міста Гянджа, досліджена як важливе етнографічне й археологічне джерела. Окремі характерні особливості реставрації виробів Гянджі також було вивчено на основі локальних матеріалів. Крім цього, приділено увагу сучасному стану консервації окремих типів кераміки місцевого значення в таких великих музеях міста Гянджі, як Історико-краєзнавчий музей імені Нізамі Гянджеві, Етнографічно-археологічний музей «Стародавні фортечні ворота Гянджі», Музей імені Мірзи Шафі Вазеха, Музей імені першої поетеси Мехсеті Гянджеві та ін.

Ключові слова: археологічна керамологія, глиняні вироби, історико-етнографічне дослідження, інноваційні технології й аргументи, Гянджа, Азербайджан.

Отримано 10 жовтня 2018
Received October 10, 2018

УДК 903.02:303.446.2:005.745(477)

© **Вікторія Котенко**, 2019

Кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.
ORCID ID 0000-0001-9172-1062. kotenkovikt@gmail.com
(Опішне, Україна)

Міжнародний науковий симпозіум «Кераміка як маркер міжкультурних зв'язків давнього населення України: імпорти, запозичення, імітації»

13-14 липня 2018 року на базі археологічної експедиції Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному відбувся **Міжнародний науковий симпозіум *«Кераміка як маркер міжкультурних зв'язків давнього населення України: імпорти, запозичення, імітації»*.** Співорганізаторами заходу виступили Національна академія наук України, Інститут археології НАН України, Рада молодих учених Інституту археології НАН України, Інститут географії НАН України, Інститут народознавства НАН України, Полтавський національний педагогічний університет імені Володимира Короленка, Міністерство культури України, Полтавське обласне відділенні Всеукраїнської громадської організації *«Спілка археологів України»* та Громадська організація *«Конгрес українських керамологів»*.

Тематика наукових напрямків охопила ключові проблеми дослідження давньої кераміки різних епох і культур, серед яких найважливішими стали міжкультурні зв'язки, функція гончарного виробу як хронологічного маркера та як індикатора давніх торговельних шляхів, роль кераміки в торговельно-обмінних операціях, питання місцевого виробництва та імпортів, локальних особливостей та запозичення форм і орнаментів глиняного посуду, контакти між окремими гончарними осередками.

Пленарне засідання заходу розпочалося з вітального слова голови оргкомітету Симпозіуму Олеся Пошивайла та кураторів – Вікторії Котенко, Юрія Пуголовка, Дениса Гречка та Анастасії Корохіної, які розповіли про те, як виникла ідея проведення симпозіуму й про перспективи комплексних досліджень археологічної кераміки. Не оминула подію й місцева влада – вітальне слово учасникам конференції прозвучало від членів спеціальної комісії Департаменту культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації, які зацікавилися ідеєю створення археологічного парку *«Тригради»*, куди б увійшли різночасові городища неподалік Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному як ексклюзивний туристичний маршрут. З цією метою учасники Симпозіуму долучилися до екскурсії на археологічні пам'ятки – городище скіфського часу Кардашів Вал, Опішнянське городище ранньослов'янського часу та городище давньоруського часу в с. Міські Млини.

На пленарному засіданні було заслухано три доповіді. Денис Гречко (Київ) розповів про свої напрацювання у сфері дослідження кераміки

доби раннього заліза й виступив з доповіддю *«Роль кераміки у вивченні етнокультурної історії населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя скіфського часу»*. Дослідження автора полягали в перегляді усталених концепцій попередників, які з накопиченням джерельної бази не відповідають дійсності й потребують суттєвих поправок. Автор дійшов висновку, що ліплений посуд у середовищі осілих землеробів, безсумнівно, є етнокультурним маркером, і закликав до об'єктивного аналізу гончарних комплексів для підкріплення власних концепцій, адже кераміка є тим фундаментом, без якого будь-які реконструкції етнокультурної історії землеробського населення стають непереконливими.

Дещо іншого аспекту в дослідженнях кераміки торкнувся Дмитро Куштан (Черкаси) у своїй доповіді *«Кераміка як індикатор східних зв'язків населення Середнього Подніпров'я за доби пізньої бронзи»*. Автор розглянув принципи виокремлення *«східної»* групи кераміки в комплексах пам'яток доби пізньої бронзи Середнього Подніпров'я, поширення якої пов'язується з функціонуванням в означений період важливої комунікації – транс'євразійського *«олов'яного»* шляху. За висновками автора, наявність такої кераміки в окресленому регіоні свідчить про те, що металурги Середнього Подніпров'я й Дніпровського Лівобережжя в другій половині II тис. до н. е. орієнтувалися саме на східні родовища руди, незважаючи на те, що найближчі до регіону поклади олов'яних руд знаходяться в Рудних Горах на кордоні Саксонії й Богемії.

Пленарне засідання завершив виступ Річарда Карлтона (Ньюкасл-апон-Тайн, Великобританія), присвячений вапняковим домішкам у складі формувальних мас кераміки Західних і Центральних Балкан, де були розглянуті гончарні традиції різних груп населення Південної й Південно-Східної Європи – від методів формування посудин до специфіки випалювання. Автор зробив висновки про

▌Мал. 1. Учасники Міжнародного наукового симпозіуму *«Кераміка як маркер міжкультурних зв'язків давнього населення України: імпорти, запозичення, імітації»*. Опішне, Полтавщина. 13.07.2018. Фото Юрка Пошивайла

автентичність виготовлення кераміки в цьому регіоні й тяглість гончарних традицій, у тому числі й за складом формувальних мас.

Робоче засідання першого дня Симпозіуму відкрила доповідь Анастасії Корохіної (Київ) *«Методи технологічного аналізу кераміки доби бронзи (за матеріалами поселення Мохнач-П на Сіверському Дінці)»*. У ній автор представила результати апробації методів технологічного аналізу археологічної кераміки зрубної спільноти із застосуванням методів візуального мікроскопічного аналізу, MGR-аналізу й петрографічного аналізу. Як зазначила дослідниця, значення результатів проведеної роботи полягає, насамперед, у відпрацюванні елементів методики для об'єктивного становлення характеристик сировини й формувальних мас давньої кераміки. Загалом же, після виступу Анастасії Корохіної було порушено питання необхідності створення лабораторії міждисциплінарних досліджень археологічної кераміки, що знайшло цілковиту підтримку з боку керівництва Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному в особі Олеся Пошивайла.

У доповіді Костянтина Пеляшенка (Харків) *«Меотський керамічний імпорт у матеріальному комплексі Циркунівського городища»* було подано аналіз імпортного посуду лісостепового населення скіфського часу та сарматської доби, що за основними ознаками відповідає гончарній традиції меотів. За висновками дослідника, загальний контекст предметів матеріальної культури схиляє до думки, що посуд, виготовлений на гончарному крузі, надходив на Циркунівське городище не з самими носіями гончарних традицій – меотами, а з новими хвилями кочівників з південного сходу (Нижнього Подоння й Прикубання), серед яких могли бути пізні савромати, сірмати, сіраки, сармати, а можливо, й пізні скіфи.

З особливостями кераміки черняхівської культури познайомив слухачів Анатолій Гейко (Опішне) під час своєї доповіді *«Поховання 103 Шишацького могильника черняхівської культури»* [співдоповідачі – Роман Рейда (Київ) та Сергій Сапєгін (Ковалівка)]. Незважаючи на те, що воно містило лише один горщик,

виготовлений на гончарному крузі, авторам вдалося зробити низку висновків. Зокрема, за аналогіями з іншими похованнями, що містили одну глиняну посудину, з'ясовано, що місце розташування самих посудин у похованнях тяжіло все-таки до верхньої частини тулуба й помітно до правого його боку. Номенклатура посудин вказує на те, що їх тип не набув принципового значення, а наявність у могилі була більше символічною, ніж символічно-функціональною.

Перший день роботи Симпозіуму завершив тематичний блок про античну кераміку. Ганна Вахрамеєва (Київ) виступила з доповіддю *«Типологія боспорських теракот Деметри та Кори-Персефони (VI–I ст. до н.е.)»*, у якій розглянула три групи теракот Деметри та Кори-Персефони: об'ємні фігурки, протоми-бюсти, протоми-півфігури. Кожна з цих груп, за словами автора, має свою власну типологію. Еволюція типів статуеток за хронологією простежується в техніці виготовлення, обробці й варіації деталей.

Доповідь Ірини Чечуліної (Київ) *«Технологія виготовлення аттичного чорнолакового посуду»* була присвячена виробництву аттичної чорнолакової кераміки класичного періоду. Зокрема, автор визначила основні характеристики аттичної глини, з якої виготовляли чорнолаковий посуд, виокремила основні чотири етапи виробництва кераміки: підготовка матеріалів, формування посудини, нанесення орнаментів та випалювання. Особливу увагу доповідач звернула на підготовку чорнолакового покриття, його мінералогічний та хімічний склад.

Ірина Шейко (Київ) виступила з доповіддю *«Технологія виготовлення римських світильників»*, у якій розглянула основні моменти формування виробів, зокрема типи матриць. Загалом же дослідниця прослідкувала запозичення форм ольвійських світильників з інших античних центрів та з'ясувала місцеве виробництво окремих типів.

Вікторія Котенко (Опішне) у своїй доповіді *«Наслідування стилю Гадра в херсонеському вазописі та його поширення в Північно-Західному Причорномор'ї»* розглянула орнаментовану кераміку херсонеського виробництва з Ольвії, Тіри та Ніконія. Автор за матеріалами столового посуду з'ясувала економічні контакти між Херсонесом Таврійським та полісами Північно-Західного Причорномор'я в елліністичний час та підтвердила пріоритетність північно-західного вектора херсонеської торгівлі в зазначений час.

Кожна доповідь закінчувалася плідною дискусією в межах встановленої тематики заходу, завдяки чому було можливо прослідкувати прояв тих чи інших аспектів матеріальної й духовної культури давнього населення України в різні хронологічні періоди.

На завершення першого дня учасникам керамологічного Симпозіуму було проведено екскурсію в Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному. Також гості отримали можливість відвідати виставки сучасних художників-керамістів у Центрі розвитку духовної культури та ознайомитися з виставками в Музеї мистецької родини Кричевських, у тому числі й з експозицією трипільської кераміки з фондів Музею-заповідника.

Другий день конференції видався не менш насиченим. Робоче засідання відкрила доповідь Сергія Дорошкевича (Київ) [співдоповідачі – Жанна Матвіїшина, Анатолій Кушнір (Київ)] *«Палеогеографічні особливості формування мінеральної сировини для виготовлення кераміки»*, у якій автор сконцентрував увагу на регіональних відмінностях покладів глини на території України та на важливості проведення стратиграфічних досліджень під час комплексного вивчення давнього гончарства. У зв'язку з цим, Жанна Матвіїшина продемонструвала власні напрацювання – примазки природного матеріалу згідно зі стратиграфічним горизонтам розрізу. Таким чином укотре було доведено доцільність співпраці спеціалістів у галузі археології й географії для вирішення керамологічних питань.

Наступний блок доповідей був присвячений проблемам гончарства й кераміки в епоху Середньовіччя. Доповідь Віктора Аксьонова (Харків) *«Столові горщики-вази салтово-*

маяцької культури: генезис та історична доля» було присвячено витокам столових дворучних горщиків-ваз (корчаг) салтово-маяцької культури. За словами автора, форма, техніка виготовлення, формувальна маса, засоби й мотиви орнаментації, а також випалювання дворучних горщиків пов'язані з гончарством ранніх аланів. За висновками доповідача, такий посуд знайшов подальший свій розвиток у великих дворучних корчагах X–XIII століть племен зіхсько-касозького кола з території Закубання.

Марія Тимошенко (Київ) виступила з доповіддю *«Декоративне оформлення візантійського полив'яного посуду із зелено-коричневою мальовкою (за матеріалами колекції з досліджень судна XIII століття поблизу Судака в Криму)»*, у якій розглянула групу візантійського *«білоглиняного»* посуду й проаналізувала техніку й стилістику її декоративного оформлення. За здогадами автора, семантика зображень відобразила фольклорні уявлення й втілила алегоричні підтексти, а сюжети й орнаментальні мотиви підглазурної мальовки, виконані зеленою й коричневою фарбами, знаходять аналогії в широкому колі кераміки Середземномор'я.

Доповідь Олександра Пашковського (Київ) *«Портрети монархів Центральної Європи на ренесансових кахлях з Києва»* було присвячено пошуку аналогів зображення титулованої особи на коробчастій стінній кахлі, що походить із Замкової гори (Киселівки) в Києві. Автор провів ретельне розслідування із залученням широкого кола аналогій з території Польщі, Угорщини, Чехії. Зрештою, завдяки характерній іконографії середньовічних монархів, автору вдалося з'ясувати, що на цій кахлі зображено Фердинанда I Габсбурга, а сама знахідка датується другою чвертю XVI століття.

Оксана Коваленко (Опішне) виступила з доповіддю *«Миски XVIII століття з Полтави: регіональні відмінності та запозичення»*, продемонструвавши основні типи мисок з розкопок середньовічної Полтави. Наведений систематичний огляд включив морфологічні ознаки, а також розмаїття орнаментальних традицій гончарства XVIII століття. За висновками автора, кераміка козацької доби з Полтави демонструє цілий спектр локальних відмінностей і запозичень із сусідніх та віддалених територій.

Доповідь Богдана Пошивайла (Опішне; співдоповідач Оксана Коваленко) *«Цегла з фундаменту Успенської церкви в селі Лютенька в Полтавщині»* було присвячено особливостям цегли кінця XVII століття, використаної для побудови Успенської Лютенської церкви й поховальних склепів. Ці напрацювання є першими спробами дослідити цеглу козацького часу на теренах Полтавщини, на що доповідачі звернули особливу увагу.

Робоче засідання другого дня Симпозіуму завершила доповідь Олега Белька (Опішне) *«З досвіду виробництва та реалізації глиняної черепиці Полтавським губернським земством (1894–1915)»*, у якій автор вів мову про діяльність Полтавського губернського земства з підтримки вогнетривкого будівництва й розглянув заходи органів місцевого самоврядування з розвитку черепичного виробництва. Загалом же автор відзначив позитивні моменти в діяльності земства з гончарно-черепичного виробництва й перспективи використання такого досвіду.

У рамках роботи Симпозіуму також відбулася презентація монографії Вікторії Котенко *«Історія української археологічної керамології (1918–1953)»*, у якій представлено комплексний аналіз українських академічних видань з археології в означений проміжок часу та висвітлено основні етапи становлення української археологічної керамології. Виступи автора книги й рецензента Олександра Приня підтвердили важливість історіографічних досліджень з метою визначення формування поглядів на давню кераміку на різних етапах розвитку науки в Україні.

Програма Симпозіуму передбачала також практичні заняття: учасники заходу долучилися до майстер-класу з виготовлення глиняного виробу на гончарному крузі. Зокрема, дослідники різних археологічних культур отримали можливість власноруч спробувати відтворити ту чи іншу форму, спостерігати за виготовленням різних конструктивних деталей посуду. Для зацікавлених учасників було

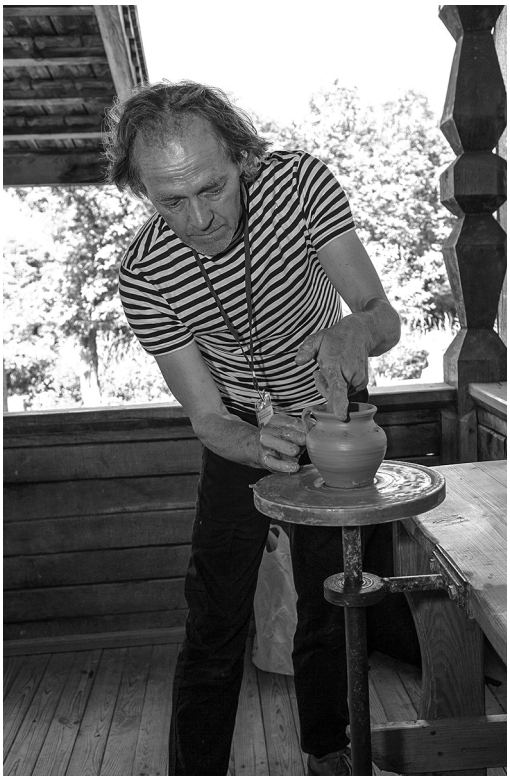

Мал. 2
Майстер-клас з гончарства британського археолога Річарда Карлтона під час Міжнародного наукового симпозіуму *«Кераміка як маркер міжкультурних зв'язків давнього населення України: імпорти, запозичення, імітації»*. Опішне, Полтавщина. 14.07.2018.
Фото Юрка Пошивайла

реалізовано відвідування Більського городища скіфського часу з оглядом сусідніх археологічних пам'яток.

Насичена програма Симпозіуму не завадила плідній роботі науковців. За підсумками проведення заходу було представлено підсумкову резолюцію з ключовими векторами подальших архео-керамологічних студій, зокрема ухвалено рішення активізувати науковий потенціал дослідників давньої кераміки в таких напрямках:

- створити лабораторію міждисциплінарних досліджень на базі Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному та Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України;
- розробити інформаційні щити для археологічних пам'яток регіону;
- на базі місцевих археологічних пам'яток створити історико-туристичний комплекс – Археопарк *«Тригра́ддя»* з функціональним новим туристичним маршрутом;
- підготувати базу експедиції й експериментальний майданчик археокерамологічних досліджень для спільних проектів навчальних закладів України та інших країн;
- проводити лінгвістичні симпозіуми з розглядом термінологічної проблематики в археологічній керамології;
- кожні два роки проводити Міжнародний науковий симпозіум *«Кераміка як маркер міжкультурних зв'язків давніх етнічних спільнот: імпорти, запозичення, імітації»*;
- оприлюднювати матеріали археологічних симпозіумів у журналі *«Археологічна керамологія»*.

Таким чином, робота Симпозіуму 2018 року виявилася плідною й багатогранною за напрямками. Живе обговорення проблемних доповідей сприяло консолідації дослідників давньої кераміки України й світу, що відкриває перспективи до міжнародної співпраці в царині історичних дисциплін. Принципові питання імпортів, запозичень та імітацій кераміки в давнину вийшли за межі наукових дискусій, що прогнозує подальші напрацювання в цьому напрямку у формі таких представницьких заходів.

Отримано 16 жовтня 2018
Received October 16, 2018